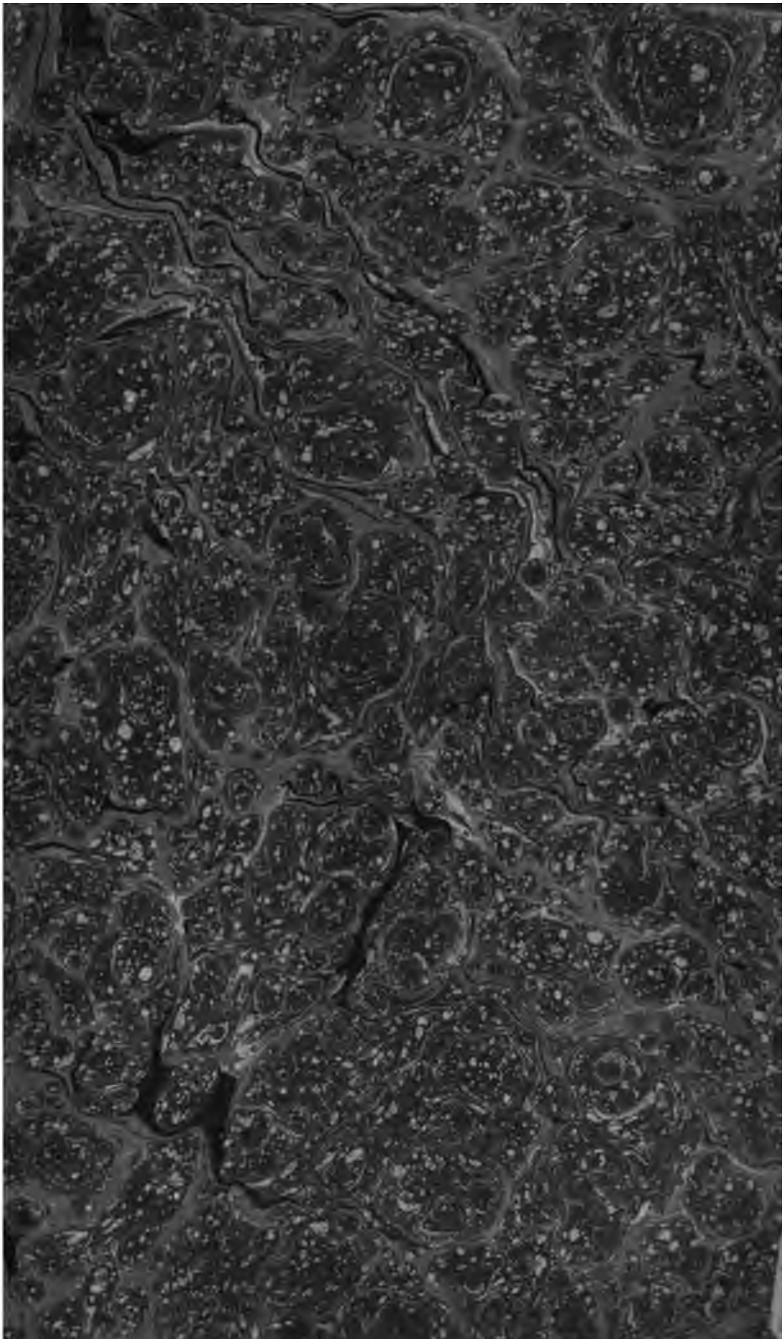

C. IULII CAESARIS

DE

BELLO GALLICO ET CIVILI

NEC NON ALIORUM

DE BELLO ALEXANDRINO AFRICANO

ET HISPANIENSI

COMMENTARII

AD OPTIMAS EDITIONES COLLATI

PRAEMITTITUR NOTITIA LITERARIA

ACCEDIT INDEX RERUM ET VERBORUM

EDITIO SECUNDA

EMENDATIOR ET AUCTIOR

ARGENTORATI

EX TYPOGRAPHIA SOCIETATIS BIPONTINAE

ANNO XI (1803)

NOTITIA LITERARIA
DE
C. IULIO CAESARE.

Ex Ger. Ioan. Vossio lib. I. de Hist. Lat. cap. XIII.

C. Iulius Caesar varia admodum scripsit: ex quibus sola supersunt, quae in re historica reliquit. Nempe septem libri de bello Gallico: quos Graece transtulit sive Planudes, sive alius. Ad haec tres de bello Civili. Scriptor est purus & elegans, inque verborum structura accuratus, ac omnino placidi instar fluminis procurrens: interea πολιτικὸς, ac gravis in sententiis; quo Xenophontem exsuperat, ceteroquin ei non dissimilis multum. Ciceronis de iis iudicium est huiusmodi in Bruto: *Commentarios scripsit valde quidem probandos. Nudi sunt, recti, & venusti, omni ornatu orationis, tamquam veste detracta: sed dum voluit alios habere parata, unde sumerent, qui vellent scribere historiam; ineptis gratum fortasse fecit, qui illa volent calamistris inurere: sanos quidem homines a scribendo deterruit.* De eisdem commentariis Hirtius ita praedicat, in praefatione libri

VIII. de Caesaris bello Gallico: *Adeo probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra, quam reliquorum, est admiratio. Ceteri enim, quam bene atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter eos perscripserit, scimus.* Et tanta cum sit commentariorum Caesaris venustas; tamen Franciscus Floridus Sabinus tres de bello Civili libros Caesari abiudicat libro I. Subsicivarum Lectionum cap. 3, & inprimis lib. II, cap. 2. Immo Ludovicus Carrio ne quidem VII. libros de bello Gallico Caesaris esse putat. Uti nec Ludovicus Caduccus, qui (ut Savaro prodidit notis in Sidonii lib. IX, epist. XIV.) opus illud Suetonii esse putabat; idque ob verba ista Orosii lib. VI, cap. 7: *Hanc* (de Caesaris bello Gallico) *historiam Suetonius Tranquillus plenissime exposuit; cuius nos competentes portiunculas decerpsimus.* Sed quis non credere malit ipsi Suetonio Tranquillo, qui aliena a germanis jam olim discrevit? Sic enim scribit in Iulio cap. 56: *Reliquit & rerum suarum commentarios, Gallici, Civilisque belli Pompeiani. Nam Alexandrini, Africique, & Hispaniensis, incertus auctor est. Alii enim Oppium putant; alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum supplevit.* Quod si quis non audit Tranquillum: at Tullio credat, Hirtioque, quorum verba Tranquillus continuo subiungit. Fidem item habeat Straboni, qui initio libri IV. advocat ὑπομνήματα θείου Καίσαρος, i. e. *Commentarios divi Caesaris.* Item Plutarcho, quando, quae ex Caesaris de bello Civili commentariis citat, ea hodieque ibi leguntur. Ad haec veteribus credat Grammaticis, qui ex commentariis istis quae adducunt, Caesari tribuunt, non alteri. Quare

a Carrione quidem merito dissentit Lipsius libro II. Epist. Quaestion. epist. 11, & Modius in Novantiquis epist. XXX: a Sabino autem discrepat Camerarius initio Notarum in III. de bello Civili. Haec eo dico, ne Carrionis, aut Floridi, aut alterius cuiusquam iudicium ab lectione Commentariorum Caesaris absterreat iuventutem: quae, proh dolor! satis infrequens est in nobilissimo atque adeo divino hoc scriptore. Aut si quibus in manibus sit, haud alio legunt fine; quam ob eximiam Romanae linguae puritatem, verborumque proprietatem summam: super quo ante nos non semel summi viri sunt conquesti. Sane ex eo haurire est maximarum & utilissimarum rerum copiam: quam qui verborum elegantia contenti negligunt, minus etiam pueris sapiunt, qui nunquam ita se arboris frondibus oblectabunt, ut egregios eius fructus contemnant. Quod si quid in nobilissimo scriptore culpandum videatur, hoc unum illud fuerit, quod in iis, quae iure optimo verterentur ei vitio, Harpocratem agat vel Sigaleonem Aegyptium. Ita in tertio de bello Civili (quemadmodum & apud Hirtium) altum de eo silentium est, quod Caesar in urbe Alexandrina adversus cives pugnans, ut se tueretur, in naves iusserit ignem immitti, qua flamma & navalia combusta, & vicina in Serapeo bibliotheca, quae continebat ferme septingenta (Gell. lib. VI, cap. 17.) voluminum millia, inaestimabilem thesaurum, Ptolemaeorum vigiliis per ducentos & amplius annos collectum. At ut sileat Caesar, non silent Plutarchus, Dio, Ammianus, alii. Quid quod in rebus suis non satis interdum veritati litaret. Sane satis constat, L. Caecilium Metellum sanctius ae-

rarium, cuius claves abstulerant Consules, sella tribunitia opposita, defendisse adversus Caesarem; hunc autem tantopere comminatum fuisse Metello, ut urbe fugeret: post illa, effractis foribus, abstulisse thesauros sacros, qui post urbem a Gallis captam istic depositi erant, atque ad extrema civitatis pericula reservabantur. Sane de clauso perfractoque aerario clari testes Tullius ad Attic. lib. VII, epist. XII & XV; Lucanus lib. III, 115; Florus lib. IV, cap. 2; e Graecis Dio, Plutarchus, Appianus. At ipse in commentariis (lib. I. de bello Civili) scribit, Lentulum a Pompeianis habuisse in mandato, ut pecuniam ex aerario omnem Pompeio mitteret in belli usum: sed cum nuntius, quamquam vanus ille, ad aures pertigisset, Caesaris milites iam esse in urbe, fuga sibi quamprimum consuluisse, ac prae metu aerarium reliquisse apertum. Vir eruditus Philippus Rubenius Electorum lib. I, cap. 24, operam sibi dandam putavit, ne Caesar cum ceteris scriptoribus pugnaret. Itaque ubi vulgo legitur *aperto*, inserta negatione legit *non aperto*. Nempe hunc in modum: *Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repente terror invasit, ut cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus non aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret.* Sed profecto sequentia refellunt. Nam quia mirum poterat videri, quod relinqueret apertum aerarium profugiens, eo subiungit: *Caesar enim adventare, iam iamque adesse eius equites falso nuntiabantur.* Et sane alia quoque, quae non minus abeant a vero, reperiet, qui cum Caesaris commentariis contulerit Plutarchum in Pompeio & Caesare; item Dionem, Appianum, Zonaram,

ceterosque. Et memorabile est, quod super eo aequalis Caesaris, Asinius Pollio, scripsit. Id quale sit, docebit Tranquillus lib. I: *Pollio Asinius parum diligenter, parumque integra veritate* (commentarios eos) *compositos putat: cum Caesar pleraque, & quae per alios erant gesta, temere crediderit; & quae per se, vel consulto, vel etiam memoria lapsus, perperam ediderit: existimatque rescripturum, & correcturum fuisse.* Reliquit & Caesar ephemeridem, sive diarium rerum a se gestarum. Servius in XI. Aen. *C. Caesar, cum dimicaret in Gallia, & ab hoste raptus equo eius portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset, & insultans ait, Cecos Caesar: quod Gallorum lingua, Dimitte, significat; & ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Caesar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem.* Immo Ephemeridem C. Caesaris laudat & Symmachus, lib. IV, epist. XVIII, ubi quidam Balbi intelligunt Ephemeridem Sidonio memoratam lib. IX, epist. XIV. Nam Balbum res Caesaris non curasse solum, quod Gellius refert lib. XVII, cap. 9, sed etiam scripsisse, auctor est Suetonius in Iulio cap. 81. Sed a Symmacho non aliud opus intelligitur, quam commentarii Caesaris de bello Gallico. Haec enim ibidem Symmachus subiungit: *Haec* (Ephemeris C. Caesaris) *te origines, situs, pugnas, & quidquid fuerit in moribus aut legibus Galliarum, docebit.* Quae optime conveniunt commentariis Caesaris. Immo omnem scrupulum eximit, quod in Msstis quibusdam haec verba subscribantur ultimo libro de bello Gallico: *C. Iulii Caesaris Pontificis Maximi Ephemeris rerum gestarum belli Gallici lib. VIII. explicit feliciter;* ut nihil peccet Paulus Merula, Cosmographiae lib.

rarium, cuius claves abstulerant Consules, sella tribunitia opposita, defendisse adversus Caesarem; hunc autem tantopere comminatum fuisse Metello, ut urbe fugeret: post illa, effractis foribus, abstulisse thesauros sacros, qui post urbem a Gallis captam istic depositi erant, atque ad extrema civitatis pericula reservabantur. Sane de clauso perfractoque aerario clari testes Tullius ad Attic. lib. VII, epist. XII & XV; Lucanus lib. III, 115; Florus lib. IV, cap. 2; e Graecis Dio, Plutarchus, Appianus. At ipse in commentariis (lib. I. de bello Civili) scribit, Lentulum a Pompeianis habuisse in mandato, ut pecuniam ex aerario omnem Pompeio mitteret in belli usum: sed cum nuntius, quamquam vanus ille, ad aures pertigisset, Caesaris milites iam esse in urbe, fuga sibi quamprimum consuluisse, ac prae metu aerarium reliquisse apertum. Vir eruditus Philippus Rubenius Electorum lib. I, cap. 24, operam sibi dandam putavit, ne Caesar cum ceteris scriptoribus pugnaret. Itaque ubi vulgo legitur *aperto*, inserta negatione legit *non aperto*. Nempe hunc in modum: *Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repente terror invasit, ut cum Lentulus consul ad aperiendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus non aperto sanctiore aerario ex urbe profugeret.* Sed profecto sequentia refellunt. Nam quia mirum poterat videri, quod relinqueret apertum [illegible] rium profugiens, eo subiungit: *Caesar* [illegible] *ventare, iam iamque adesse eius equites* [illegible] *bantur.* Et sane alia quoque, quae [illegible] eant a vero, reperiet, qui cu[illegible] mentariis contulerit Plutarch[illegible] Caesare; item Dionem, A[illegible]

Caesaris, quod ex veteri libro descriptum, beneficio viri eruditissimi Iacobi Bongarsii, nacti sumus. Continetur iis schedis belli Hispaniensis historia a fratre quodam cucullato ex Suetonio, Hirtio, aliisque concinnata, plane μοναχικῶς, etsi non monachi prorsus stilo. Non patiemur diutius haerere viros doctos in re levicula. Est fragmentum illud desumtum ex Iulii Celsi commentariis de vita Iulii Caesaris editis anno MCCCCLXXIII. Est vero hic Celsus idem, qui Caesarem recensuit: unde multis Caesaris codd. msstis subiunctum legitur: *Iulius Celsus Vir Clarissimus & Comes recensui;* vel hoc pacto: *Iulius Celsus Constantinus V. C. legi.* Aliquid etiam de hoc scriptore diximus lib. V. Institut. Oratoriarum cap. 3. Inter historicos refertur, & diligenter de Iulii Caesaris gestis scripsisse, etiam dicitur a Gualtero Burlaeo Anglico, Petrarchae aequali; ut omnino valde errent, qui fragmentum ante memoratum ipsius Petrarchae esse volunt. Sane ex istis Celsi libris, quorum a nemine ante nos mentionem factam miror, multa in Caesare feliciter possunt restitui, quod aliquando, σὺν θεῷ, ostendemus. Ceterum Oxoniae, in Collegio Corporis Christi, habes Mstum cum hac epigraphe: *C. Iulii Caesaris per Iulium Celsum commentarii.* Utrum Caesaris, an Celsi sint, melius dixerint qui videre. Extremo illud loco attexam, apud Sextum Aurelium Victorem libro de Origine gentis Romanae, quorundam ad hoc argumentum pertinentium auctorem laudari Caesarem; eumque, nunc ἁπλῶς Caesarem, nunc C. Caesarem, nunc Iulium Caesarem, nunc Lucium Caesarem, nuncupari. Quare dubium, utrum pro Lucio, *Caius;* an pro Caio, *Lucius,* debeat reponi. Facilis sane commutatio literae C. & L. prout praenomi-

na illa solent vulgari. Nec, si Lucius signetur, satis liqueat, quis signetur. Nam praeter Lucium Caesarem, Augusti ex Iulia nepotem, praeter item atavum Caesaris dictatoris, fuit & atavi huius pronepos eo praenomine, & pronepotis eius filius, qui frater erat C. Caesaris Strabonis oratoris; & eiusdem nepos, qui avunculus erat Antonii Triumviri, a quo interemtus; & eiusdem pronepos, quaestor Catonis Uticensis in Africa, qui Iulii Caesaris iussu occisus est. Nihil mirum autem, si vel Caius, vel Lucius Caesar, consignarit originem gentis Romanae; quando Iulia gens ortum suum ducere credita est ab eodem Iulio, sive Ascanio, a quo urbis conditor Romulus genus traxit.

A. Hirtius, sive ut alii scribunt, *Hircius*; (sed prius & lapp. antiqui, & Graeca approbat consuetudo) auctor est libri VIII. de Caesaris bello Gallico, ut Suetonius in Iulio testatur cap. 56. Sane non esse ipsius Caesaris satis indicat praefatio eius ad Balbum, quae sic incipit: *Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio, non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere: difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus eius scriptis, contexui.* Eiusdem sunt libri de bello Alexandrino, & Africano. Nam continuo sequitur: *Novissimeque imperfecta ab rebus gestis Alexandriae confeci*: & post aliqua, excusatione eiusmodi utitur: *Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt;*

aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Dictionem merito etiam commendat Iustus Lipsius Taciti lib. II. Annal. *Hirtius*, inquit, *tersissimo belli Africi commentariolo.* Videtur tamen Hirtius non ista solum scripsisse, sed quaecunque Caesar post bellum Gallicum gessisset usque ad finem vitae. Nam ibidem legas: *Novissime imperfecta ab rebus gestis Alexandriae confeci, usque ad exitum, non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris.* Verum puto, si libri de bello Hispaniensi eiusdem essent auctoris; uti Gallici, Alexandrini, & Africani belli, ita Hispaniensis etiam disertim meminisset. Nec liber is aliud videtur, quam ephemeris: ut sunt argumenta illa, *Eodem tempore, eiusdem diei tempore*, similiaque, quae ibi occurrunt. Fortasse est Balbi.

Sane CORNELII BALBI ephemeridem laudat Sidonius lib. IX, epist. XIV. *Quis*, inquit, *Balbi Ephemeridem fando adaequaverit?* Eum autem gesta Caesaris signasse, indicat Suetonius in Iulii vita, cap. 81: *Cuius rei, ne quis fabulosam aut commentitiam putet, auctor est Cornelius Balbus familiarissimus Caesaris.* Atque olim exstitere Caesaris ad hunc Balbum epistolarum libri, familiaritatis istius indices, teste Gellio lib. XVII, c. 9.

Sed si Balbi Ephemeris non sit, omnino auctor illius fuerit C. OPPIUS, ab nonnullis existimatus auctor eorum, quae Hirtio ab aliis tribuerentur; quemadmodum Suetonius in Iulio docet cap. 56: quod inde provenisse putamus, quia alia Hirtium, alia Oppium haberent auctorem. Nos, ut dixi, Hirtium plane putamus scripsisse de bello Gallico, Alexandrino & Africano; unius enim auctoris esse liquet: sed de bello Hispa-

niensi; quod alius est auctoris, cui potius tribuamus, quam Oppio, non video. Stilus eius duriusculus est, & ornatu carens: quae causa est, cur aliqui eum barbarum vocent; perperam profecto. Quam rem malo explicare verbis Ios. Scaligeri, vel ob summi viri auctoritatem. Hic de eo sic scribit Prolegomenis in Manilium: *Quemadmodum aliud est ornate loqui, aliud pure; ita aliud est* βαρβαρίζειν, *aliud incondite loqui: quod quidem multis imposuit, qui* βαρβαρισμὸν *vocant inconditum sermonem. Illa anus, quae in Theophrasti sermone peregrinitatem notavit, magis Attice, & minus ornate, quam Theophrastus, loqui potuit. Idem dicas de Livio, cuius dictio ornatior, quam Latinior illi Critico videbatur, qui Patavinitatem in eo animadvertebat: & quidem fortasse iustius, quam ii, qui militem, qui scripsit diarium belli Hispanici, barbarum vocant: cum tamen eo scriptore nihil Latinius concipi possit. Sed horride loqui ullum militem, quem horridum vocant poëtae, non tam mirum videri debet, quam putare ideo barbare loqui, quod incondite.* Haec satis indicant, quid sentiendum sit de stilo anonymi huius, quem fortasse Oppium esse coniectabamus. Nec, si aliter sit, idcirco Oppio hic non fuerit locus. Siquidem & vitas illustrium virorum condidisse inde colligimus, quod in vita Cassii eum citat Charisius; item in vita & rebus Africani superioris: unde & admiranda quaedam Gellius narrat lib. VII. Attic. Noct. cap. 1. Etiam de vita C. Marii egisse, ostendunt, quae Plinius ex eo refert lib. XI. Hist. Nat. cap. 45; item de vita Cn. Pompeii, unde quaedam adducit Plutarchus in Pompeio; sed in illis dubiae esse fidei ait, nempe ob odium Pompeii, & gratiam Iulii Caesaris. Praeterea li-

brum composuit, *Non esse Caesaris filium, quem Cleopatra dicat;* ut auctor est Suetonius in Caes. cap. 52. Dubium autem, eone, an altero, retulerit libro, quod sequitur capite seq. *Circa victum C. Oppius adeo indifferentem docet, ut quondam ab hospite conditum oleum pro viridi appositum, aspernantibus ceteris, solum etiam largius dicat appetisse, ne hospitem aut negligentiae, aut rusticitatis videretur arguere.* Hunc C. Oppium, & C. Cornelium Balbum, res absentis Caesaris procurasse, & epistolarum libros ad eos singularis notis edidisse, auctor est Gellius lib. XVII, cap. 9. Itaque Καίσαρος ἑταῖρον Plutarchus in Pompeio, amicum Caesaris vocat Suetonius lib. I, cap. 52. Atque hoc ipsum ostendunt, quae commemorat eiusdem libri capite 72: *Amicos tanta semper facilitate indulgentiaque tractavit, ut C. Oppio, comitanti se per silvestre iter, correptoque subita valetudine, & in diversorio, quod unum erat, loco cesserit, & ipse humi ac sub dio cubuerit.* Alius ab hoc est Oppius Chares, *qui in Gallia Togata grammaticen docuit ad ultimam usque aetatem, & cum iam non gressu modo deficeretur, sed & visu;* ut est apud Tranquillum de illustribus Grammaticis cap. 3. Hic videri possit Oppius, e cuius libro de silvestribus arboribus aliqua Macrobius adfert lib. II. Saturn. cap. 14 & 15. Apud Festum quoque in *Ordinarius*, ex Oppio docetur, cur *ordinarius* pro *scurra* ponatur. Item in *Ratitum* advocatur Oppius Aurelius. Sed assentio iis, qui istic *Opilius* legunt. Nam Oppius Grammaticus dictus Chares: at Opilius vocabatur Aurelius; ut vel ex Festo ipso in *Sedum* liquet. Immo nec displicet sententia doctissimi Meursii, legentis apud Macrobium *Opilius;* uti & apud Festum in

Ordinarius, apud quem Opilii nomen integrum etiam remansit in *Fomites*. Nec enim, ecquid Opilius Chares scripserit, satis constat.

Hic etiam locus esto M. Bruto, quem Caesar inter coniuratos videns, a quibus interimeretur, filium nominavit: & fortasse erat, quando cum matre eius Servilia Caesar consueverat. Mentionem eius hic facimus propter epitomas historiae Fannii & Caelii Antipatri: de quibus superius diximus, cum de utroque hoc historico ageremus. Alia etiam scripsisse, certum est. Nam librum eius de Officiis Charisius citat lib. I. & Priscianus lib. VI. Ac libri de patientia meminit Diomedes lib. I. Quo etiam libro testis adhibetur Brutus laudatione Appii Claudii. Ut nihil dicam de epistolis, quarum non uno loco mentionem faciunt Grammatici. Ac aliquae etiamnum supersunt, sane ingentis spiritus plenae; inprimis illae ad Tullium, & alterae ad Atticum, quibus conqueritur de Tullio, quod nimium evehendo Octavium puerum, pessime consulat publico. Quo nihil verius scribere aut dicere potuit.

*

Ex Io. Alb. Fabricii Bibliotheca Lat. a Io. Aug. Ernesti auctius edita Tom. I. Cap. X.

C. Iulii Caesaris aetas.

C. Iulius Caesar [1] dictator, eloquentia doctrinaque non minus, quam incredibili ingenii animique vi, [2] rerumque gestarum magnitudine clarissimus, post victum Cn. Pompeium & oppressam libertatem, cum summa potestate paul-

1 Alius C. Iulius Caesar Strabo, Lucii F. orator suavissimus, cuius genus eloquentiae secutus est Caesar dictator, cum adhuc adolescens esset. Vide Pitiscum ad Suetonii Calig. c. ult. Caesaris dictatoris vitam e veteribus tradunt Plutarchus, Dio, Suetonius, &, de quo infra dicam, Iulius Celsus. Longe plures interciderunt. Sidonius Apollinaris ad Burgundionem (qui laudem Caesaris Iulii scripserat) lib. IX. epist. 14: *Nam si omittantur quae de titulis Dictatoris invicti scripta Patavinis sunt voluminibus* (in T. Livii libris Historiarum deperditis) *quis opera Suetonii, quis Iuvenci Martialis Historiam, quisque ad extremum Balbi Ephemeridem fando adaequaverit?* Hunc Balbum haud diversum esse a Balbo Cornelio Theophane, cuius meminit Capitolinus, adversus Vossii in Hist. Lat. sententiam recte observatum est Baelio in Lex. ubi de Caesare. Primus Caesarum a caeso matris utero dictus, auctore Plinio VII, 9. vel a caeso elephanto, qui lingua Maurorum Caesar, Spartian. in Vero c. 2. Caesar etiam denotat *τὸν κουριῶντα*, *caesariatum*, qui caesariem habet, ut notat Salmas. de Coma p. 329. Deinde in Iulii Caesaris honorem Caesares dicti, qui summum imperium gererent: post, qui collegae imperii essent assumti, ut Caesaris nomen secundum imperii gradum significaret, ut nomen Augusti primum. Vide Ezech. Spanhemium de usu numismatum diss. XII. T. II. edit. novae p. 354.

2 Confer Plinium VII, 25. Hist. Nat.

Io ultra quadriennium moderate satis usus fuisset, in curia a coniuratis confossus periit Idibus Martiis anno Urbis 710. ante Ch. 44. aetatis 56. Vitam Caesaris a *Stephano Ambrosio Schiappalaria* scriptam Italice, editamque Antwerp. 1578. laudat Gisb. Cuperus [1] Exerc. II. de elephantis in numis pag. 164. & p. 167. *Io. Glandorpii* liber de familia Iulia Basil. 1576. 8. & Paris. 1634. 4. separatim typis exscriptus, etiam eius Onomastico historiae Romanae insertus legitur 1589. fol. p. 414. in quo de rebus Caesaris etiam diligenter; cui conferri potest *Georgii Schubarti* Caesar Dictator &c. Ienae 1681. 4. Ex numis genus vitamque Caesaris praeterea illustrant Hub. Goltzius Brugis 1563. fol. & Lud. Nonii commentariis illustratus Antw. 1620. fol. Laur. Begerus in Thesauro Palatino p. 73. & 290 sq. & in Thesauro Brandenb. Tom. II. p. 600 sq. & Tom. III. p. 86. Io. Seobaldus Fabricius in Caesare numismatico, Lond. 1678, 8. Steph. Souciet S. I. in diss. ad numum singularem Caesaris cum victoria alata, in memoriis Trevoltinis a. 1713. Dec. pag. 2145. Carolus Patinus ad Caesarem Suetonii; & qui numos imperatorum enarrarunt, Occo, Tristanus, Mediobarbus, Angeloni, Pedrusius, Valens, aliique, laudati ad Anselmi Bandurii Bibliothecam numismaticam pag. 237 sq. *Ios. Khell* in supplemento ad numismata imperatorum Romanorum aurea & argentea a Vaillantio edita a Baldinio aucta &c. Vindob. 1767. 4. pag. 1 sqq. *Iac. Oiselius* in Thesauro selectorum numismatum antiquorum, &c. Amstel. 1677. 4. ab initio; alii-

1 Tom. III. Thesauri novi Antiquitatum Rom. Sallengriani. Recusae etiam Veronensibus typis a. 1600. 4. Schiappallariae huius observationes politicae in Caesaris vitam.

que recentiores. Alexandrum cum Caesare contulit Plutarchus, Poggius Scipionem, alios alii, ut Fr. Floridus Sabinus L. IV. de praestantia Caesaris. Poggius ei etiam non dubitavit Scipionem praeferre, indignante Io. Guarino, & Caesari primas tribuente. Vide Poggiana p. 259 sq. Sed in eminentibus viris & ingeniis, si inter se componantur, semper utrinque, quibus invicem praestent, quibus inferiores sint, offendes.

De bello Gallico libri VII.

Exstant eius *de bello, quod cum Gallis gessit, commentariorum* [1] *libri VII.* quorum singuli singulorum annorum res complectuntur. Unde Hirtius VIII, 48: *Scio Caesarem singulorum annorum singulos commentarios fecisse, quod ego non existimavi mihi esse faciendum.* Graece transtulit Maximus Planudes, sive quis alius; quae versio primum edita est a. 1606. ex codice Pauli Petavii

[1] Hirtius, *Commentarios rerum gestarum Galliae; Commentarios rerum suarum* Cicero de claris oratoribus c. 75. ὑπομνήματα vocant Strabo & Appianus (Memoires). Sunt enim veluti quaedam ὕλη συγγραφῆς, ut Olympiodori apud Photium Cod. 80. sive non perfecta Historia, sed *unde sumerent, qui vellent scribere historiam,* ut loquitur Cicero in Bruto, c. 75. Sic etiam Augustus commentarios rerum suarum scripserat, quae ὑπομνήματα appellat Plutarchus in Antonio pag. 925. Item Plutarchus in Caesare, & Suetonius. Symmachus item atque Sidonius, tum Servius in XI. Aeneid. hos Iulii Caesaris commentarios vocant *Ephemerides,* quia tempus utcunque observant. Neque enim aliud opus Caesaris Ephemerides putaverim, licet, quae a Servio ex illis proferuntur, hodie desideremus. Sunt certe quaedam, ut norunt eruditi, in his libris de bello Gallico lacunae. Neque aliud existimo esse Iulii Caesaris *Chronica,* quae manuscripta memorantur in Catalogo Bibl. Is. Vossii. Graecus interpres inscripsit ἀπομνημονεύματα τοῦ ἐν τῇ Γαλατίᾳ πολέμου.

a Godofredo Iungermanno. De ea illuſtris Huetius libro de claris interpretibus p. 219: *Dubito equidem, Gazaene an Planudae, an alteri eiusdem aevi cuipiam commentariorum de bello Gallico converſionem Graecam, quae in Petaviana Bibl. habetur, adſcribam. Caeſarem illa nonnunquam ducem deſerit, & breves tentat excurſus, raro tamen & verecunde: ceterum non impura ea, nec invenuſta.* David Hoeſchelius Epiſtola ad Iungermannum 4. Kal. Apr. a. 1606: *Interpretationem Planudis potius, qui & Ovidiana vertit quaedam non infeliciter, quam Gazae crediderim, quod e phraſium ſimilitudine facile coniecerim.* Petrus Scriverius literis ad eumdem Iungermannum: *Belli Gallici interpres ille Graecus non eſt quidem contemnendus, ſed tamen haud ita magno literarum emolumento legitur, ut absque ulla ſtudioſorum fraude poterat obliterari. quisquis eſt. Sed legatur, ſi quis tamen haec quoque captus amore leget.* Occurrit in editione utraque ſcriptorum Caeſaris Iungermanniana, latinis ex adverſo per ſingulas paginas poſita, uti verſiones Latinae ſcriptorum Graecorum ſolent: ſed in editione Daviſii ad calcem voluminis reiecta legitur. Gallice vertere (partem ſaltem) hos libros Reges Franciae, *Henricus IV.* teſte Iſ. Caſaubono praef. ad Polybium, & *Ludovicus XIV.* cuius etiam typis exſcripta eſt interpretatio. De Aſinii Pollionis cenſura, qui Caeſaris commentarios, ut parum diligentes, neque integra veritate ſcriptos, reprehendit, teſte Suetonio in Caeſare c. 56. adeundus Morhoſius libro de Patavinitate Liviana cap. 4. & Ioach. Chriſtoph. Nemeitz de modeſtia hiſtorica in cenſuris principum obſervanda § 14. Prodiit Londini Scanorum 1709. 8. *Portum Iccium* Caeſaris, *Mardicum* eſſe perſuaſit ſibi

Io. Iac. Chifletius libello edito Antwerp. 1626. 1627. 4. Sam. Clarkius cum multis aliis *Caletum*, illive vicinum *Sangatum*: Carolus du Fresne ad Ioinvillam & Schoepflinus [1] *Wissantum*, quod etiam Bertio primum placuit, probatum Cambdeno, Ortelio, Mussano. Pro *Bononia*, sive *Bononiensi* Morinorum portu *Gessoriaco* pugnant Phil. Cluverius II, 28. Germaniae antiquae, Guil. Somnerus, atque Edmundus Gibson, Petrus Bertius, Iosephus Scaliger, Petavius, Labbeus, Nic. Sanson in diss. inedita, Christoph. Cellarius, Nic. Bergierius: quorum sententiae, Strabo, Mela, Plinius IV, 16. Ptolemaeus, Itinerarium Antonini & Tabula Peutingeriana videntur suffragari. Adde & Graevium ad Sueton. Ioan. Battely in Antiquitatibus Rutupinis (Richborough in comitatu Cantii) Oxoniae a. 1711. 8. editis, Bernardus de Montfaucon T. IV. supplement. Antiquitatis explanatae p. 132. 133. & in diss. de Pharo Alexandrina T. IX. memor. Acad. Inscript. pag. 293. Mich. le Quien in ephemeridibus eruditor. Paris. a. 1727. Iunio pag. 232. 239. idem auctor diss. insertae Tomo octavo continuat. memoriarum lit. & historiae Gallice Paris. 1729. 12. pag. 325 sq. Journal des Sav. 1731. p. 236. Hadrianus Valesius malit *Quentavicum* sive *Stapulas*; quam opinionem erudite tuendam suscepit vir celeberrimus, Io. Georg. Eccardus in diss. inserta Tomo VIII. Miscell. Lipsiensium p. 268 sq. 278 sq. Mihi iam verisimillimum videtur accipere de *Gessoriaco*: quamquam Caroli du Fresne sententiae videtur suffragari [2] Guilelmus Pictaviensis.

1 In illustribus ex Britannica historica controversiis c. 1. Argentorat. 1731. 4.

2 Vide Guil. Somneri responsionem ad Chifletium de portu Iccio (quae cum Caroli

De situ muri, quem millia passuum XIX. in altitudinem pedum XVI. a lacu Lemano ad montem Iuram perduxisse se adversus Helvetiorum irruptionem refert Caesar I. de bello Gall. c. 8. videnda dissertatio [1] prima, quae subiuncta est editioni novae locupletiori Historiae Genevensis Gallica lingua compositae a praeclaro Viro Iacobo Sponio.

Liber VIII. ab A. Hirtio additus.

Liber VIII. de bello Gallico ad Cornelium Balbum Gaditanum, non ab ipso Caesare scriptus, sed ab A. Hirtio [2] additus, historiam a Caesare coeptam ad eius e Gallia in Italiam reditum perducit. Hic est Hirtius, Caesaris familiaris, qui anno proximo post Caesarem interfectum Consul in acie [3] periit. Ab eo novissimum Gallici belli imperfectumque librum suppletum fuisse scribit etiam Suetonius in Iulio c. 56. Lupus Ferrariensis Epistola XXXVII. ad Heriboldum Episcopum: *Commentarii belli Gallici tantum exstant, nec quantum ad historiam, quod compertum habeam,*

du Fresne atque Edm. Gibsoni diss. prodiit Oxon. 1694. 8.) pag. 37. Christoph. Cellarium Geogr. antiquae T. I, p. 378 sq. Petri Lagerlœf de Traiectu Caesaris in Britanniam, Upsal 1697. 8. Continuationem memoriar. liturature & histor. Gallice editam T. VIII, p. 342 sq. *Wissantum* videtur potius esse memoratus Caesari *portus superior* sive *ulterior*. id. pag. 361 sq.

1 Iournal des Savans 1731. Dec. p. 504.

2 In quibusdam editionibus inepte appellatur *A. Hirtius Pansa*; notum enim est, Pansam Hirtii fuisse in consulatu, quo ambo anno U. C. 711. perierunt, collegam. Quod factum est ex *A. Hirtius f. Pansa*; ut inscripsere, qui de auctore dubitarent, ut in ceteris libris minoribus, de quibus mox.

3 Suetonius Augusto c. 11. Xiphilin. p. 33 sq. Hanckius de Rom. rer. scriptoribus lib. I. cap. 4.

Caesaris quidquam aliud. Nam ceterarum eius rerum gestarum, postquam idem Iulius totius paene orbis causarum molibus est oppressus, Hirtius eius notarius in commentarios seriem referendam suscepit. Capite 15. huius libri verba Hirtii haec sunt: *nam in acie sedere Gallos consuesse, superioribus libris declaratum est.* At nihil tale legitur in Caesaris, quales hodie exstant, commentariis. *Quare si quid iudico*, inquit Dion. Vossius ad hunc Hirtii locum, *vel periit hic locus, vel alicubi corruptus legitur.* Adde quae habet Seldenus in mari clauso lib. II, cap. 1. & haec verba Ethelwerdi: *Hiberniam petunt, Britannidem olim a Iulio magno Caesare vocatam.* Superiorem commentarium citat Hirtius c. 4. & 30. 38.

Libri III. Caesaris de bello civili.

De bello civili Pompeiano libri III. quos Caesaris esse testatur quoque diserte Suetonius in Iulio cap. 56. Utrosque de bello civili ac Gallico commentarios simplici, eleganti & emendata dictione venustos Caesari perperam abiudicarunt Ludovicus Carrio, Floridusque Sabinus [1] & Ludovicus Caduccus, libros de bello Gallico ad Suetonium auctorem referre haud veritus: quorum sententia mihi fere aeque absurda videtur atque illius, quem Isaacus Vossius in responsionibus primis ad obiecta Rich. Simonis narrat dissertationem conscripsisse, qua falsa convinceret, quaecunque in libris de bello Gallico continerentur, & multis insuper ostenderet, Caesarem nunquam transisse Alpes, & ne vidisse quidem Galliam. Iustus quoque Lipsius aliquando putavit alium esse, qui de bello Gallico, & qui de civili scri-

1 Vide Vossium lib. I. de Hist. Lat. c. 13.

psisset, vel saltem libros de bello Gallico a Iulio Celso interpolatos ad nos pervenisse, II, 7. Elector. & II. Epistolicar. quaest. & in extremo Analectorum ad lib. II. de militia Romana. Certe unum eundemque Caesarem esse, qui de bello Gallico libros VII. & III. de civili scripsit, facile credimus & veterum testimoniis & stili emendati ac simplicis mirificae similitudini. Libros *de bello civili* dissertationibus Philologicis a. 1641. illustrare coepit Io. Ravius, Professor Soranae Academiae, sed vix ultra binas adspexere lucem, quarum prima illustrando Floro IV, 2. (ubi de Caesare differit) impenditur.

Liber de bello Alexandrino, alius de Africano, & tertius de Hispaniensi, auctore A. Hirtio vel C. Oppio.

Subiungi his solent 1) *Liber de bello Caesaris Alexandrino*, qui Hirtium, ut videtur, habet auctorem, certe eundem, qui librum VIII. de bello Gallico addidit. 2) *De bello Africano*, quod cum Iuba, Numidarum rege, Caesar gessit, *liber*, iudice Lipsio, elegantissimus, atque illi ipsi, qui superiorem scripsit, tribuendus. Plura tamen interpolatoris recentioris vestigia in illo visus est sibi deprehendere eruditissimus Dodwellus in diss. de Iulio Celso, sect. VIII. cuius argumenta confutanda sibi sumsit Io. Clericus Tom. XXVI. Bibl. Select. pag. 132 sq. 3) *Liber de bello Hispaniensi*, quem ad Cornelium Balbum, cui librum VIII. de bello Gallico Hirtius dicavit, vel ad C. Oppium refert vir insignis iudicii G. I. Vossius. At Suetonius quidem de Balbo silens, *Alexandrini*, inquit, *Africique & Hispaniensis incertus auctor est.*

Alii enim Oppium [1] *putant, alii Hirtium, qui etiam Gallici belli novissimum imperfectumque librum supplevit.* Hunc librum de bello Hispaniensi (alterius, quam duo superiores, auctoris) totum militari quodam & horrido compositum esse stilo, etsi bene latino, praeter Lipsium II, 22. Electorum, monuit Iosephus Scaliger prolegom. ad Manilium. A Iulio Celso interpolatum ad nos pervenisse, multis argumentis, non aequalis omnibus ponderis, disputat Dodwellus in laudatae diss. sectione XI. Ceterum hic liber *de bello Hispaniensi* extrema parte mutilus exstat, atque ex Martini quoque Bladenii, Anglici interpretis, sententia passim corruptus est, & iunioris auctoris, quam ut Caesaris tempora attigerit; quod tamen Suetonio minime visum, qui alii quidem quam Caesari, sed uni ex eius familiaribus, Oppio vel Hirtio, tributum scripsit. Bellum porro Hispaniense pro eo, quod in Hispania gestum est, ita dicitur, ut liber Hispaniensis, quia scriptus est in Hispania, Martiali praefat. libri XII. *non Hispaniensem librum mittamus, sed Hispanum.*

De Iulio Celso & commentariis de vita Caesaris, quae ad Celsum vulgo referuntur, e quibus petitum longius fragmentum, quod libro de bello Hispaniensi subiecit Iungermannus.

Fragmentum, extrema belli civilis, a Caesare in Hispania gesti, referens, Iungermannus libro de bello Hispaniensi subiecit ex MS. Pauli Petavii a Iacobo Bongarsio accepto, e quo etiam

1 C. Oppium intellige Caesaris familiarem, de quo idem Vossius p. 67. Huic librum de bello Hispaniensi tribuit etiam Volaterranus. Hirtii sit an Oppii liber de bello Africano, dubitat Rupertus ad Florum p. 262.

Graecam versionem librorum VII. de bello Gallico edidit. Vossius petitum esse observat e commentariis de vita Caesaris, quos tribuunt *Iulio Celso*. Atque sane legitur in editione horum commentariorum [1] Graeviana p. 185. - 191. Iungermannus vero notat, in Cuiaciano codice illud occurrisse sine nomine: in Petaviano, sub nomine *Petrarchae*. Primae commentariorum illorum editioni anni 1473. nullum nomen auctoris est adscriptum. At Iulium Celsum appellat non modo Vossius lib. I. de Historicis Lat. cap. 13. & lib. V. Institut. or. c. 3. tmemate 10. sed & ante Vossium Io. Sarisberiensis, [2] Vincentius Bellovacensis libro VII. Speculi hist. Theodorius Engelhusius in Chronico & Gualterus Burlaeus, sive auctor incertus operis de vitis Philosophorum, quod literis Longobardicis excusum est folii forma, non longe post repertam typographiam. Hic capite CIV. Iulii Celsi historiographi mentione facta, cum dixisset, eum diligenter de bello Caesaris *libros quinque* exarasse, *in quibus multa doctrinalia mirabilia continentur*. quasdam ex eo sententias excerpit, quae in his commentariis leguntur. Sed librorum tantummodo trium in his distinctio occurrit: libri secundi initium in editione Graeviana, est p. 28. libri tertii p. 37. Neque de bello tantum Caesaris tradunt, sed universum illius vitae cursum persequuntur. At pa-

1 Ioan. Georg. Graevius Commentarios, qui Iulii Celsi vulgo dicuntur, ex editione rarissima anni 1473. subiecit cum quibusdam suis castigationibus editioni Iulii Caesaris cum Dion. Vossii animadversionibus in lucem datae Amstel. 1697. 8. Eodem anno separatim prelis subiecti sunt in Anglia, addito indice & praemissis virorum doctorum de illo testimoniis, Londini. 8.

2 Vide testimonia editioni Londinensi praemissa.

gina 118. legitur huiuscemodi ſcholium: *Hic incipit octavus commentariorum liber, quem fecit Iulius Celſus. Septem autem primos & usque ad hunc paſſum fecit ipſe Caeſar. quamvis hic auctor aliquot in locis contradicit & male Cicerone teſte & ipſo Celſo in prologo ſuo.* Nimirum poſt iſtud ſcholion referuntur ea, de quibus agitur in libro octavo de bello Gallico, cuius libri octavi auctorem eſſe Celſum falſo ſcholii auctor affirmat. Sed neque horum Commentariorum de vita Caeſaris auctor eſt Celſus, nam ipſe commemoratur in iisdem p. 68: *Suetonius auctor certiſſimus Germanorum hoc in finibus accidiſſe ait; Iulius autem Celſus comes, & qui rebus interfuit, Eburonum in finibus factum refert.* Non eſt, quod aliud de rebus Caeſaris opus ſub Iulii Celſi nomine ab hoc ſcriptore lectum eſſe ſuſpicemur, quod hodie non exſtet: ſed potius libros ipſos ſeptem Caeſaris [1] Iulio Celſo imperite tribuit auctor quisquis fuit, quoniam Iulius Celſus quidam Conſtantinopolitanus ſexcentos circiter poſt Chr. natum annos, Caeſaris ſcripta recenſuerat, nomenque ſuum illis, ut Terentio Calliopius, ſubſignaverat, quod etiamnum in variis Caeſaris codicibus MSS. deprehenditur, ut praeter alios Godwinus praef. in Caeſarem annotavit, teſtatus in codice quodam MS. Thuano in margine libri II. de bello Gallico ſub principium haec verba exſtare: *Iulius Celſus Conſtantinus V. C. legi.* In margine vero libri III: *Flavius Licerius Firminus Lupicinus legi.* At commentariorum auctor, a Celſo, ut vidimus, diverſus longe eſt ac recentior, ut obſervatum viris doctiſſimis, Graevio in praefatione, & H. Dodwello, qui Italum patria ſuſpicatur, in diſſ.

1 In Eburonum finibus haec accidiſſe innuit Caeſar V, 29.

de Iulio Celso ad Graevium, quae Annalibus eius Quintilianeis & Statianis subiicitur Oxon. 1698. 8. sectione XI. Sed Graevii verba adscribere iuvat: *Fuit Anonymus hic Christianus.* [1] *Laudat testimonium sancti Augustini de morte voluntaria Catonis, & non raro damnat & irridet gentilium, Romanorum praecipue, in auspiciis & sacris superstitionem. Nulla in illo antiquitatis sunt vestigia. Quin vix quadringentorum, summum quingentorum annorum aetatem fert. Nam ut omittam alia, Morinos dicit suo tempore Flandros appellari, & Reges Germaniae Caesares.* (His Dodwellus adiungit, quod apud hunc scriptorem memorantur Basilea & Constantia urbes, urbs famosa Parisius, Flandria & Hannonia.) *Neque tamen indignus est Anonymus hic lectione, cum multas graves sententias adspergat, quae lectorem possunt erudire, ut non est in cognoscendis causis cur quaeque gesta sint obtusus, nec inutilis aut legentibus aut edentibus Caesarem. Non fuit enim imperitus rerum humanarum, nec pro captu illius aetatis indoctus, quippe qui in scriptis Tullianis praecipue in Epistolis ad Atticum minime fuerit hospes, ex quibus non pauca excerpsit, quae faciunt ad Iulium Caesarem defendendum, quem admiratur unice, & ad refellenda quaecunque in illo criminabantur.* Haec ille. Iac. Sirmondus in

1 Christianum scriptorem prodit etiam, quod pag. 179. edit. Graevianae, de Caesare: *postero autem die sacrificio Diis facto, dignus vir, qui uni & vero Deo sacrificium faceret & pro eo pugnaret.* Et clarius etiam p. 200: *Simulacrum Caesaris iuxta Deos: & quos Deos quaeso? Iovem forsitan aut Neptunum, qui certe pedem Caesaris non valebant, homines vitiosi, aut ut scriptum est* (Psal. XCVI, 5.) *omnes Dii gentium daemonia.* Nota pedem Caesaris non valebant, hoc est pretium mensuramque. *Metiri se quemque suo modulo ac pede verum est.* Horat.

notis ad Ennodium p. 78. testatur, ad calcem codicis Vaticani quoque Caesaris librorum adscriptum: *Iulius Celsus Constantinus V. C. legi. Flavius Licerius Firminus Lupicinus legi.* Observatque Lupicinum hunc fuisse Euprepiae sororis Ennodii Episcopi Ticinensis filium, clarum sub initia sexti a Ch. nato seculi. Nec Ioannes Sariberiensis,[1] nec Polydorus Virgilius, nec Lipsius, Caesaris commentarios Iulio Celso attribuerunt tanquam auctori, ut traditur in Menagianis T. II, p. 99. Priores duo ne Celsi quidem mentionem fecerunt, Lipsius saltem II, 7. Elector. testatus est, se in Commentariis Caesaris saepe quaerere Caesarem, & multos in illam purpuram pannos insutos se videre, nec in dictione ipsa spirare ubique naribus suis auram illam, &, ut sic dicam, stactam purae antiquitatis. *Lege, relege, multa otiosa reperies, disiuncta, intricata, interpolata, repetita: ut omnino non absit, quin ad hanc prisci operis statuam novella aliqua accesserit & imperita manus.* Tantum autem abest, ut idem Lipsius Celsum habuerit pro auctore Caesaris commentariorum, quod illi etiam tribuitur in Scaligerianis per Vassanos collectis, ut potius lib. II. Epistolicar. quaestionum cap. 2. refutet Lud. Carrionem ita sentientem: licet constet a Vincentio Bellov. in Speculo Hist. nec non a Gualtero Burlaeo in vitis philosophorum, Iacobo Mangno in Sophologio, & Alberto Eybio margaritae poëticae auctore, Caesaris subinde verba Celsi nomine citari. *Quin Iulius aliquis Celsus manus attulerit Caesari, quaedam reciderit, addiderit, quaedam interpolarit, nunquam infitebor: ut Caesarem totum immutarit sic quasi Iustinus Trogum, ignosce, ne*

1 Bernardus Moneta notis ad Menagiana T. IV, p. 80.

tua quidem causa possum credere. De stilo quod ait, si verum quaerimus, hi de bello Gallico discrepant aliquantum ab illis de Civili, stilo orationis, & fieri potest, ut interpolati sint, ut dixi: non tamen ita, ut similitudo oris prorsus evanuerit, & quamvis gemini sint, fratres tamen esse ex ipsa ratione scribendi agnoscas. Haec ad Carrionem Lipsius. Error autem non exinde natus est, ut citato Menagianorum loco traditur, quod Iulius Celsus vitam Caesaris scripsit, sed quod Grammaticus, Iulius Celsus Constantinus nomine, qui Caesaris recensuit & castigavit commentarios, in rei testimonium ad calcem voluminis adscripsit haec verba: *Iulius Celsus Constantinus* [1] *V. C. legi*, sive, ut in quibusdam codd. exstat: *Iulius Celsus Vir Clariss. & Comes recensui.* Cum itaque exempla ad hanc recensionem exacta pro emendatioribus haberentur, factum est, ut librarii, quo maiorem auctoritatem suis adderent codicibus, eis hanc praefigerent inscriptionem, quae etiamnum in nonnullis MSS. legitur: *C. Iulii Caesaris per Iulium Celsum commentarii.* Fortasse non erraverit, qui cum erudito viro, Bernardo Moneta sibi persuaserit, libros hosce tres de vita Caesaris auctorem habere *Franciscum Petrarcham:* certe fragmentum de bello Hispanico, quod Iungermannus ex codice Petaviano edidit, Petrarchae diserte in illo MS. tribuitur, idque ex libro III, p. 185-191. edit. Graevianae ad verbum est repetitum. Citat auctor, quisquis est, praeterea Iulium Caesarem p. 9. & ex eius libris rerum suarum pleraque hausisse se non diffitetur pag. 194. Sed & commemorat Caesaris Epistolas 139. 140.

1 Hinc Celsum aliqui fecere Constantinopolitanum. Menagiana Tom. IV, pag. 84

& memorat iterum p. 195. allegat etiam Ciceronem p. 3. 118. 130. 133. 139. 194. 202. Epiſtolas ad Atticum p. 129. 202. Orationem Milonianam p. 85. pro Marcello 202. Salluſtium p. 4. Virgilium pag. 204. Senecam p. 157. 180. Valerium Max. p. 6. Plinium Sec. p. 157. Florum p. 58. 62. 79. 118. 135. 144. 189. Suetonium pag. 8. 126. 127. 202. & Oroſium pag. - - & Auguſtinum p. 180. e Graecis Xenophontem p. 202. & Platonis Phaedonem p. 180. Socratem p. 127.

Scripta Caeſaris deperdita.

Scripta Caeſaris deperdita, e quibus fragmenta quaedam in plerisque editionibus a Fulv. Urſino & Petro Scriverio collecta ac recognita leguntur, haec ſunt:

Orationes. 1) Divinatio. 2) qua Cn. Dolabellam annos natum unum & viginti inſecutus eſt, quam cum admiratione lectam ſcribit auctor de cauſis corruptae eloqu. cap. 34. 3) pro Decio Samnite, id. c. 21. 4) pro Bithynis. 5) pro lege Plautia. 6) pro Sextilio. 7) de coniuratis. 8) in funere Iuliae. 9) in funere Corneliae uxoris &c. Nonnullas ab notariis excerptas male ſubſequentibus verba dicentis, vel plane Caeſari ſuppoſitas, notavit Suetonius in Iulio c. 55. ut mittam pro Q. Metello & duas ad milites in Hiſpania.

Epiſtolarum libri ad Ciceronem, ad C. Oppium & Balbum Cornelium, ad Q. Pedium, ad Piſonem, ad M. Antonium, Epiſtolae ad Senatum, quas primum ad paginas & formam memorialis libelli convertit, ſive opiſtographas fecit. Confer I. Mabillonium de re diplomatica p. 41. Ad familiares domeſticis de rebus &c. Quod vero Pli-

nius VII, 25. Hist. narrat, Caesarem scribere & legere simul, dictare & audire solitum, epistolas vero tantarum rerum quaternas pariter, aut si nihil aliud ageret, septenas dictasse librariis; simile quid de Cardinali Granvellio referri memini. Vide sis Morerii Lexicon in *Perrenot*. Petrus Blesensis Epistola XCII: *Vidit quandoque Dominus Cantuariensis, & vos ipsi cum eo, multique alii, me de diversis materiis, tribus dictare scriptoribus, & uniuscuiusque calamo festinanti satisfacere: meque, quod de solo Iulio Caesare scribitur, quartam epistolam dictare & scribere. Quod si alicui res ista in dubium venit, facti quaeso experientia faciat dicti fidem.* Quod Epistolas Caesaris laudans refert Appianus lib. II. ἐμφυλίων p. 477. legitur etiam in Caesaris lib. III. de bello Civili cap. 92.

De Analogia libri duo, ad M. T. Ciceronem, quos Τέχνην γραμματικὴν videtur vocare Suidas in Γάϊος Ἰούλιος. Eos commemorat idem Petrus Blesensis Epist. 101.

Dicta collectanea sive *Apophthegmatum volumina*, quae Augustus vetuit publicari. Sueton. Iulio cap. 56. Cic. IX, 16. Epist. ad Paetum.

Anti-Catones sive Orationes duae, quibus velut ad iudices accusavit Caesar Catonem Uticensem, adversus Ciceronis librum, quo eundem laudibus ad coelum extulerat teste Gellio XIII, 19. Caesari videtur respondisse Brutus, Bruto Augustus Imp. Vid. viros doctos ad Suetonii Aug. c. 85. & quae notavi ad fragmenta Augusti pag. 168. Eorum mentio etiam est apud Ciceronem in Topicis c. 25. Caesar in iis quandoque Catonem ita reprehendit, ut laudaret, quemadmodum notat Plinius III, 12. Epist. Confer Petrum Crinitum VII, 7. de honesta disciplina. Atque

Augustus Imp. non negavit, & ut bonum civem & ut virum bonum egisse Catonem. Vid. Macrobium lib. II. Saturnalium c. 4. Anti-Catones Caesaris in Bibliotheca quadam Leodiensi exstare Io. Lud. Vivi [1] affirmavit Cardinalis Leodiensis.

Libri auspiciorum, quorum *decimus sextus* laudatur a Macrobio Sat. I, 16.

Auguralia, Priscian.

Poëmata, de quibus auctor de caussis corruptae eloquentiae cap. 21: *Fecerunt & carmina* (Caesar ac Brutus) *& in bibliothecas retulerunt, non melius quam Cicero, at felicius, quia illos fecisse pauciores sciunt.* Ex his poëma *Iter* memorat Suetonius in Iulio cap. 56. & *tragoediam Oedipum*, quam perinde ut *laudes Herculis* ab adolescentulo scriptas publicari Augustus vetuit. Asconius in Orat. pro M. Scauro tragoediam Caesaris *Iulios* memorat his verbis: *Idem inter primos temporis sui oratores & tragicus poëta admodum habitus est. Huius sunt enim tragoediae, quae inscribuntur Iulii.* Alia etiam versu scripsisse constat e Plinii XIX, 8. & Donato in Terentii vita. Sed tragoediam Tecmessam male Caesari tribuit Lescaloperius ad Ciceronem de natura Deor. p. 624.

Emendatio Calendarii.

Arati Phaenomena latino carmine vertisse Caesarem, affirmant Firmicus libri II. prooemio, & lib. VIII, c. 5. ac Suidas in Γάϊος Ἰούλιος. Sed Caesarem dictatorem cum Caesare confuderunt Germanico. Priscianus quoque Caesarem laudat in Arateo carmine; sed versus, quos inde producit, Germanici sunt. At *de siderum motu* libros [2]

1 Vide Vivem ad lib. I. Augustini de Civ. Dei cap. 23.

2 Caesaris *libros de siderum motu*, quos Sosigene adhibi-

scripsisse Caesarem, Sosigene perito illius scientiae adhibito, certissimum est: latine, an quod Plinius in indice libri XVIII. videtur innuere, graece, non omnino videtur exploratum, suntque qui latine, ut cetera, scripsisse suspicantur. Plinius enim veluti excipiens L. Arruntium, addit, *qui graece de astris scripsit*, ut adeo non sit repetendum de Caesare dictatore, *qui item*, quod scripserit graece, sed tantum quod de astris scripserit, quia alioqui nomen eius potuisset Arruntio statim adiungere. Aliud tamen videtur praestantissimo Vossio, quem si placet vide lib. de Scientiis mathemat. cap. 34. Eius sententiae videtur suffragari, quod Caesaris opere non tantum usi sunt latini scriptores, ut Plinius XVIII, 25 sq. & Macrobius lib. I. Saturnal. c. 16. sed quoque Graeci, ut Claudius Ptolemaeus in φάσεσι ἀπλανῶν. Singularis porro Caesaris laus est, quod siderum cognitione usus est ad annum emendandum, [1] cuius ratio ante eum apud Romanos perturbatissima fuerat. Hinc *Calendarium Iulianum*, [2] de cuius historia, praeter Scaligerum, Petavium ac Gassendum, consulendus peculiari libro Gallice

to composuit, laudat Plinius XVIII, 25. qui ex Sosigene aliquid affert II, 8. de Mercurii stellae periodo. De hoc Sosigene Aegyptio, Peripatetico, Alexandri Aegaei praeceptore, dixi libro III. Biblioth. Graecae c. 5. §. 21. Sosigenem Alexandri doctorem ἐν τῷ τρίτῳ περὶ τῆς ὄψεως laudat Themistius in II. Aristotelis de anima pag. 79.

1 Caesar ipse apud Lucanum X, 185 seq. — *media inter proelia semper stellarum coelique plagis superisque vacavi, nec meus Eudoxi vincetur fastibus annus.* Alanus in Anti-Claudiano p. 49: — *Speculatur ut Argus, temporis excursus ut Caesar cogit, ut Atlas sidera perquirit.* —

2 In thesauro Antiquitatum Rom. Tom. VIII. exstat vetus Calendarium Iulianum, quod cum aliis antiquis Calendariis recenseo infra libro IV.

edito Franciscus Blondellus *Histoire du Calendrier Romain.* Paris. 1682. 4. Hagae Com. 1684. 12. Rationem vero literarum ABCDEFGH in Calendario Iuliano, non ut Scaligero & aliis visum, nundinas, sed cycli lunaris rationes respicere, acute demonstravit eruditissimus vir Franc. Bianchinus in dissert. de Calendario & Cyclo Caesaris, Rom. 1703. fol. Non autem primus *modum anni solaris* invenit Caesar, sed ab Aegyptiis pridem inventum primus, Sosigenis maxime astrologi opera usus, in civilem & publicum usum Romanorum induxit. Vide Aegidii Bucherii doctrinam temporum p. 325 sq. Sam. Petitum libro V. Eclog. Chronolog. Anni emendationem a Caesare factam commemorant etiam Dio libro XLIII. Solinus c. 3. Censorinus c. 8. Plutarchus in Caesare, & Macrobius I. Saturnal. c. 14. qui *Flavium* scribam adnotasse dies singulos Caesarique retulisse commemorat. Honorius Augustodunensis II, 71. de imagine mundi: *bissextum Iulius Caesar interposuit, & totius computi errorem per hunc correxit.* Utrum Cyclum Lunarem ediderit Caesar, disputat H. Noris, qui omnino consulendus in diss. de Cyclo paschali Ravennate c. IV. Astronomicis Caesaris observationibus usus etiam cognoscitur Claudius Ptolemaeus libro de apparentiis fixarum.

Cosmographia.

Iussit etiam Caesar omnem orbem Romani nominis dimetiri per viros peritos, & hanc *descriptionem Cosmographicam* in literas referri, ut auctor est Aethicus scriptor Christianus, qui post Constantini M. tempora vixit, in praef. testatus argumentum & ordinem in Cosmographia sua es-

se eundem, quem mensores orbis sub *Iulio Caesare* & *M. Antonino*, atque sub Imp. *Augusto*, Zenodoxus (Xenodoxus) in oriente, Theodotus ad septemtriones, Polyclitus ad meridiem observarint. Unde non absurde colligunt viri docti, hoc ipsum opus esse *Cosmographiae* & *Itinerarii*, quod Iulio Caesari a Baldrico & aliis adscribitur, sed a variis postea interpolatum, immutatum, truncatum, auctum, qua Ethnicis, qua Christianis, ad nos pervenit, saepenumeroque editum est [1] sub nomine *Aethici Istri* & *Antonini Augusti*. In aliis quibusdam codd. MSS. *Antonio Augustulo* vel *Augustali*, in aliis *Iulio Honorio* Oratori [2] tribuitur, sub cuius nomine librum huiuscemodi laudat etiam Cassiodorus de Divinis lectionibus c. 25. Consule Vossium libro de Philologia pag. 59. & de Hist. lat. p. 64. atque Cangium in CPoli Christiana parte I, p. 62. Barthius in suo codice *Antonini Aethici* nomen reperisse testatur. Nicolaus vero Bergierius in praeclaro opere de publicis & militaribus Romanorum viis lib. III, c. 6. non dubitat descriptionem orbis factam scriptoque signatam esse sub Caesaris iam & Augusti principatu, sed auctam deinde sub

1 Editiones refero infra libro II. ubi de Pomponio Mela Geographo. Vide etiam quae notavi in fragg. Augusti pag. 206. nec non ad Dionis paginam 588. e. & Io. Nicolaum Funccium, de virili aetate linguae Latinae parte II, p. 304 seqq.

2 *Iulium Oratorem* Cassiodoro memoratum Sirmondus ad lib. I. Sidonii Epist. 1. Tom. I. Opp. p. 838. putat esse *Iulium Titianum*, cuius *libros provinciarum* seu *Cosmographiae* Capitolinus etiam & Servius laudant, *fabulas Aesopicas* Ausonius, *libros de agricultura* Diomedes, *Artis Rhetoricae praecepta* Isidorus, *themata Virgiliana*, de quibus infra, & Servius, *Epistolas* denique illustrium feminarum nomine fictas Sidonius.

Antoninis, denique ab Aethico recensitam & pro sui ingenii ac temporum modo auctam, stiloque suo & tempori aptatam.

Apud Galfredum Monemuthensem in Historia Britonum lib. I, p. xxv. edit. Paris. & lib. IV, c. 2. edit. Commelin. p. 24. haec exstat Cassibellani Britonum regis nomine ad Iulium Caesarem Epistola. CASSIBELLANUS Britonum Rex C. Iulio Caesari: *Miranda est, Caesar, populi Romani cupiditas, quidquid est auri & argenti sitiens: nequit nos intra pericula Oceani extra orbem positos pati, quia census nostros appetere praesumat, quos hactenus quiete possidemus. Nec hoc quidem sufficit, nisi postposita libertate subiectionem ei faciamus, perpetuam servitutem servituri. Opprobrium itaque tibi petisti, Caesar, cum communis Nobilitatis vena Britonibus & Romanis ab Aenea defluat, & eiusdem cognationis una & eadem catena praefulgeat, qua per firmam amicitiam coniungi deberet. Illa igitur a nobis esset petenda, non servitus. Quia enim libertatem potius quam servitutis iugum ferre didicimus, eamque in tantum consuevimus habere, quod penitus ignoramus quid sit servituti obedire, quam si ipsi Dii conarentur nobis eripere, elaboraremus utique omni nisu resistere ut eam retineremus. Liqueat igitur Dispositioni tuae, Caesar, nos pro illa & pro regno nostro pugnaturos, si, ut comminatus es, intra insulam Britanniae supervenire inceperis.* Minus antiquitatem spirat Epistola Scotorum Pictorumque regum nomine ad Caesarem scripta, quae exstat apud Ioannem Fordun lib. II. Scotochronici, c. 15. pag. 595. scriptorum XV editorum a Thoma Galeo.

Diplomata quae Austriae concessa a Caesare nonnulli iactarunt, & alia quaedam Caesari ridicule supposita.

Feruntur denique bina diplomata,[1] quae velut a Iulio Caesare ac Nerone Impp. *concessa Austriae*, pridem commentus est nescio quis: sed merito explosit Franc. Petrarcha libro IV. Epistolarum senilium, Epistola ad Carolum IV. Aeneas Sylvius in Historia rerum Friderici III. & Io. Cuspinianus in descriptione Austriae; primoque intuitu futilia, insulsa & ridicula apparere, affirmat Petrus Lambecius lib. II. de Bibl. Vindobonensi p. 962. Vide etiam Boeclerum ad Aeneae Sylvii Historiam pag. 126 sq. Sane his qui habeat fidem, idem sibi persuaserit quoque, *Leubusiense* sive *Lubense* in Silesia coenobium Iulio Caesari origines debere, ut visum inepto cuidam versificatori, quem deridet Christianus Stiefius in Epistola[2] de urnis in Silesia Lignicensibus & Pilgramsdorfiensibus. Versus, si quis forte desideret, hi sunt:

Est locus iste Lubens Iulio *de Caesare dictus.*
Sclavonisando loquens consuevit dicere vulgus
Lubens *pro* Iulius, *qui primus castra metatus*
Isthic, & populus eius phanum veneratus.

Epigrammata insuper duo, elegantia sane illa, sed falso ad Caesarem auctorem relata, exstant, etiam in Iacobi Hommey supplemento Patrum pag. 549 seq. qui ea Marbodeo Redonensi Episcopo tribuit, parum verisimili coniectura; illud certe quod incipit: *Thrax puer adstricto* &c.

1 Ista diplomata lector reperiet in Io. Christ. Lunigii Archivo Imperii, partis specialis contin. 1. Lipf. 1711. fol.

2 De Stiefii Epistola consule Acta Erud. a. 1704. p. 223.

rectius refertur ad Caesarem Germanicum. Vide Io. Conradi Schwartzii Germanicum p. 153. Similiter *Decretum* sive *exemplum fidei publicae*, Viterbii, ut aiunt, inventum, quod dederit Caesar Ciceroni,[1] tanquam spurium reiiciunt, qui fragmenta Iulii Caesaris collegerunt. In Ferreti Musis lapidariis IV, 31. pag. 263. sub Iulii Caesaris nomine leget, qui volet, hocce distichon:

Feltria perpetuo nimium damnata rigore,
Forte mihi posthac non adeunda, vale.

Nullum quoque exstat genuinum eiusmodi C. Iulii Caesaris *testamentum*, quod *L. Pisone socero recitatum in domo, idibus Septembris*, refert titulus adscriptus in instrumento plenariae securitatis, quod in cortice seu papyro Aegyptiaca scriptum a. C. 564.[2] servatur in Biblioth. Regia Pa-

1 Reines. Epist. ad Hofmannum pag. 677.

2 Hoc *instrumentum plenariae securitatis* an. 38. Iustiniani Imp. scriptum a *Gratiano* quodam, in causa hereditatis ad fidem dandam, compositum est a. C. 564. qua aetate lingua Latina iam in Italicam desciscere incipiebat, ut notatum Salmasio Observ. ad ius Atticum pag. 174. & de Hellenistica pag. 23. 38. vulgavit Gabriel Naudaeus Romae 1630. 1641. 4. & ante Naudaeum (quod ipsum fugiebat) Barnabas Brissonius an. 1582. libro VI. de formulis antiquis Romanorum pag. 581. qui illud accepit a Gosselino Biblioth. regiae praefecto. Brissonii apographum emendatius esse testatur Paulus Colomesius in Miscell. Historicis pag. 23: *Ayant conféré à Paris ces deux copies, je trouve que celle du Président Brisson est un peu meilleure que l'autre, qui vient pourtant du même lieu, mais qui n'a pas été faite avec tant de soin, bien que c'ait été par l'ordre du Cardinal de Bagny.* Ante Brissonium etiam ediderat Petrus Hamo anno 1566. Novissime idem instrumentum ad autographum expressum accurato studio iterum vulgavit explicavitque Io. Mabillonus in supplemento ad opus de re diplomatica capite XII. Paris. an. 1704. fol. p. 73. & 90. Vide etiam p. 55 seq. & Barthol. Germonium S. I. de haereticis Codi-

rif. Vide Io. Mabillonium de re diplomatica p. 344. & 460. & dignum Mabillonii hyperafpiften Iuftum Fontaninum in Vindiciis diplomatum antiquorum p. 98. Chronicon Gotwicenfe T. I, p. 3. Lutetiam Parifiorum conditam a Caefare, vel Iuliacum five Iuliam Auguftam, Volgaftum Pomeraniae, vel caftrum Luneburgicum, vel turrim Deae Veftae Magdeburgi, incerta fide a nonnullis traditum. Vide. Cafp. Barthii notas ad Guil. Britonem pag. 28. & Io. Henrici Ackeri analecta hiftoriae Caefareae pag. 10. 11. Dictum Caefaris, *miferum effe ἐφόδιον fenectuti recordationem crudelitatis*. laudat Ammianus Marcellinus XXIX, 2. De Caefaris ftratagematibus Polyaenus VIII, 23. Recenti aetate haud infrequens Iulii Caefaris appellatio inter praenomina etiam privatorum, ut Iulius Caefar Scaliger, vir maximi ingenii ac doctrinae: Iulius Caefar Vaninus, mifera impietate notus: Iulius Caefar Dalmare, vir in pauperes liberaliffimus, de quo Thom. Fullerus libro de viris illuftribus Angliae Tom. II, pag. 173. Iulius Caefar Bulengerus, aliique innumeri.

cum Ecclefiae corruptoribus p. 449. Character idem literarum, qui occurrit in *inftrumento venditionis fundorum* fcripto Ravennae temporibus Iuftini iunioris an. Ch. 572. quod in papyro five cortice Aegyptio exftat apud Iuftum Fontaninum, & cuius fpecimen vulgavit Philippus a Turre Epifcopus nuper Adrienfis, in Diff. Apologetica de annis imperii M. Aurelii Antonini Elagabeli Patav. 1713. 4. p. 142. adde Diarium Venetum eruditorum Italiae T. XVI, pag. 134.

HENRICI DODWELLI Dissertatio de auctore Lib. VIII. de Bello Gall. & Alex. Afric. atque Hispan.

Auctor Prologi ad librum de bello Gallico VIII. Hirtius potius fuisse videtur, quam Oppius.

SI quidem recte habeat locus Suetonii, iam tum exstiterint oportet libri omnes, quos pollicetur auctor Prologi ad librum belli Gallici VIII, nondum autem, ut videtur, sub nomine Iulii Celsi, sed Oppii dumtaxat & Hirtii: erantque sane ambo illi Caesari satis familiares. Cur autem Oppio tribuerentur, eam causam satis verisimilem mihi videre videor, quod auctor ille, quicunque demum is fuerit, Balbo prologum suum inscripserit. Erant enim sane Oppius atque Balbus necessitudine aliqua, quam nescimus, ut videtur, invicem coniunctissimi: forte officii alicuius causa, utriusque curae a Caesare crediti. Certe utrique inscriptas nonnullas epistolas Caesaris habemus hodieque in libro Ciceronis ad Atticum IX. Et libros fuisse epistolarum ad utrumque, docet Gellius L. XVII. Noct. Attic. cap. 9. qui rationem addit, quod res eius absentis curarent. Literas curasse, docet Cicero ad Quint. fr. ep. 1. Se autem bello Alexandrino atque Africano abfuisse, lubens agnoscit Prologi auctor. Sed absentia illa Caesaris erat in Gallia, si quidem ex epistolis a Cicerone conservatis liceat de reliquis augurari. Spectant enim illae ad prima belli civilis initia. Ex his igitur epistolis ad Oppium datis rerum gestarum memorias accipere potuit, si quis iunior Oppii nomine libros edidisset. Ita fiet, ut pari fide dignae sint rerum gestarum narrationes, seu hos libros ipse exararit Oppius, seu iunior Oppio quispiam collegerit e Caesaris epistolis, Oppio inscriptis atque Balbo. Certe Oppio res Caesaris etiam arcanas fuisse exploratissimas, ex eo libro colligitur, quem scripsisse testatur Oppium Suetonius Iul. cap. 52. ut probaret non fuisse Caesaris filium, quem dixerit Cleopatra, nempe Caesarionem. Minus tamen idoneus fuisset Oppius ad scribendum de hoc argumento, si ipse quoque bello Alexandrino

non interfuisset. Melius ergo, hac de causa, Hirtium huius Prologi auctorem existimabimus. Oppii enim testimonio de filio Caesaris pugnabat etiam Antonius, vix ita certe facturus, nisi Alexandriae cum Caesare adfuisset. Nescio etiam, an hic fuerit Oppius legatus, cuius mentio in bello Africano cap. 68. Et certe Hirtio magis favet ipse Suetonius, dum Hirtii nomine verba ex illo ipso advocat Prologo, quae hodieque ibi reperiuntur.

Idem auctor librorum sequentium de bello Alexandrino, Afric. Hisp. sed post Caesaris mortem.

Sic ergo res, ni fallor, habuerit. Primus auctor praedicti Prologi, qui Caesaris scripta digessit pariter ac supplevit, non Oppius fuerit, sed Hirtius, qui proinde ibidem, ubi Balbus, fuerit, quod assiduis illius non literis, sed vocibus, coactus onus illud scribendi susceperit. Scripsit ergo Hirtius Prologum ad amicum Caesaris, Cornelium Balbum Gaditanum ditissimum. Et in prologo commentarios a se scriptos supponit rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus Caesaris scriptis. Hi commentarii alii esse non poterunt ab VIII, qui Prologum proxime excipiebat, belli Gallici libro, medio nimirum inter libros Gallici belli priores, quos censet superiores, & libros belli Civilis, quos pro scriptis eiusdem Caesaris habet insequentibus. Sic nihil habent, quo se tueantur Floridus Sabinus & Ludovicus Carrio. Hunc librum se contexuisse testatur Hirtius: proinde iam antea scriptum, & medio tamen illo, quem dixi, loco dispositum. Haec erat nimirum scriptorum Caesaris digestio illa, de qua loquitur noster, tot seculis recentior, qua sua scriptis ipsius Caesaris media contexuit coaevus Hirtius. Noster etiam editos in lucem libros Caesaris testatur ab aliis, qui rebus ipsis interfuerant. Unde hoc? Nempe ex illis Prologi verbis: *qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset.* Sed perperam noster intellexit, si tum primum editos in lucem Caesaris commentarios censuerit, cum Prologum scriberet Hirtius; nempe post mortem Caesaris. Immo iam antea in clara luce fuisse versatos e Ciceronis constat Bruto: immo ex hoc ipso Prologo. Iam enim probatos omnium iudicio testatur, iam in omnium admiratione fuisse, quasi bene emendateque scriptos. Non ergo de sua, sed Caesaris, editione loquitur Hirtius, cum illud editionis consilium agnoscit, tantum ne scientia tantarum rerum scriptoribus de-

esset. Exprimunt haec verba Caesaris potius de suis scriptis agentis modestiam, quam Hirtii de iisdem admirationem. Idem Prologi auctor *novissime imperfecta ab rebus gestis Alexandriae ad finem vitae Caesaris se confecisse* testatur. Proinde iam una cum Prologo libros suos iam penitus confectos de bello Alexandrino, Africano, auctor emiserit. Immo de bello etiam Hispanico, (quamquam illius in Prologo non meminerit) quod praedictam epocham, quae ad Caesaris mortem usque pertigit, hoc quoque bellum antecesserit.

Librum Hirtii de bello Africano multis post Hirtium seculis interpolavit Iulius fortasse Celsus.

Et tamen, praeter Hirtium, alium saltem fuisse censet noster, qui Caesaris scripta ad eiusdem caedem suppleverit. Ita certe loquitur, quasi saltem uno plures hoc idem officium praestiterint. Quonam vero id pacto verum esse potuit, siquidem ad ipsam Caesaris caedem res gestas Caesaris perduxerit Hirtius? Nempe, ut opinor, quod A. Hirtii nonnulla perierint, suppleta a Iulio Celso, alienissimaque ab Hirtii mente sententia interpolata. Bello certe Africano atque Hispanico multa legimus, quae vix aevi, quo vixit Hirtius, esse potuerint, nedum ipsius Hirtii. Et tamen vice versa nonnulla, quae coaevum stilum sapiant, non autem illum, qui a iuniore fuerit interpolatore. Ab Hirtii etiam vel aetate in libro de bello Africano abhorret usus vocis *imperator*, quo saepe disceptatum dicit auctor, quis esset pro populi Romani imperatore agnoscendus, Caesar an Scipio. Quasi nimirum unicus esset populi Romani, ut postea, imperator, qui rei summae praeesset. Hoc autem seculo qui singulis Romanae ditionis provinciis praeerant cum imperio, seu cum iure gladii, ii imperatores habebantur. Vix tamen ita appellabantur, nisi ob res gestas imperatores ab exercitu fuissent acclamati. Sic autem Caesarem imperatorem ne quidem poterant negare Pompeiani, cui dictatura fuerat e sententia Senatus populique Romani delata; quippe etiam ab exercitu imperator fuisset appellatus. Sed nec illud coaevi fuisse videtur, quod mense, quo Caesar in Africam appulit, Ianuario, scribit auctor per anni tempus in mari classes sine periculo vagari non potuisse, Octobris enim Iuliani die XIII. coepit anni confusionis 708 ille Ianuarius, exiitque ante Nov. XI, quo hoedi oriebantur, quo ortu coepit epocha maris clausi. Quod porro ait centurionem Caesaris XXXVI annis pro Caesaris dignitate vi-

ctoriaque depugnasse, ita manifesto falsum est, ut aegre scribi potuerit a coaevo. Detrahantur a praedicto confusionis anno 708 anni 36, reliquus erit annus U. C. Varron. 672, quo sub Caesare mereri coeperit. Atqui certum est primam Caesaris provinciam fuisse ex praetura, anno Varron. 692. Doluit praeterea Caesar teste Suetonio cap. 7, quod nihil dum a se memorabile gestum esset in aetate, qua iam Alexander orbem terrarum subegisset. Aetas illa erat ann. 33, ut praeter alios docet etiam Cicero Philipp. V. Natus est Caesar IV. Id. Quintil. ann. Varr. 654. Sic annum 33 absolverit anno demum Varr. 687 ineunte Quintili, annis post praedict. 672 quindecim. In hoc tamen numero consentiunt editiones exscriptoresque, in quibus & noster, ne dubitemus, ab interpolatore ita scriptum esse. Hic idem liber Q. Ligario vitam in Africa concessam esse narrat, cap. 89. Quod tamen certissime falsum esse, constat ex insigni Ciceronis, post reditum Caesaris, oratione pro Ligario. Coaevi scriptoris tam crassus error esse vix potuit. Et L. Caesari vitam a Iulio, facileque concessam vult auctor belli Africani. Contra Dio lib. XLIII, contra Suetonius Caes. cap. 75, contra coaevus Cicero. Mitto rem, quam auctor ipse incredibilem fatetur, ab equitibus Caesaris XXX Gallis Maurorum equitum duo millia loco esse pulsa. Mitto provocationem centurionis praedicti, ut cum suis decem cum cohorte Scipionis firmissima concurreret. Haec plane fabulatorum genium sapiunt potius, quam prudentissimorum, quibus seculum illud politissimum abundabat, scriptorum. Huc etiam illud refero cap. 70, quod dicit, Caesaris si non amplius tres aut quatuor milites veterani se convertissent, & pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius II millium numero ad unum terga vertisse. Sunt etiam in dictione plurima, quae nemo peritus harum rerum censor ad Caesaris aetatem retulerit: cap. 12 *galeati*. Non me fugit illud, sed poëtae: *galeatum sero duelli poenitet*. S. Hieronymi Prologus galeatus serior est. Cap. 31 *ignota* peccata legimus, quibus ignoscebatur. Cap. 19 *innumerabilis*. Cap. 46 *cruciabiliter interfecti*. *Parvulam causulam* cap. 54. *Parvum senatorem* cap. 57. *Magnis copiis auxiliisque regis praediti* cap. 58. *Suppetias occurrere* cap. 66. 68. Cap. 77 *commeatus*. Non *a castris* tamen, sed *ad castra*. Cap. 78 *ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundere*. Ibidem *satagere*, pro proelio laborare. Cap. 88 *mentem in fuga destinatam*. Africanum hunc scriptorem, his-

que temporibus iuniorem, arguunt tot immixtae voces Graecae atque hellenismi. Qui mixto essent genere, *Hibridas* appellat cap. 19. *Hippotoxotas* habet ibid. *Epibatas* cap. 20. 62. 63. *Catascopum* cap. 26. *In salo esse* huic auctori cap. 46. 62. 63. tantundem valet, quod Graecis σαλεύειν, & διασαλεύειν, & de navi dicitur, quae liberae fluctuum marinorum agitationi exponitur. Sunt in eodem libro alia, quae coaevorum peritiam sapiant. Virgiliarum signum confectum memorat post VI. Kal. Feb. cap. 47. Pro vero scilicet illius anni calendario, quo Febr. I. in Novembr. Iuliani diem XI. conveniebat, quo Pleiadum confectiónem refert Plinius. Aliter certe sensit hic auctor, quam interpolator, qui etiam Ianuarium ab Octobr. Iuliani die XIII. incipientem per anni tempus periculosum esse voluit navigantibus, & quidem ita periculosum, ut mediis belli casibus magis tamen esset, quam bellum ipsum, metuendus. Et manum etiam coaevam accuratioremque indicant tot voces militares, aliaeque technicae, magis hic vero temporis decoro respondentes, quam pro captu iunioris interpolatoris. Librum ergo Hirtii de bello Africano ad Iulii Celsi aetatem pervenisse puto; sed mutilum fortassis, aut qui Celso mutilus haberi posset. Hoc utique praetextu vel suis, vel nescio cuius alterius fabulatoris figmentis interpolavit.

Itidem factum in libro Hirtii de bello Hispanico.

In bello Hispanico adhuc pauciora coaevi scriptoris vestigia sunt, plura autem interpolatoris, & quidem eiusdem, qui bellum Africanum suis commentis auxerat. Eadem in voce *facultas* elegantia, quae supra cap. 12. *eis ad ignoscendum nulla est data facultas*. Cap. 40. *naves, quae in salo fuerunt*: pro exemplo itidem a nobis supra observato. Nec dissimiles alii occùrrunt sequiorum seculorum barbarismi. Cap. 7. *reliquae ex fugitivis auxiliares consistebant*. Cap. 12. *bene magnum tempus*. Cap. 13. *simulque ballista missa a nostris turrem deiecit*. Cap. 16. *existimabant eos posse conatum efficere*. Cap. 29. *adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt*. Cap. 33. *libertum, qui fuisset eius concubinus*. Cap. 39. *gradiebatur Hispalim*. Cap. 42. *provinciam depopulavit*. Et praeter morem horum scriptorum Ennii poëtae fragmenta advocat, cap. 23. 31. Illa vero quam inepta, quibus tamen Caesaris, summi prudentissimique oratoris, personam agit hic sophista: *An, me deleto, non animadvertebatis, decem habere legiones populum Romanum,*

quae non solum vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent? Declamatoris illa, non oratoris, affectatio est. Dixerunt quidem Germani, Suevis suis ne Deos quidem immortales pares esse potuisse, Bell. Gall. lib. IV, c. 10. sed barbari illi, non Romani. Inter Ciceronianas multorum coaevorum legimus epistolas; nullam tamen, quae cothurnum illum sapiat. Nullum erat, aetate Caesaris, otium istiusmodi ingenii lusibus, cum de rebus seriis momentosisque, de vita fortunisque clientum vel fama agerent oratores. Sunt nihilominus primaevi auctoris Hirtii etiam in hoc opere vestigia. Quae habet communia cum aliis bonae fidei auctoribus, non aliunde emanasse censeo: inprimis illud, quod Caesarem dicat dictatorem III, designatum IV, non (ut vult auctor alioquin accuratissimus in historia Romana, Sigonius) anno, quo Africam recepit, sed quo bello civili in Hispania finem imposuit, Varr. scilicet 709. Sic enim coaeva marmora Capitolina atque Colotiana. Sic etiam coaevi nummi. Immo auctor, quem sequebatur, Plutarchus: melius scilicet, quam alii, etiam veteres, nec ab hoc seculo admodum remoti, qui dictaturam Caesaris unitate faciunt auctiorem. Hirtii etiam personam arguit, quod hoc toto bello Hispanico sic loquitur auctor, quasi ipse praesens adfuerit, & Caesaris partes fuerit amplexus. Prima fere persona *Nos*, inquit, & Caesarianos *nostros* appellat. Hoc nempe erat, quod in belli Gallici libri VIII Prologo ipse monuerat Hirtius, sibi ne illud quidem accidisse, ut Alexandrino atque Africano bello interesset: innuens proinde, in reliquis bellis sibi quoque operam fuisse non inutilem. Non ita certe in bello Alexandrino loquitur, aut Africano. Nusquam ibi prima, sed tertia persona, absentis nimirum potius quam illius, qui rebus ipse gerendis interfuerit, narrationem instituit. Nec puto hoc praevidisse interpolatorem, in reliquis adeo personae, quam sustinuit, incautum atque obliviosum.

INDEX
EDITIONUM C. IULII CAESARIS
AUCTIOR FABRICIANO
ET IN V. AETATES DIGESTUS.

AETAS I. *NATALIS*
1469 – 1499.

1469 *Editio princeps.* (Romana I. ex recognitione *Ioannis Andreae* Episc. Aleriensis.) fol. absque titulo, sign. pagg. & cust. In prima statim pagina legitur editoris Epistola. Secunda exhibet Elenchum commentariorum Caesaris, qui hac editione comprehenduntur, videlicet: » *C. Iulii Caesaris commentariorum de bello Gal-* » *lico libri VII; eorundem commentariorum liber VIII.* » *A. Hirtio adscriptus, cum eiusdem praefatione; Cae-* » *saris de bello Civili commentariorum libri III; Eius-* » *dem de bello Alexandrino commentarius, Oppio aut* » *Hirtio tributus; Eiusdem de bello Africano, Hirtii* » *aut Oppii commentarius; denique de bello Hispaniensi* » *iisdem auctoribus adscriptus commentarius.* « Sequitur ipse textus cum hac subscriptione in fine: *Anno Christi. M. CCCC. LXIX. die vero XII. mensis maii. Paulo Florente. II. anno eius V. Rome in domo Petri de Maximis.* Cf. Audiffr. Cat. edd. Rom. p. 20. Maittair. p. 282. Com. de Rewiczky in Bibl. Gr. & Lat. Berol. 1794. p. 115 sq. Panzer T. II, p. 411. Rarissima inter libros rariores censetur editio. Oudendorpius tantum excerptis ex ea lectionibus usus est: ipsam non inspexit. Ceterum corrigendus Ernestius in Bibl. Lat. Fabr. auctius & emendatius editae T. I, p. 259. ubi nonnisi libri V. de bello Gallico esse in hac editione perhibentur.

1471 *Veneta I.* fol. ap. *Nic. Ienson.* — Vid. Clement Bibl. curieuse &c. T. VI. p. 18. Panzer T. III, p. 76.

1472 *Romana II.* fol. sine tit. pagg. cust. & sign. Incipit: C.

Iulii Caesaris. belli gallici. Commentarius Primus. In fine Comm. de bello Hisp. haec adscribuntur verba: *Anno Christi. M. CCCCLXXII. die uero. XXV. mensis augusti. Rome in domo Petri de Maximis.* Ultimum folium habet Epistolam *Io. Andreae* Episc. Aler. cum Elencho Comm. Caesaris & registro. Hanc editionem principis esse imitatricem, ait Audiffredus; differre has inter se, iudicat Quirini. Memoratur Panzero T. II, p. 430.

1473 *Argentoratensis.* fol. sine loco & typographo quidem at charact. gothic. minor. Henr. Eggenstein Argentorati expressa. Constat foliis 153; quorum priora 82 Iulii Celsi vitam Caesaris; reliqua Commentarios de bello Gallico continent. In media fere vita Caesaris, fol. 49 recto, haec occurrunt verba: *Hic incipit octavus commentariorum liber quem fecit iulius celsus. septem autem primos & usque ad hunc passum fecit ipse cesar, quamvis hic auctor aliquot in locis contradicit & male cicerone teste & ipso celso in prologo suo &c.* (cf. supra p. XXVII.) In ipso fine eiusdem legitur: *Explicit Liber. Deo Gracias &c. Anno Dni. M. CCCC. LXX. Tercio.* Sequuntur iam septem I. Caesaris commentariorum de bello Gallico libri absque titulo, cum hac subscriptione: *Suprascriptos. VII. libros de bello gallico composuit ipse cesar. Sequentem autem. Iulius celsus cesaris familiaris.* Ad calcem libri octavi haec adiecta est formula: *Finiunt feliciter; libri commentariorum Iulii cesaris de bello gallico. LXXIII.* In ultima tandem voluminis pagina habetur *Tabula, siue registrum, librorum commentariorum Iulii cesaris, de bello gallico, continens in generali ea quae in superioribus singulatim tradita sunt.* — Uberius hanc ed. descripsit Crevenna T. V, p. 150 sqq. ubi tamen male typographo Coloniensi Arnoldo ter Hornen attribuitur. Cf. Maittair. p. 326. Panz. T. I, p. 18.

1476 *Romana* III. Commentariorum de bello Gallico. *Romae MCCCCLXXVI.* fol. — Sic quidem Maittair. p. 361. & Panzer T. II, p. 467. At etiam reliqua, quae sub Caesaris nomine circumferuntur, inesse in hac edit. verosimile videtur.

1477 *Mediolanensis* I. fol. C. Iulii Caesaris Commentaria. Praemissa est Epistola *Petri Iustini Philelphi* ad Ioan-

nem Simonettam ducalem Secretarium. Adiecta sunt A. Hircii aut Opii Commentariorum de bello Hispano libri IV. V. VI. & liber octavus de bello Gallico. In fine: *Anno Christi MCCCCLXXVII. die vero x. mensis Februarii hoc opus diligenter emendatum, Antonius Zarothus Parmensis, huius praeclarae artis Magister politissimus, quam maxima potuit diligentia impressit.* Sequitur: *Index Commentariorum C. Iulii Caesaris & earum rerum, quas ad cognitionem Urbium, Fluminum & Locorum, vir clarissimus Raymundus Marlianus invenit, atque edidit.* — Maittair. p. 374. Panzer T. II, p. 28.

1478 *Mediolanensis* II. fol. C. Iulii Caesaris Commentarii (ex recens. *Petri Iustini Philelphi.*) In fine: *Anno Christi MCCCCLXXVIII. sexto Idus Apriles Philippus Lauagnia Commentaria Caesaris imprimi fecit Mediolani.* Sequitur *Raymundi Marliani Index rerum.* — Maittair. p. 378. Panzer T. II, p. 31 sq.

1480 *Tarvisina.* fol. s. 4. C. Iulii Caesaris Commentarii de bello Gallico libri VII. De bello civili libri III. Auli Hirtii aut Opii Commentaria de bellis Alexandrino, Hispaniensi & Africo libri IV. V. & VI. recognitore *Hieronymo Bononio Tarvisano.* In fine: *Commentariorum de bello Gallico Civili Pompeiano Alexandrino Hispaniensi: & Africo liber ultimus finit: Quos Michael Manzolinus Parmensis Librariorum solertissimus suo sumptu fieri curavit Tarvisii Anno Gratiae MCCCCLXXX. Pridie Kalendas Quintilis.* Sequitur *Epistola* editoris *ad Antonium Zoianum Vincentinum; Carmen* eiusdem Bononii *in laudem Caesaris; tabula Raymundi Marliani.* — De rara hac editione vid. Goetzii Mem. bibl. Dresdens. I, p. 154. Cf. Maittair. p. 406. Panzer T. III, p. 37. Harless. in Suppl. ad Brev. Not. Lit. Rom. P. I, p. 267.

1482 *Veneta* II. fol. Char. rom. crass. *C. Iulii Caesaris commentariorum de bello gallico libri VII. cum additionibus Hircii. Iul. Caes: commentar: de bello civili libri III. A. Hirtii aut Opii commentar: de bello Alexandr: liber IV. Hirtii aut Opii commentar: de bello Afric: liber V. Hirtii aut Opii commentar: de bello hispan: liber VI.* Haec in fronte. In fine: *Impressum Venetiis opera & expensis Octaviani Scoti Modoetiensis*

MCCCCLXXXII. XII. Kalendas Septembris. Sequitur *Index Commentariorum C. Iulii Caesaris & earum rerum, quas ad cognitionem urbium & fluminum & locorum vir clarissimus & eruditissimus Raymundus Marlianus invenit atque addidit.* — Maittair. p. 432. Panzer T. III, p. 182. coll. T. IV, p. 435. Repetitio, ut videtur, Tarvisinae antecedentis, a Bononio curatae, cuius & Epistolam habet. In hac Epistola Bononius de sua editione haec profitetur: *D. Caesaris commentarios librariis exemplar fidele poscentibus: tumultuaria festinatione recognitos: quantum ocii a forensium actionum perturbatione sum nactus — praecipiti quadam lectione percurri.* Unde, quid de hac editione sentiendum sit, facile patet. Subinde tamen laudatur Davisio. — Ex eodem fonte fluxerunt etiam editiones sequentes:

1490 *Veneta III.* fol. *I. Caesaris commentarii de bello gallico & ciuili cum Raymundi Marliani indice vrbium, fluuiorum & locorum.* In fronte literis capitalibus: C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO LIBER PRIMUS. Fol. 116. a. *Commentariorum de bello: Gallico: Ciuili: Pompeiano: Alexandrino Hispaniensi: & Africo liber ultimus finit.* Sequitur *Hieronymi Bononii Taruisini ad Antonium Zoianum epistola.* Fol. 117. b. *Index commentariorum C. Iulii Caesaris: & earum rerum: quas ad cognitionem urbium & fluminum & locorum uir clarissimus & eruditissimus Raymundus Marlianus inuenit atque addidit.* In fine: *Impressum Venetiis per magistrum Theodorum de Regazonibus de Asula. Anno ab incarnatione domini. MCCCCLXXXX. Die uero XIII. Iulii.* — Maittair. p. 520. Panzer T. III, p. 290.

1494 *Veneta* IV. fol. C. Iulii Caesaris commentarii de bellis Gallico, Civili, Alexandrino, Africano, Hispano cum additionibus Hirtii. Fol. 1. a. COMMENTARIUS CAESARIS. Fol. 2. a. rubro: *Liber primus C. Iulii Caesaris Commentariorum De Bello Gallico Liber Primus.* In fine Indicis a Raym. Marliano additi: *Impressum Venetiis per Philippum de Pinciis Mantuanum Anno M. CCCC. LXXXXIIII. Die uero XXV. octobris.* Registr. chart. S. Antonii imago cum inscriptione: *Defende nos beate pater Antoni.* Char. Rom. c. fig. — Maittair. p. 574. Panzer T. III, p. 359.

1499 *Veneta* V. fol. *Commentaria Caesaris*. Haec in fronte. In fine Indicis Marliani: *Impressum Venetiis, sumptibus dni Benedicti Fontana Anno ab incarnatione domini. M. CCCC. XCIX. Die vero XIII. Aprilis.* — Editio venusta. Maittair. p. 686. Panzer T. III, p. 457.

AETAS II. *BEROALDINO-ALDINA.* 1504 — 1559.

1504 *Bononiae.* fol. Commentarii Caesaris recogniti per *Philippum Beroaldum*. Benedictus Bibliopola ad emptorem. *Emptor attende. Quando emere vis Libros excussos in Officina mea excussoria, inspice Signum, quod in calce semper est. Ita nunquam falleris* &c. In fine: *Impressit Bononiae Benedictus Hectoris Bibliopola Impressorque diligentissimus recognitos repastinatosque a* Philippo Beroaldo *curiose & vigilanter. Anno Salutis MD. IIII. Calendas Aprilis.* Insigne typogr. — Maittair. p. 169. Panzer T. VI, p. 323. Editio emendatior & ex Codd. facta.

1508 f. l. & typogr. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii a *Philippo Beroaldo* editi. MDVIII. — Cat. Pinelli T. II, p. 61. Panzer T. IX, p. 109. Repetitio antecedentis.

— *Iuntina* I. 8. curante *Luca Robia*. Commentaria Caesaris. Fol. 1. b. *Lucas Robia Nicolao Valorio S.* In fine: *Impressum Florentiae opera & impensa Philippi Giuntae Bibliopolae Florentini, Anno a christiana salute D. octavo supra mille, mense Aprili.* — Maittair. T. II, p. 189. Band. annal. Iunt. typogr. II, p. 26 sq. Panzer T. VII, p. 11.

1511 *Venetiis.* fol. C. I. Caesaris, inuictissimi imperatoris commentaria, seculorum iniuria antea difficilia & valde mendosa. Nunc primum a viro docto (*Luca Panetio*, Canonico Olchinensi) expolita & optime recognita. Additis de nouo Apostillis, una cum figuris suis locis apte dispositis: nec non regulata tabula, quae omnia loca, flumina, montes, urbes, oppida, infinita proelia, & quaeque digna cognitu mirifice demonstrat. Ante Marliani Indicem haecce leguntur: *Habes, lector peritissime, Caesaris commentaria antea impressorum incuria trunca & mendosa, nunc autem a viro*

docto optime recognita, & in pristinum candorem redacta: impressa mira diligentia Venetiis per Augustinum de Zannis de Portesio anno reconciliatae natiuitatis MDXI. d. XVII. Augusti. — Goetzii Memorabilia bibl. Dresdens. T. I, p. 154 sq. Maittair. T. II, p. 222. Panzer T. VIII. p. 403.

1512 s. l. & typogr. 8. Commentarii Caesaris recogniti per *Philippum Beroaldum.* Fol. 220. a. legitur: *Caii Iulii Caesaris Commentaria Belli Gallici: Ciuilis: Pompeiani: Alexandrini: Africi: ac Hispaniensis: accuratissime impressa: finiuntur Anno salutis dominicae M. D. XII. iij. Kalendas Octobris.* In fine Indicis Marliani: *C. Iulii Caesaris Commentariorum Index felicem sortitus est exitum Anno Domini. M. CCCCC. & XII. pridie nonas nouembris.* — Ita quidem hanc ed. descripsit Crevenna in Cat. Vol. V, p. 152. insuper addens: » Après on trouve encore une longue Lettre de *Hieronymus Bononius Taruisinus Antonio Zoiano vicentino clariss. praetoris praefectique Tarvisii Aluisij vendramini veneti patricij vicario*, dans la quelle Bononius dit d'avoir révu & corrigé le texte de cette edition. C'est de quoi l'on pourroit conjecturer qu'elle doit avoir été executée en Italie, & peutêtre à Trévise, ou à Venise. — Mirum vero, Bononii Epistolam nuncupatoriam adiectam esse huic editioni, quae, ut titulus indicat, ex familia est Beroaldinarum.

1513 *Aldina* I. 8. *Hoc volumine continentur haec:* Commentariorum de bello Gallico libri VIII. de bello ciuili Pompeiano libri IV. de bello Alexandrino liber I. de bello Africano liber I. de bello Hispaniensi liber I. Pictura totius Galliae, diuisae in partes treis secundum C. Caesaris commentarios. Nomina locorum urbiumque & populorum Galliae, ut olim dicebantur latine & nunc dicuntur gallice, secundum ordinem alphabeti. Pictura pontis in Rheno, item Auarici, Alexiae, Uxelloduni, Massiliae. Literae Max. Pontificum, ne quis libros cura nostra excusos imprimat vendatve *&c.* ut in literis sub poena excommunicationis lata sententia. *Venetiis in aedibus Aldi & Andreae Soceri 1513. mense Aprili.* — Editio haec curata est a *Io. Iocondo* (*Giocondi*) Veronensi, ex ord. Dominicanorum, qui in Gallia multa exemplaria conquisivit, & eruditorum

plurium Venetorum ingeniis omnia subiecit iudicanda, ut ipse profitetur in Epist. ad Iulian. Medicem. Mendis vero scatet.

1514 *Iuntina* II. 8. Commentaria Caesaris, prius a *Iocundo* impressioni data, posterius a nobis diligentissime revisa, & cum exemplaribus eiusdem collata, restitutis omnibus locis, quae per incuriam ab iis, qui ea impressere, vel relicta, vel errata fuerunt. — In his autem Commentariis continentur De bello Gallico Libri VIII. De bello civili Pompeiano Libri IIII. De bello Alexandrino Liber unus *&c.* Nomina locorum, urbium, & populorum Galliae — Pictura totius Galliae — Item his quoque est addita Hispaniae descriptio. — In fine: *Florentiae ex officina Philippi de Giunta anno M. D. XIIII. Mense Aug. Leone X. Pont. Max.* — Exprimit Aldinam 1513. cui vero praeferenda est, quia a mendis purgata est.

1517 *Venetiis.* fol. C. I. Caesaris inuictissimi imperatoris commentaria &c. *ut 1511. ubi vid.* In fine: *Habes, lector peritissime, Caesaris commentaria — impressa mira diligentia Venetiis per Augustinum de Zannis de Portesio anno reconciliatae nativitatis MDXVII. die XIII. Iunii.* — Maittair. T. II, p. 300. Panzer T. VIII. p. 442. Eadem cum ed. 1511. mutato nonnisi ultimo folio & anni nota.

1518 l. 1519. *Aldina* II. 8. *Hoc volumine continentur haec.* Commentariorum de bello Gallico libri VIII. De bello civili pompeiano libri IV. De bello Alexandrino liber I. De bello Africano liber I. De bello Hispaniensi liber I. Pictura totius Galliae & Hispaniae secundum C. Caesaris Commentarios. Nomina locorum, urbiumque, & populorum Galliae & Hispaniae, ut olim dicebantur Latine, & nunc dicuntur, secundum ordinem alphabeti. Pictura Pontis in Rheno. Item Avarici. Alexiae. Uxelloduni. Massiliae. In fine: *Venetiis in aedibus Aldi & Andreae Soceri, mense Ianuario MDXVIII.* Accedit Marliani Index. In cuius fine: *Venetiis in aedibus Aldi & Andreae Soceri, mense Novembri MDXIX.* — Panzer T. VIII, p. 446.

1519 *Lugduni.* 8. Repetitio Aldinae, teste Fabricio.

1520 *Iuntina* III. 8. Commentaria Caesaris prius a *Iocundo* impressioni data, posterius a nobis diligentissime re-

visa &c. In fine: *Florentiae per heredes Philippi Iuntae Anno Domini M. D. XX. Mense Decembri. Leone X. Pont. Max.* — Maittair. T. II, p. 597. Panzer T. VII, p. 34.

1521 *Basileae.* 8. C. Iulii Caesaris Opera. *Basileae excudebat Thomas Wolf. M. D. XXI.* — Panzer T. VI, p. 229. In Uffenbachianae vero bibl. Catal. T. IV, p. 56. n. 260. legitur: *Basileae in aedibus Thomae Wolfii. MXXXI.* (sic.)

1522 *Parisiis.* 8. curante *Petr. Danesio.* C. Iulii Caesaris Commentarii. *Vaeneunt apud Viartium sub signo Leonis argentei Bibliopolam iuratum in Via Iacobaea; eius sumptibus imprimebat Petrus Vidouaeus Typographus Anno MDXXII. Mense Iunio.* — Maittair. T. II, p. 628. Panzer T. VIII, p. 80.

1530 *Parisiis.* 4. C. Iulii Caesaris Commentarii. *Parisiis apud Iodocum Badium 1530.* — Maittair. T. II, p. 739. Panzer T. VIII, p. 131.

1533 *Parisiis.* 8. C. Iulii Caesaris Commentarii. *Parisiis apud Iodocum Badium & Iohannem Roigny. MDXXXIII.* — Maittair. T. II, p. 787. Panzer T. VIII, p. 162.

1535 *Basileae.* 8. C. Iulii Caesaris Commentarii. *Basileae apud Ioannem Hervagium. Anno M. D. XXXV.* — Bibl. Schwarz. Panzer T. VI, p. 306.

1536 *Gryphiana* I. 8. C. Caesaris Commentarii. Quae in hac habeantur editione, sequens pagella docebit. *Lugduni apud Seb. Gryphium.* — Maittair. T. II, p. 841. Panzer T. VIII, p. 367.

1538 *Glareani* I. 8. Commentariorum Caesaris Elenchus. De bello Gallico libri IIX. De bello civili Pompeiano libri III. De bello Alexandrino liber I. De bello Africano liber I. De bello Hispaniensi liber I. Ad haec. Pictura totius Galliae, divisae in partes tres, secundum C. Caesaris Commentarios. Nomina locorum urbiumque, & populorum Galliae, ut olim dicebantur latine, & nunc dicuntur gallice, secundum ordinem alphabeti. Pictura pontis in Rheno, item Avarici, Alexiae, Uxelloduni, Massiliae. Atque haec omnia ex *D. Henrici Glareani* Poëtae laureati castigatione, & cum scholiis eiusdem. *Friburgi Brisgoviae, per Ioannem Fabrum Emmeum, Iuliacensem.* — Praeter ea, quae in titulo memorantur, praemissa conspiciuntur: 1) *Aldi*

praefatio ad Lectorem, ex ed. Ven. 1513. 2) *Varia diversorum Codicum lectio, & errata, quae in octo libris de bello Gallico fefellerunt, post vero relecto exemplari per Antonium Krummenstoll, Nuithonem, & Carolum a Waehingen Athesinum, deprehensa ac emendata fuerunt.* 3) *Ioannis Iocundi veronensis epistola ad Iulianum Medicen*, & 4) *Ioannis Emmei, Iuliacensis typographi, ad lectorem praefatiuncula*, in qua Glareani compatris & amici singularis hortatu & admonitione se adductum fuisse scribit, ut omnium nominum in Caesaris commentariis oppidorum civitatumque Indicem adiiceret, quia Marliani catalogus multa falsa, multa suspecta habeat in populorum totius Galliae nomenclatura, ita ut lector ei nequiquam tuto confidere queat. In fine editionis reperitur *Index eorum, quae in commentariis C. Iulii Caesaris habentur per ordinem alphabeti per Raymundum Marlianum.* — Rarissimam hanc ed. descripsit Freytagius in Apparat. litter. T. I, p. 448 sqq. Separato volumine continentur Annotationes Glareani, quae eodem anno prodiere hoc titulo: *In C. Iulii Caesaris clarissimi Rom. Imperatoris Commentarios de bello gallico ac civili Henrici Glareani poëtae laureati Annotationes. Friburgi Brisgoviae.* 8. Inscripsit has suas annotationes Glareanus nominibus Guidonis atque Prosperi, generosorum Baronum a Gebennis, epistola, Kal. Aprilis Friburgi Brisgoviae an. 1538. scripta, in qua earum reddit rationem, & Aeneae Sylvii aliorumque errores, quos in veteri geographia admiserunt, perstringit. Epistolam excipit Index eorum, quae in annotationibus enucleata reperiuntur. Adiectae postea fuerunt hae annotationes multis Caesaris editionibus, & seorsim Lugduni 1546. 8. recusae prodierunt.

——— *Gryphiana* II. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 12.

——— *Basileae*. 8. sine nomine typographi.

1539 *Parisiis*. 8. apud Franc. Gryphium c. figg. Et haec editio rarioribus libris adnumeratur.

——— *Basileae*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii. Quae in hac editione adiecta sint, quibus hactenus omnium editiones caruerunt, sequens pagella docebit. *Basileae per Nic. Brylingerum.* Haec in titulo. Pagina aversa leguntur *contenta in hoc volumine:* Commentariorum de bello Gallico libri VIII. De bello Civili libri III. Alex-

andrino lib. I. Africano lib. I. Hispaniensi lib. I. Pictura Galliae totius & Hispaniae. Pictura pontis in Rheno *&c.* Locorum, urbium & populorum nomina *&c. Praeterea nos editione illa addidimus:* 1) Descriptionem Alpium, & quorundam aliorum locorum. 2) Navalis rei vocabula, quibus utitur Caesar. 3) Nomina civitatum Germanice. 4) Propriorum nominum nomenclaturam. 5) Indicem dictorum & factorum, quem nulla editio, sit quaecunque, quam nos vidimus, habuit.

1540 *Gryphiana* III. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 8. Exstabat in bibliotheca Crevennae, teste Catalogo T. V, p. 153.

1543 *Gryphiana* IV. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 8.

——— *Basileae.* 8. cum *Io. Rhellicani* Tigurini notis sive praelectionibus in Caesarem. — Has praelectiones ordo theologorum Paris. postulante Procuratore regio, examinare iussit!

——— *Parisiis.* fol. C. Iulii Caesaris rerum a se gestarum Commentarii *&c.* Omnia collatis vetustis exemplaribus tam scriptis, quam impressis, accurate emendata. Pictura totius Galliae *&c.* per Iucundum Veronensem ex descriptione Caesaris. Eutropii Epitome belli Gallici ex Suetoni Tranquilli monumentis, quae desiderantur. *Parisiis, ex officina Michaëlis Vascosani.* — Basis est recensio Iucundi, a qua tamen multum discedit. Vid. Goetzii Memor. B. Dresd. I, p. 157.

1544 *Lutetiae.* 8. C. Iulii Caesaris rerum ab se gestarum Commentarii, ex vetustissimis scriptis codicibus emendatiores. Pictura totius Galliae *&c.* per Iucundum Veronensem *&c.* Accedit Eutropii Epitome belli Gallici ex Suetonii Tranquilli monumentis, & Henrici Glareani in Caesaris commentarios annotationes. *Lutetiae, ex officina Roberti Stephani.* — Vascosani haec est editio; multa tamen vett. codd. auxilio & amicorum iudicio restitura gloriatur editor. Oudendorpio dicitur editio correctissima.

——— *Basileae.* 8. C. Iulii Caesaris Commentariorum libri VIII. Quibus adiecimus suis in locis D. Henr. Glareani doctissimas annotationes. Quae praeterea hac in editione addita sunt, sequens pagella docebit. *Basileae per Nic. Bryling.* — Insunt huic editioni etiam libri

de bello Civili, quamvis in titulo nulla eorum facta sit mentio.

—— *Glareani* II. 8. In C. Iulii Caesaris clarissimi Rom. Imperatoris Commentarios de bello Gallico ac Civili Henrici Glareani poëtae laureati Annotationes. Nunc ab auctore diligenter revisae & auctae. *Friburgi Brisgoiae. Stephanus Melechus Gravius excudebat anno* 1544. — Quae editio non tantum Glareani annotationes, quod titulus innuere videtur, sed ipsos quoque Caesaris commentarios continet.

1545 *Gryphiana* V. Lugduni, ap. Seb. Gryphium. 12.

1546 *Friburgi Brisgoviae.* 8. C. Iulii Caesaris Commentarii. Ex D. Henrici Glareani poëtae laureati castigatione, & cum scholiis eiusdem. *Friburgi Brisgoviae, Stephanus Gravius excudebat.* — . Vide Goetzii Mem. Bibl. Dresd. l. c.

—— *Gryphiana* VI. 12. C. Iulii Caesaris rerum ab se gestarum Commentarii. *Lugduni, apud Seb. Gryphium.* — Immensum quantum differt haec Gryphii editio ab ed. 1536, & ex Vascosana ad apicem expressa est, teste Oudendorpio.

1547 *Gryphiana* VII. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 8.

1549 *Gryphiana* VIII. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 12.

1550 *Parisiis.* 4. apud Vascosan. (Alia exemplaria habent notam anni 1551.)

1551 *Gryphiana* IX. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 8. c. figg. Memoratur Harlesio in Suppl. ad breviorem notitiam lit. Rom. P. I, p. 472.

1555 *Gryphiana* X. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 12.

1556 *Gryphiana* XI. Lugduni, apud Seb. Gryphium. 8.

1558 *Lugduni.* 12. apud Frellonium.

—— *Basileae.* 8. c. n. Henr. Glareani.

—— *Lugduni.* 12. apud Ant. Vincent. ex ed. Io. Iucundi.

1559 *Venetiis.* 8. C. Caesaris Commentarii, cum pictura totius Galliae, pontis in Rheno &c. Raymundi Marliani Indice, & correctionibus Pauli Manutii. *Venetiis, apud Paulum Manutium, Aldi fil.*

AETAS III. *GRYPHIO-BRUTINA.*
1560 — 1605.

1560 *Gryphiana* XII. Lugduni, ap. Seb. Gryphium. 12.

ex antiquissimo exemplari excusa, cum Io. Iucundi Veronensis expositionibus.

1561 *Venetiis*. 8. cum correctionibus P. Manutii.

1563 *Brugis*. fol.

——— *Basileae*. 8. apud Nic. Brylingium, cum Glareani annotationibus & expositionibus Iucundi.

1564 *Venetiis*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii, cum *Io. Mich. Bruti* Scholiis. *Venetiis, apud Manutium*. Repetita an. 1566. ubi vid.

1566 *Basileae*. 8. cum notis Henr. Glareani.

——— *Venetiis*. 8. C. Iulii Caesaris Commentariorum de bello Gallico libri IIX. B. C. libri III. Alex. I. &c. Galliae, Hispaniae locorumque insignium pictura. Nomina tum vetera tum recentia explanata. *Io. Michaëlis Bruti* Scholia, quibus loci plurimi obscuriores explicantur. Corrigente Aldo Manutio Pauli F. *Venetiis 1566. in aedibus Manutianis*. — Praemissa est Pauli Manutii epistola; deinde Bruti, qua se ipsum nosse dicit, quantopere a se elaboratum sit in emendando Caesare. Sequuntur picturae rudes cum Iucundi explicationibus. In calce adiiciuntur Marliani Index geographicus & Bruti Scholia s. libellus variarum lectionum ex cod. Carrariensi msto antiquissimo & ed. Gryphiana, ex vetusto codice excusa, Florentina 1514, Paris. Rob. Steph. & Vascosani, addita interdum crisi, & lectione, quae placuit, stellulis notata. Praestans editio.

1569 *Argentorati*. 12. cum scholiis Mich. Bruti.

——— *Venetiis*. 8. ap. Aldum, cum scholiis Henr. Glareani.

1570 *Antwerpiae*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii, novis emendationibus illustrati. Eiusdem librorum, qui desiderantur, fragmenta. Ex bibliotheca Fulvii Ursini Romani. Quae praeter ea in hoc libro contineantur, sequens pagina indicabit. *Antwerpiae, ex officina Christoph. Plantini*. — Haec editio omnia habet, quae sunt in edit. Ven. 1566. & praeterea 1) epistolam Fulvii Ursini, Romae 1569. scriptam, in qua scribit, se post Anton. Augustinum collegisse Caesaris fragmenta, & operae pretium facere arbitratum esse, si quas correctiones eruisset ex optimo codice, ante sexcentos fere annos scripto, a se invento, adiunctis Octavii Pantagathi & Gabr. Faërni emendationibus, cum iis, quae collegisset, Caesaris scriptorum fragmentis; in

lucem ederet. 2) Fragmenta illa cum Ursini emendationibus in Caesarem. Fulvius tamen Ursinus furti literarii incusatur. Plerasque enim notas in Caesarem acceperat a Petro Ciacconio, easque, suppresso veri auctoris nomine, suis admiscuit. Cf. Harlesium in Introduct. in not. lit. Rom. Part. II, p. 204.

——— *Venetiis.* 8. ap. Manutium.

1571 *Lausannae.* fol. C. Iulii Caesaris Commentarii post omnes omnium editiones, accurata sedulitate, & summa denuo vigilantia ex multorum tam veterum quam neotericorum exemplarium collatione emendati, & studiosissime recogniti a *Ioanne Rosseto* Aurimontano. Hisce cum locorum, urbium & populorum nominibus, & expositionibus, ac item rerum & verborum copiosissimo Indice, accessit variarum lectionum libellus perquam utilis, eodem Rosseto collectore. *Lausannae excud. Ioannes Probus illustrissimorum dominor. Bernensium in civitate Lausannensi typographus.* — Inter rariores Caesaris editiones haec non postremum occupat locum. Ipse quidem editor, in epistola ad Consulem & Senatores urbis Lausannensis, se hanc Caesaris editionem ad fidem veterum codicum, tum olim Romae, tum etiam alibi, decimo quinto & sexto seculo impressorum, recognovisse, & exemplarium praestantissimorum fidem secutum esse testatur. Sed si Oudendorpium audiamus, Io. Rossetus in eorum fuit numero, qui vel depravatis aut vulgaribus codicibus addicti, vel nimis ingenio indulgentes, aut meras aliorum coniecturas recipientes hallucinati sunt, & alter alteri adversantes, lectorem verae scripturae incertissimum reddiderunt. Plura de hac editione vid. ap. Freytagium in Analect. litter. de libris rarioribus p. 177 sq.

——— *Venetiis.* 8. C. Iulii Caesaris de bello Gallico libri IIX. *&c.* Eiusdem Fragmenta a Fulvio Ursino collecta. Nomina tum vetera, tum recentia explanata, variae lectiones, scholia Aldi Manutii, Paulli F. Aldi N. *Venetiis in aedibus Manutianis.* — Aldum sua in Caesarem magnam partem a Io. Rhellicano clam mutuatum esse, annotat Brantius ad Caesarem p. 854. ed. Iungerm. Multas tamen inscriptiones veteres immiscuit notis.

——— *Basileae.* 8. cum notis Glareani.

1573 *Lugduni.* 12. ap. Ant. de Harſy.

1574 *Lugduni.* fol. C. Iulii Caeſaris Commentarii de B. G. VII. Auli Hirtii de eodem octavus *&c.* cum ſcholiis *Hotomanni* Icti., Fulv. Urſini Romani, Aldi Manutii. *Lugduni apud Barth. Vincent.* — Notae Hotomanni potiſſimum ad interpretationem grammaticam atque hiſtoricam pertinent.

——— Eadem ibid. recuſa in 8.

——— *Lugduni.* 8. C. Iulii Caeſaris Commentariorum de bello Gallico libri VII. & civili libri III. Nunc primum variis in margine lectionibus illuſtrati, tum vero doctiſſ. annott. & aliquot Urſini emendationibus locupletati. Eiusdem librorum, qui deſiderantur, fragmenta. *Lugduni apud Guil. Rouillium.* In fine emendationes habet e cod. Carrarienſi, editt. Gryphii Lugdunenſi, Florentina, Pariſienſi Rob. Stephani & aliis libris. Cf. Harleſii Supplem. ad brev. not. liter. Rom. P. I, p. 273.

——— *Antwerpiae.* 12. ex offic. Plantiniana, cum notis & caſtigationibus Iucundi, Bruti, Manutii, Urſini, & ſpicilegio Io. Sambuci.

——— *Pariſiis.* 16. ex offic. R. Granion. novis emend. illuſtrati cum fragm. e bibl. Fulv. Urſini.

1575 *Venetiis.* 8. C. Iulii Caeſaris Commentarii ab Aldo Manutio, Paulli F. Aldi N. emendati & ſcholiis illuſtrati. *Venetiis, apud Aldum.*

——— *Francofurti ad M.* fol. c. figg. C. Iulii Caeſaris rerum geſtarum Commentarii XIV. Nempe C. I. Caeſ. de bello Gall. Comment. VII. A. Hirtii de eodem liber I. C. I. Caeſ. de bello Civ. Pompeiano Comm. III. A. Hirtii de bello Alex. liber I. de bello Afr. liber I. de bello Hiſp. liber I. Omnia collatis antiquis msstis exemplaribus, quae paſſim in Italia, Gallia & Germania invenire potuimus, docte, accurate & emendate reſtituta; prout proxima pagina indicatur. Eutropii Epitome belli Gallici ex Suetonii Tranquilli monumentis, quae deſiderantur. Cum doctiſſ. annotationibus H. Glareani, F. Hotomanni, Fulv. Urſini Romani, Aldi Manutii P. F. Ex muſeo Iacobi Stradae, Mantuani, S. C. M. antiquarii & civis Romani. *Francofurti ad M. apud Georg. Corvinum.* — Rara & venuſta editio. Baſis illius fuit ed. Lugd. an. 1574. apud B. Vincent.

——*Lugduni.* 12. apud B. Vincentium. Exstabat in bibl. Emtinckiana, teste Catal. P. III. p. 452. n. 255.

1576 *Lugduni.* 12. C. Iul. Caesaris rerum ab se gestarum commentarii. Io. Iocundi Veronensis opera ad veterum tam MSS. quam impressorum exemplarium fidem accuratissime olim collati. Nunc vero Fulv. Ursini scholiis, & doctissimorum quorundam virorum aliquot annotationibus & castigationibus illustrati. *Lugduni, apud Anton. de Harsy.* — Bibl Acad. Heidelb.

——*Venetiis.* 8. apud Aldum.

1578 *Antwerpiae.* 12. ex offic. Plantin. novis emendatt. illustr.

1579 *Coloniae Agripp.* 8. ap. Petr. Horst.

1580 *Lugduni.* 8. apud Ant. Gryphium.

1581 *Lugduni.* 8. apud Barth. Vincentium, cum scholiis Fr. Hotomanni, Fulv. Ursini, Aldi Manutii.

1582 *Lugduni.* 12. ap. Gryph.

1583 *Basileae.* 8. cum Henr. Glareani annotationibus. — Bibl. Uffenbach. T. IV, p. 55. n. 258.

1584 *Francofurti.* 8. C. Iulii Caesaris de bello Gallico libri VII. *&c.* Eiusdem librorum, qui desiderantur, fragmenta. Auli Hirtii de bell. Alexandr. Afric. Hispan. Galliae, Hispaniae, locorumque insignium pictura. Nomina tum vetera, tum recentia explanata. Nunc primum exquisitis in margine lectionibus illustrati, tum vero doctissimis annotationibus & aliquot exactissimis emendationibus locupletati. Editio tertia cum Indice copioso. *Francofurti, apud Io. Wechel.* — Fluxit ex ed. P. Manutii, cuius quoque epistola praefixa est, & Plantiniana, praetereaque habet Hotomanni commentarium. Editor latet.

1585 *Londini.* 16. C. Iulii Caesaris Commentarii, novis emendationibus *&c. Londini, apud Arnoldum Hatfield & Nic. Newtonum.* — Bruggemann p. 515.

1586 *Lugduni.* 8. C. Iulii Caesaris rerum ab se gestarum Commentarii, cum accessionibus. *Lugduni, apud Ant. Gryphium.* — Bibl. Emtinck. P. III, p. 311. n. 613.

——*Antwerpiae.* 8. C. Iulii Caesaris Commentarii de bello Gallico & Civili. Eiusdem librorum, qui desiderantur, fragmenta. Omnia iudicio viri docti emendata & edita. *Antwerpiae, apud Plantin.* — Bibl. Emtink. ibid. n. 614.

1588 *Venetiis.* 8. C. Iulii Caesaris Commentarii, ab Aldo

Manutio emendati & scholiis illustrati. *Venetiis, apud Aldum.*

1589 *Francofurti ad M.* fol. Repetitio ed. 1575.

——— *Coloniae Agripp.* 8. C. Iulii Caesaris Commentariorum de bello Gallico libri VIII. civili Pompeiano libri III. Alexandrino I. Africo I. Hispaniensi I. Pictura totius Galliae, Hispaniae, pontis in Rheno &c. per Iucundum Veronensem, ex descriptione Caesaris. Veterum Galliae locorum, populorum, urbium, montium, ac fluviorum brevis descriptio. Cum Indice locupletissimo. *Coloniae Agrippinae, apud Petr. Horst.* — Bibl. Acad. Heidelb.

1590 *Venetiis.* 8. apud Aldum.

——— *Londini.* 16. ap. Arn. Hatfield. Repetitio ed. 1585.

1591 *Basileae.* 8. cum picturis geogr. descriptionibus locorum diversorum, notis, variis lectionibus, annotationibus Marliani, Ursini, Glareani, Hotomanni & aliorum. *Basileae, ex officina Osteniana.*

1593 *Lugduni Bat.* 8. Repetitio ed. 1586.

——— *Lugduni Bat.* 8. C. Iulii Caesaris omnia quae exstant: iam pridem opera & iudicio viri docti (Iustii Lipsii) emendata & edita. Accessere imperii Romani, Galliarumque & Hispaniarum veterum tabulae, e conatibus geographicis Abr. Ortelii. Summaria insuper singulis libris praefixa, & ad marginem notae rerum indices. *Lugduni Bat. ex offic. Plantin. apud Fr. Raphelengium.* — Editio praestans & nitida.

1595 *Heidelbergae.* 24. apud Hieron. Commelin.

——— *Antwerpiae.* 8. apud Martinum Nutium.

1596 *Argentorati.* 16. impensis Laz. Zetzneri, cum varr. lectt. F. Ursini & Mich. Bruti scholiis.

1605 *Lugduni.* 12. C. Iulii Caesaris rerum ab se gestarum Commentarii.

——— *Antwerpiae.* 8. novis emendatt. illustrati, cum fragmentis.

AETAS IV. *SCALIGERIANA.*

1606 — 1700.

1606 *Lugduni Bat.* 8. ap. Rapheleng. ex nova recognitione *Ios. Scaligeri*, qui vel ex libris veteribus, vel de coniectura multa mutavit.

——— *Francofurti*. 4. C. Iulii Caesaris quae exstant, ex nupera viri docti accuratissima recognitione. Accedit vetus interpres graecus librorum VII. de bello Gallico, ex bibliotheca P. Petavii. Praeter ea notae, adnotationes, commentarii, partim veteres, partim novi, (Rhellicani, Glareani, Glandorpii, Camerarii, Bruti, Manutii, Sambuci, Ursini, Ciacconii, Hotomanni &c.) in quibus notae tum politicae, tum criticae Io. Brantii. Ad haec Indices rerum & locorum utiles. Editio adornata opera & studio *Gothofr. Iungermanni* (cum eiusdem notis ad interpretem Graecum.) *Francofurti, apud Claud. Marnium & hered. Io. Aubrii.* 2 voll. — Iungermannus primum per capitum sectiones divisit libros Caesaris; textum retinuit Scaligerianum. Editio praestantior ob notarum varietatem.

1609 *Antverpiae*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii novis emendationibus illustrati. Eiusdem librorum, qui desiderantur, Fragmenta. Ex bibliotheca Fulvii Ursini Romani. *Antverpiae, apud viduam & heredes Petri Belleri.* — Repetitio, ut videtur, editionis ap. Plantin. a. 1570. In calce etiam adduntur Bruti scholia.

——— *Aurel. Allobrog.* fol. C. Iulii Caesaris & Hirtii commentaria. Inter Scriptores historiae Romanae. Tom. I, pag. 717 sqq.

1612 *Lugduni*. 8. C. Iulii Caesaris rerum gestarum Commentarii. Omnia docte & emendate restituta, cum notis, annotationibus & commentariis doctissimorum virorum.

1613 *Lugduni*. 8. per Ant. Harsyum, cum notis variorum. — *Grutero* vulgo attribuunt hanc editionem.

1616 *Mussiponti*. 8.

——— *Venetiis*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii, ab Aldo Manutio emendati.

1619 *Lugduni Bat.* 8. typis Is. Elzevir. c. figg.

1620 *Duaci*. 8.

1621 *Amstelodami*. 24. ap. Guil. Caesium, ex emend. *Scaligeri*.

1622 *Genevae*. 16.

——— *Antverpiae*. 8.

1626 *Lugduni*. 12. cum varr. lect. Fulv. Ursini, scholiis M. Bruti, figg. aen. aliisque.

1627 *Amstelodami.* 24. ex emend. *Ios. Scaligeri.* Ex museo I. If. Pontani. Amst. *ap. Io. Ianssonium.*

1628 *Amstelodami.* 8.

1631 *Argentorati.* 12. ap. Zetznerum. C. Iulii Caesaris Opera omnia quae extant ex Bibliotheca olim Fulvii Ursini.

1635 *Lugduni Bat.* 12. C. Iulii Caesaris quae extant. Ex emendatione *Ios. Scaligeri.* Lugd. Bat. *ex officina Elzeviriana.* — Ad hanc ed. haec adnotavit Crevenna T. V, p. 154: *Il y a deux sortes d'exemplaires de cette édition; les uns originaux, & les autres contrefaits. L'édition originale a dans les deux vignettes, qui se trouvent l'un à la tête de la Preface, & l'autre au commencement du texte, une tête de buffle, & la page* 149. *porte par erreur* 153. Cf. Com. de Rewiczky Bibl. Gr. & Lat. p. 117.

——— *Lugduni Bat.* 8. C. Iulii Caesaris quae extant, cum notis varr. ex recensione *Iac. Stradae*, additis tabulis topographicis & imaginibus machinarum bellicarum cum nova explicatione *M. Zuerii Boxhornii.*

1636 *Amstelodami.* 24. C. Iulii Caesaris quae exstant, ex emendatione *Ios. Scaligeri;* ex museo I. I. Pontani. Amst. *ap. Io. Iansson.*

1644 *Amstelodami.* 12. apud Io. Iansson. ex emendatione *Scaligeri.*

1645 *Coloniae Agripp.* 8. ex offic. Birckmannica. C. Iul. Caesaris Commentaria de bello Gallico, in usum studiosorum separatim excusa.

1649 *Amstelodami.* 24. ap. Iansson. Ex museo If. Pontani.

1650 *Amstelodami.* ap. Elzevir. 8. cum notis varr.

1651 *Lugduni Bat.* 8. C. Iulii Caesaris quae extant, cum selectis variorum commentariis, quorum plerique novi, opera & studio *Arnoldi Montani.* Accedunt notitia Galliae & notae auctiores ex autographo Ios. Scaligeri. Lugd. Bat. *ex offic. Wyngaerden.*

——— *Amstelodami.* 12. ap. Elzevir.

1653 *Aureliae Allobr.* fol. C. Iulii Caesaris & Hirtii Commentaria. In Corpore Scriptorum historiae Rom. ex ed. 1609. repetito.

1657 *Amstelodami.* 12.

1658 *Argentorati.* 8. ex ed. *Boecleri.*

1661 *Amstelodami.* 8. ap. Elzevir. cum selectis variorum

commentariis, opera & studio *Arnoldi Montani.* — Ex ed. 1651. recusa.

1664 *Lugduni Bat.* 12. ap. Elzevir. ex emend. Scaligeri.

1665 *Amstelodami.* 12. ap. Ianſſon. Ex emendatione Scaligeri.

1669 *Francofurti.* 4. C. Iulii Caesaris quae exstant, cum interprete Graeco & notis variorum studio *Gothofredi Iungermanni.* Francof. sumtibus Io. Dav. Zunneri. 2 voll. — Repetitio Iungerm. ed. 1606. Quae etsi in titulo auctior & comtior dicitur, non aeque tamen est correcta. Auctior vero est ob additam in fine Iof. Scaligeri notitiam Galliae depromtam ex editione Elzeviriana, & Aldi Manutii brevem de Galliae divisione commentationem; & ob additos versus vel incisa comtior, vel utilior.

1670 *Amstelodami.* 8. ex offic. Elzevir. Repetitio ed. 1651. Arnoldi Montani.

1674 *Antverpiae.* 8. C. Iulii Caesaris Commentarii, novis emendationibus illustrati, ex bibl. Fulvii Ursini. Antv. ap. Plantin.

——— *Parisiis.* 8.

——— *Lipsiae.* 8. e recens. Scaligeriana.

1675 *Amstelodami.* 12. ap. Elzevir. ex emend. Scaligeri.

1678 *Parisiis.* 4. C. Iulii Caesaris quae extant. Interpretatione & notis illustravit *Ioannes Goduinus* in usum Delphini. Lutetiae Parisiorum, *typis Petri le Petit.* — Goduini notae sunt philologicae.

1680 *Hagae Com.* 24. e rec. Scaligeriana.

1683 *Lugduni Bat.* 12.

1684 *Lugduni Bat.* 12. C. Iulii Caesaris quae exstant, cura doctorum virorum emendata. 2 voll. c. figg. aeri incisis.

1685 *Amstelodami.* 24. cum tabb. geogr.

——— *Hagae Com.* 24. ex emend. Scaligeri.

1687 *Francofurti.* 8. ex rec. Scaligeri, cum triplici Indice Merbizii & figg.

1693 *Londini.* 8. C. Iulii Caesaris quae extant, interpretatione & notis illustravit *Io. Goduinus* in usum Delphini.

1696 *Francofurti* & *Lipsiae.* 8. ex emend. Scaligeri, cum figg. tabb. geogr. & Indice Ioh. Valent. Merbizii.

1697 *Londini.* 8. Repetitio ed. Goduini in usum Delphini.

——— *Amstelodami.* 8. C. Iulii Caesaris quae extant, cum

notis & animadversionibus *Dionysii Vossii*, ut & qui vocatur Iulius Celsus de vita & rebus gestis C. Iulii Caesaris. Ex museo *Io. Georgii Graevii.* Amstelodami, *ex typogr. P. & I. Blaeu.* — Dion. Vossii, G. I. filii, codice perantiquo msto usi, notae, primum a Graevio editae, partim sunt critici generis, partim grammatici aut historici. Ipsius Graevii curae tantum versantur in emendando Iulio Celso. Addita Ios. Scaligeri notitia Galliae, & notae super appellationibus locorum aliquot & gentium apud Caesarem, quae e Scaligeri autographo castigatiores & auctiores hic vulgantur. Editio nitida, quamvis non usquequaque emendatissima.

1700 *Roterodami.* 16. ap. Regner. Leers, ex emend. Scaligeri.

AETAS V. *CELLARIO-DAVISIO-CLARKIO-OUDENDORPIANA.*
1705 — 1803.

1705 *Lipsiae.* 8. C. Iulii Caesaris commentarii de bello Gallico & Civili *&c. Christophorus Cellarius* recensuit & notis ac novis tabulis geographicis illustravit. — Optima editio. Quamvis enim Cellarius ipse codd. non usus sit, bene adhibuit tamen illos, quos olim Mich. Brutus, F. Ursinus, P. Ciacconius aliique evolverant, antiquas edd. variasque castigationes atque interpretamenta, maxime Dion. Vossii a Graevio in lucem productas. Sed & ipse doctissimus vir multa ex sua penu protulit, notisque utilissimis & tabulis VI. geogr. auctorem illustravit, denique Indices locupletavit. Hinc ea iure suo saepius repetita.

1706 *Londini.* 8. Repet. ed. Goduini in usum Delph.

——— *Cantabrigiae.* 4. C. Iulii Caesaris quae extant omnia. Ex recensione *Ioannis Davisii*, cum eiusdem animadversionibus ac notis Petri Ciacconii, Fr. Hotomanni, Io. Brantii, Dion. Vossii & aliorum. Accessere metaphrasis graeca librorum VII. de bello Gall. nec non indices necessarii. *Cantabrigiae, typis Acad. Impensis Io. Oweni.* — Usus est Davisius cod. msto, atque editt. Rom. 1472. Venet. 1482. & Beroaldina 1508. aliisque veteribus. Notae aliorum sunt tantum selectae.

——— *Londini.* 8. C. Iulii Caesaris quae extant, cum indice

locupletissimo. Ex recensione T. P. A. M. *Londini*, *typis T. M.* Impensis Tho. Newborough, D. Midwinter, Galf. Wale & I. Hartley.

——*Francof.* & *Lipsiae.* 8. ex ed. Ios. Scaligeri.

1710 *Lugduni.* 16. ap. Lud. Declaustre, ex emend. Scaligeri.

1712 *Londini.* fol. C. Iulii Caesaris quae extant. Accuratissime cum libris editis & msstis optimis collata, recognita & correcta. Accesserunt Annotationes *Samuelis Clarke* S. T. P. Item Indices locorum, rerumque, & verborum utilissimi. Tabulis aeneis ornata. *Londini, sumptibus & typis Iac. Tonson.* — Splendida editio.

1713 *Lugduni Bat.* 8. C. Iulii Caesaris quae extant omnia, cum animadversionibus Dion. Vossii, Io. Davisii, aliorumque variis notis, ut & qui vocatur Iulius Celsus de Vita & rebus gestis C. I. Caesaris ex museo Io. Georg. Graevii. *Lugd. Bat. ap. vid. C. Boutensteyn & S. Luchtmans. Delphis, ap. Adr. Beman.* c. figg.

——*Lipsiae.* 8. ap. Gleditsch & Weidm. ex ed. & cum notis *Christoph. Cellarii.*

1716 *Londini.* 12. C. Iulii Caesaris & A. Hirtii de rebus a C. Iulio Caesare gestis commentarii. Cum C. Iulii Caesaris fragmentis. (Cura *Mich. Maittairii*, qui ex Clarkiano exemplo varr. lectt. excerptas adiecit.) *Londini, ex offic. Iac. Tonson & Io. Watts.*

1717 *Lipsiae.* 8. ex rec. & cum notis *Christoph. Cellarii.*

1718 *Traiecti ad Rh.* 16. apud Guil. vande Water, ex emendat. Iosf. Scaligeri.

——*Amstelodami.* 24. ex doctorum virorum emendatione.

——*Halae* 8. cum not. germ.

1719 *Londini.* 12. ex rec. T. P. A. M. Repetitio ed. 1706.

1720 *Londini.* 8. cum annotationibus *Sam. Clarke.* Repet. ed. Clark. 1712. sine iconibus.

1722 *Lipsiae.* 8. ex rec. *Christoph. Cellarii.*

1726 *Lipsiae.* 8. ex rec. *Christoph. Cellarii.*

1727 *Cantabrigiae.* 4. C. Iulii Caesaris & A. Hirtii quae exstant omnia. Recensuit ac selectis P. Ciacconii, Franc. Hotomanni, Io. Brantii, Dion. Vossii & aliorum notis suas addidit *Ioannes Davisius.* Accedunt eiusdem curae secundae nec non Metaphrasis graeca librorum VII. de bello Gallico. *Cantabrigiae, typis academicis.*

1728 *Parisiis.* 24. mai.

1731 *Londini.* 8. Repet. ed. Goduini in usum Delphini.

——*Lipsiae*. 8. ex rec. & cum notis *Christoph. Cellarii*.

1736 *Londini*. 12. ex offic. T. & R. Tonson. Repetitio ed. *Mich. Maittairii* an. 1716.

——*Lipsiae*. 8. ex rec. *Christoph. Cellarii*.

——*Vindobonae*. 8. cum notis germ. & tabb. geogr.

1737 (*Venetiis*) fol. min. s. 4. mai. C. Iulii Caesaris quae extant omnia, Italica versione e ms. codice ad hodiernum stylum accommodata; tabulis aeneis quam plurimis, vel historiam, vel geographiam exhibentibus; notis tum variorum ex Hollandica, Anglicaque editionibus, tum in usum Ser. Delphini, tum suis, altero Tomo reperiendis, auxit *Hermolaus Albritius*, universalis liter. Societatis Albritianae conditor. Decreto & aere eiusdem societatis, anno autem XII. — Quem annum respondere a. C. 1737. scribit Paitoni; ad annum autem 1736. refert Hamberger. Alterum vero Tomum nondum prelo exiisse, dolet Paitoni.

——*Lugduni Bat*. 4. mai. C. Iulii Caesaris de bello Gallico & civili Pompeiano, nec non A. Hirtii, aliorumque de bellis Alexandrino, Africano & Hispaniensi Commentarii, ad msstorum fidem expressi, cum integris notis Dion. Vossii, Io. Davisii & Sam. Clarkii. Cura & studio *Francisci Oudendorpii*, qui suas animadversiones & varias lectiones adiecit. *Lugd. Bat. apud S. Luchtmans. Rotterod. apud Io. Dan. Beman*. c. figg. — Oudendorpius magna copia Msstorum & editt. quam habuit, sapienter ad emendandum textum usus est. Praeter memoratas in titulo integras notas, reliquorum etiam interpretum animadversiones consuluit, earumque summam, ubi opus visum erat, propinavit. Indicibus praemisit Dodwelli disput. de auctore lib. VIII. B. G. & Alex. Af. atque Hisp. item Ios. Scaligeri notitiam Galliae.

1739 *Edinburgi*. 12. C. Iulii Caesaris de bello Gallico & Civili commentarii.

——*Londini*. 8. Rep. ed. 1720.

——*Lugduni*. 16. ex rec. Scaligeri.

1740 *Giessae*. 8. cum notis germ. Em. Sinceri.

——*Lugduni Bat*. 8. Repetitio Oudendorpianae editionis, omissis animadversionibus ex vetere suo apparatu denuo castigatae, quae vero a priore haud multum differt.

1741 *Rothomagi*. 8. ex rec. Scaligeri.

1742 *Londini*. 8. mai. C. Iulii Caesaris de bello Gallico & Civili, nec non A. Hirtii aliorumque de bellis Alexandrino, Africano & Hispaniensi, Commentarii. Notas & animadversiones addidit *Thomas Bentleius*. Accessere coniecturae & emendationes *Iacobi Iurini*. Londini, *sumtibus Guil. Innys & Rich. Manby*.

1743 *Halae*. 8.

1744 *Londini*. 16. C. Iulii Caesaris quae extant. (Cum Indice rerum memorabilium.) *Londini, typis I. Brindley*. 2 voll.

1745 *Viennae*. 8. cum notis germ.

——*Londini*. 8. Io. Goduini ed. in usum Delphini repetita.

1746 *Amstelodami*. 12. apud Wetsten.

——*Lipsiae*. 8. ap. Weidmann. ex rec. & cum notis *Christoph. Cellarii*.

1748 *Berolini*. 8. C. Iulii Caesaris de bellis Gallico *&c.* Commentarii, curante *Io. Petr. Millero*. Cum versione Gallica Ablancurtii. *Berolini, ap. Ambr. Haude*. 2 voll.

——*Heidelbergae*. fol. in Scriptt. Hist. Rom. ab Haurisio editis, Tom. III.

1749 *Londini*. 12. Repetitio ed. Mich. Maittairii.

1750 *Glasguae*. fol. C. Iulii Caesaris & A. Hirtii de rebus a Caesare gestis Commentarii. Cum Fragmentis. Accesserunt Indices locorum, rerumque & verborum. Omnia ex recensione *Samuelis Clarke* fideliter expressa. *Glasguae, in aedibus academicis, excudebant Robertus & Andreas Foulis*. — Venustissimum, nitidissimis literis & in candidissimis chartis ex maiori Clarkii editione, sine notis tamen, & absque capitum & paragraphorum distinctione, codicis pulcherrimi instar descriptum exemplum.

——Eadem, ibid. 4.

——Eadem, ibid. 12. 3 voll.

——*Rotomagi*. 12. ap. Nic. Lallemant, ex rec. Scaligeri.

1751 *Giessae*. 8. cum notis germ. Sinceri.

1753 *Londini*. 8. cum annotationibus *Sam. Clarke*.

1755 *Lipsiae*. 8. ex rec. & cum notis *Christoph. Cellarii*.

——*Parisiis*. 16. C. Iulii Caesaris Commentariorum de bello Gallico *&c.* Parisiis. *Typis Ios. Barbou*. — Textum sequitur ed. Sam. Clarke.

——— *Londini.* 8. Comm. de bello Gallico, cum versione Anglica I. Towers. — Vid. Verss. h. a.
1756 *Norinbergae.* 8. cum notis germ. & tabb. geogr.
——— *Lipsiae.* 8. cum notis *Christoph. Cellarii.*
——— *Metis.* 12. ap. Ios. Collignon, ex rec. Scaligeri.
1759 *Londini,* 12. ex ed. Mich. Maittairii.
1763 *Londini.* 8, ed. in usum Delphini repetita.
1767 *Lipsiae.* 8. ex rec. & cum notis *Christoph. Cellarii.*
1768 *Londini.* 8. Comm. de bello Gallico, cum versione Anglica I. Towers. — Repetitio ed. 1755.
1769 *Halae.* 8. ap. Renger. cum notis Germ.
1770 *Londini.* 8. cum interpretatione & notis Io. Goduini in usum Delphini.
——— *Norimbergae.* 8. cum notis Germ.
1771 *Edinburgi.* 12. Repetitio ed. 1739.
——— *Londini.* 8. cum annotationibus *Sam. Clarke.*
——— *Halae.* 12. sumtibus orphanotrophei.
——— *Lugduni.* 12. cum versione gallica Ablancurtii. 2 voll.
1772 *Londini.* 12. C. Iulii Caesaris de bello Gallico & Civili commentarii.
——— *Ibid.* 12. ed. Mich. Maittairii repetita.
——— *Giessae.* 8. ap. Krieger, cum notis Germ. Sinceri.
1773 *Lugduni Bat.* 8. ex rec. *Franc. Oudendorpii.*
1776 *Parisiis.* 12. ap. Barbou. Lat. & Gall. 2 voll.
1777 *Londini.* 12. ex ed. Mich. Maittairii.
——— *Edinburgi.* 12. De bello Gallico primi quatuor libri Commentariorum ex rec. Oudendorpii, cum versione Anglica notisque *Io. Mair.* — Vid. Verss. h. a.
1778 *Londini.* 8. c. interpretatione & notis *Io. Goduini* in usum Delphini.
——— *Londini.* 8. cum annotationibus *Sam. Clarke.*
1779 *Manhemii.* 8. min. 2 voll.
1780 *Oxonii.* 8. C. Iulii Caesaris Commentaria iuxta editionem *Franc. Oudendorpii.* Cum tabb. geogr. Oxonii, e typogr. Clarendoniano.
——— *Lipsiae.* 8. mai. C. Iulii Caesaris Commentarii de bello Gallico & civili. Accedunt Libri de bello Alexandrino, Africano & Hispaniensi. E recensione *Franc. Oudendorpii.* Curavit editionem *Sam. Fr. Nathan. Morus.* Lipsiae apud heredes Weidmann. & Reichium. — Volente sic librario, aut nescio cuius hominis impulsu, lectionem Oudendorpianam dedit; in notis criti-

cis saepe ab eadem dissentit. Praeter alia ex Ritteri historia Gallorum & Guischardi libris de re militari veterum multa Caesaris loca explicat. Adiecit indicem latinitatis.

1782 *Norimbergae*. 8. ap. Riegel, ex recensione Oudendorpii, cura Mori. 2 voll.

——— *Biponti*. 8. mai. C. Iulii Caesaris Opera, ad optimas editiones collata studiis Societatis Bipontinae. Biponti, ex typographia Societatis. 2 voll.

——— *Lugduni*. 24. mai. cum notis Gallicis.

1783 *Moguntiae*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii & supplementum incerti auctoris de bello Gallico, ex recensione Franc. Oudendorpii. In usum scholarum editionem curavit *Phil. Lud. Haus*.

1784 *Londini*. 12. ex ed. *Mich. Maittairii*.

1785 *Fuldae* & *Wirceburgi*. 8. ap. Stahel. 2 voll.

——— *Parisiis*. 4. cum vers. Gallica, & notis Turpini de Crissé. 3 voll. — Vid. verss. h. a.

1786 *Londini*. 8. C. Iulii Caesaris Commentaria de bello Gallico, cum versione Anglica I. Towers.

1788 *Londini*. 8. cum interpretatione & notis *Io. Goduini* in usum Delphini.

1790 *Londini*. 8. C. Iulii Caesaris Opera omnia. Londini, *typis Iacksonianis*. 2 voll. — Sequitur textum ab Oudendorpio constitutum. Editio nitida & correcta.

——— *Londini*. 8. C. Iulii Caesaris Opera, edidit *I. Homer*.

——— *Londini*. 8. Excerpta historica ex C. Iulio Caesare, T. Livio Patavino, & C. Corn. Tacito. In usum scholarum.

1797 *Varsoviae*. 8. C. Iulii Caesaris de bello Gallico & Civili, nec non aliorum de bello Alexandrino, Africano & Hispaniensi commen. Ad exemplar Oudendorpii recudendum curavit, indicem historicum & geographicum adiecit, & vitam Caesaris a Suetonio conscriptam praemisit *Io. Christ. Frid. Wetzel*. Varsov. ap. Wilke.

——— *Tubingae*. 8. C. Iulii Caesaris Opera. Editionem curavit *I. G. Hutten*. Tub. ap. Cotta.

1803 *Norimbergae*. 8. C. Iulii Caesaris Commentarii. Editio nova, correcta & post ed. Bipont. emendata. Norimb. ap. Riegel & Wiesner.

Quod attinet ad secundam hanc nostram Caesaris editionem, textum quidem novis per totum ac diligentioribus curis recognovimus, & ad melioris notae veterum editionum inde ab Aldina prima fidem, adhibitis simul msstorum lectionibus, quas enotarunt recentiores editores, emendavimus; adeoque multo quam antea castigatiorem nunc exhibemus. Sed vel sic supersunt tam in ipso hoc auctore, quam in iis, qui una cum eo edi solent, bene multa, quae manum emendatricem adhuc exspectant. Quae cum fere sint eiusmodi, ut nonnisi ope melioris codicis, quam sunt ii, quibus adhuc uti licuit viris doctis, in edendo Caesare cum laude versatis, in integrum restitui possint, intacta relinquere consultius nobis visum, quam meras vel aliorum vel nostras coniecturas contextui obtrudere. Notitiam literariam, volumini primo praemissam, pro iis, quae nobis ad manus fuere, subsidiis & auximus & emendavimus; adiecta insuper Ger. Io. Vossii de Scriptis Caesaris Commentatione, & Henr. Dodwelli Dissertatione de auctore libri VIII de B. G. & Alex. Afric. & Hisp. Secundo vero volumini in gratiam tironum subiunximus Indicem latinitatis, a Sam. Fr. Nath. Moro confectum, in quo simul nonnulla de ritibus & rebus antiquis monentur, nostra cura cum ex aliorum, tum ex ipsius viri doctissimi animadversionibus auctiorem, & ad literarum seriem cum indice geographico-historico coniunctum.

---

* * *

De editionibus scriptorum Caesarianorum in universum tenendum, antiquiores fere inter se consentire, ubi vitia operarum non intercedunt: quae sunt inprimis frequentia & foeda in ed. 1473 sine loci nota, quae tamen solos de B. G. libros habet. Sed a veteris textus forma longius recedere coeperunt, suis libris, etiam coniecturis freti, Phil. Beroaldus, Aldus, Seb. Gryphius & alii recentiores, per quos adeo textus saepe quidem emendatus, interdum tamen etiam vitiatus est, dum vel parum acute de variis lectionibus iudicant, vel suis coniecturis indulgent. Vere etiam iudicavit Dorvillius ad Charitonem p. 306, viros doctos, inprimis recentiores, qui Caesaris libros edidere, interdum Caesarem suo more loqui non esse passos, dum eum ad concisioris orationis formulam ubique exigerent, eaque constanter uti cogerent, cum ille severam brevitatis legem non raro neglexerit: quo in ge-

nere etiam in aliis, brevitatem universe secutis, peccatum est: quamquam non negandum est, hoc genus scriptorum a librariis & Grammaticis interpolatum esse per glossas.

Interpretum cum magnus numerus sit, aliique aliud consilium secuti sint, pro ratione temporum & destinatione laborum suorum: saepe eadem in pluribus, saepe vulgaria & puerili aetati scripta occurrunt, unde saepe eadem legere oportet, si quis notas variorum adiunctas habeat in exemplo suo. Itaque bene fecit Oudendorpius, qui in editione sua tantum recentiores & optimos servavit: praesertim cum & hi superiorum bonis usi sint, atque ipsa, quae ab iis omissa essent, ubi consultum erat, non neglexerit.

Praeter laudatos viros, qui scriptis suis Caesarem illustrarunt, consulendi sunt: *Dan. Guil. Molleri* Diss. de Iulio Caesare, Altorf. 1687. 4. — *Mart. Hankius* de Romanarum rerum Scriptoribus, Lipsiae. 1688. 4. T. I, p. 32 sqq. & II, p. 207 sqq. — *Theoph. Christoph. Harles* in Introductione in Notitiam litteraturae Romanae, Norib. 1781. P. II, p. 181 sqq. — *Whear* Relectiones hyemales, Sect. XIX. & *Nevii* Accessiones ad Wheari Relectiones p. 121. eiusdemque Nevii Mantissa p. 2. — Biographia classica, Lond. 1740. 8. Vol. II, p. 125 sqq. — *Menkenii* Bibl. virr. ill. n. 46. — *De la Mothe le Vayer* in Opp. Gallic. T. III. Paris. 1681. 12. — The Life and Death of C. I. Caesar, by *Clarke*. Lond. 1665. 4. — The Life of C. I. Caesar: drawn from the most authentic sources of information, *by Charles Coote*. Lond. 1795. 12. — The Character of Iulius Caesar, by *Thom. Blackwell*; in Memoirs of the Court of Augustus. Edinburgh 1756. 4. 2 voll. — Storia della vita di Caio Giulio Caesare da *Giuseppe Maria Secondo*. Neapoli 1776. 8. 4 voll. — Leben des C. I. Caesar, von *A. G. Meissner*. Berl. 1799. 8. — An Enquiry into the Merit of Assassination, with a View to the Character of Caesar. Lond. 1738. 8. — Alios, qui de interitu & percussoribus Caesaris scripserunt, memorat Brüggemann View &c. p. 523. Add. *Casp. Posneri* Disp. de C. Iul. Caesaris interitu. Ienae 1655.

Separatim de libris his, aut aliqua earum parte, bene vel meriti sunt, vel mereri voluerunt nonnulli viri docti, ut is quem supra memoravimus *Io. Rave*; *Christoph. Praetorius* in Digressionibus ad lib. I de bello Gallico. Stetini 1656. 4. — *Gabriel Symeon*, César renouvellé par des observations militaires. Paris. 1558. 8. — *Petr. Ramus* de militia Caesaris.

Parif. 1559. 8. repet. Francof. 1584. 8. — *Laelius Brancatius*, qui de arte militari lingua Italica in Caesarem commentatus est Venet. 1585. & Antw. 1610. 4. *Clem. Edmonds*, Obfervations upon Caefars Commentaries, fetting fourth the practife of the art military in the time of the Roman empire &c. Lond. fol. 3 voll. 1600 & 1609. Auctius recufae Londini 1677. fol. — *Car. Guifchardus*, (*Quintus Icilius* a Friderico M. cognominatus) in Mémoires militaires fur les Grecs & les Romains. Lugd. 1760. 8. 2 voll. & Mémoires critiques & hiftoriques fur plufieurs points d'antiquités militaires. Berol. 1773. 8. 4 voll. — *Christoph. Cellarius* in Diatribe hiftorica, C. I. Caefaris adverfus Arioviftum regem aliosque Germanos bella explicante. Halae Magd. 1702. 4. recufa ibid. 1710. 4. — *Phil. Lud. Haus* in Progr. Caefars Krieg mit dem Germanier-Koenig Ariovift, kritifch betrachtet und erlaeutert. Mogunt. 1790. 8. — A Difcourfe tending to prove at what Time and Place Iulius Caefar made his firft Defcent upon Britain, by *Edmund Hally*. In the Philofophical Transactions Vol. XVII. an. 1693. pag. 495 fqq. & in the Philofophical Transactions and Collections to the end of the year 1700. abridg'd by *Iohn Lowthorp*. Lond. 1705. 4. Vol. III. — The Hiftory of Caefar's Expedition and Defcent on Britain, by *Iohn Horsley*. In eiusdem Britannia Romana, or the Roman Antiquities of Britain. Lond. 1732. fol. p. 1-17. — *Mannert* in Geographie der Griechen und Roemer. Norib. 1795. 8. P. II. fasc. II. p. 27 fqq. — I. Caefaris portus Iccius illuftratus, five: 1) *Guil. Somneri* ad Chiffletii librum de Portu Iccio refponfio, nunc primum ex msto edita. 2) *Caroli du Frefne* Differtatio de Portu Iccio. Tractatum utrumque Latine vertit, & nova differtatione auxit *Edm. Gibfon*. Oxonii 1694. 8. — *Sam. Gale* Differtation on Caefar's Paffage over the Thames. In Archaeologia, or mifcellaneous Tracts relating to Antiquity. London 1779. 4. Vol. I. pag. 184-190. — *Daines Barrington* Obfervations on Caefar's Invafion of Britain, and more particulary his Paffage acrofs the Thames &c. in Archaeologiae Vol. II. p. 134-168. — *Lyon* Obfervations on the ancient Portus Iccius: or that place on the neighbouring continent at which Iulius Caefar embarked for Great Britain. In Archaeologiae Vol. X. Lond. 1792. — *Thom. Brown* Differtation about the Mona of Caefar and Tacitus, and un Account of the ancient Druids. Lond. 1702. 12. — *Mallet* Comment. fuper bello Caefaris

rum Helvetiis, in Memoir. de la Societé des Antiquités de Cassel. Tom. I. 1780. 4. & ibid. *Dunandi* Disquis. num Galli habuerint oppida, & quaenam eorum fuerit forma. — *Boni Accursii*, Pisani, Animadversiones in C. Iul. Caesaris Commentarr. Ferrariae 1474. 4. — Coniecture sur quelques difficultés, qui se trouvent dans les premiers chapitres des Commentaires de César. In Memoir. de Trevoux 1713. p. 1230. Anglice versa in Memoirs of Litterature 1713. Vol. III. p. 235 sqq. — *Secousse* Epicrisis in Plutarch. vitam Caesaris, in historia acad. Parif. Inscript. Vol. IV. p. 53 sqq. ex interpretatione Germ. — Ibid. Vol. III. p. 266. *Lancelot* de Vocatibus apud Caesarem de bell. Gall. §. 23 differit. — Et Vol. IX. p. 302. *Levesque de la Ravaliere* de expeditione Caesaris tertia contra Germanos locum in B. G. IV. a crisi Cluverii vindicat explicatque. — *I. Fr. Eckhard* Spuren schwimmender Batterien bey dem Iul. Caesar von dem bürgerl. Kriege. Isenaci 1783. 4. — *I. F. Roesch* Commentar über die Commentarien des Caesar, als eine Beantwortung der Remarques sur César; nebst Beytraegen zur roemischen Taktik. Halle 1783. 8. — *Casp. Posneri* Disp. de C. Iul. Caesaris politica. Ienae 1655. — *Conr. Zernemann* πολίτευμα s. labores Iulii Caesaris, & Miscellae lectiones in Acta Caesaris. Francof. 1606. 8. — *Rob. Titii* ad Caesarem de bello Gallico Praelectiones IV. Bononiae 1598. 4. — *Lamb. Bosii* animadversiones ad C. Iul. Caesarem, in eius Animadv. in Script. Gr. Franeck. 1715. 8. — *S. P. Rist* Probe einiger Verbesserungen in Iul. Caesaris Commentariis B. G. & Civ. in Bibl. miscell. Hamburg. Vol. III. p. 419. — *I. C. H.* Emendationes aliquot criticae in Iul. Caesaris libris de B. G. tentatae; in Miscellan. Lipsiens. nov. Tom. II. Part. II. p. 304 sqq. Tom. III. Part. II. p. 329. & Part. IV. p. 650 sqq. — *Io. Rud. Schnell* Specimen observationum in C. Iul. Caesaris Comment. Basil. 1789. 4. — Emendatur Caesar a *Io. Taylor* in Lectionibus Lysiacis, praefixis ed. Lysiae Taylorianae. Lond. 1739. 4. & a *Ierem. Markland* ad calcem Euripidis trag. Supplices mulieres. Lond. 1763. 4. — In *Sponii* Hist. de Geneve 1730. Tom. IV. p. 1 sqq. locis obscuris de B. G. I, c. 6 & 8. lux affunditur. — *D'Anville* in Eclaircissemens geographiques sur l'ancienne Gaule 1743. 12. multa, praecipue in lib. VII. de B. G. illustravit. — *Pelloutier* in Memoir. de l'Acad. de Berl. Tom. V. p. 491 sq. de loco libri VI. c. 21. differit.

Qui orationis Caesarianae elegantiam cognoscere, & ad eam dirigere scribendi rationem velit, ei profuerit plurimum Io. Guil. *Bergeri*, oratoris Vitebergensis, & viri longe doctissimi opus de naturali pulchritudine orationis, Lips. 1720, 4. quod totum in illa elegantia naturali sub exemplo Caesaris explicanda occupatur.

VERSIONES.

HISPANICAE.

1498 Los Comentarios de Gayo Iulio Cesar, interprete *Diego Lopez* de Toledo. In fine: *Acqui se acabaron los Comentarios de Gayo Iulio Cesar en Romance imprimidos en la muy noble ciudad de Toledo a costa del muy honorado mercador Melchior Gorricio: por maestre Pedro Hagembach Aleman al 14. del mes de Iulio anno del nacimiento de Nuestro Sennor Iesu-Christo de 1498. annos.* fol.

1529 *Compluti.* fol. Repetitio, ut videtur, antecedentis. Vid. Nic. Antonium T. II. Bibl. Hispan. p. 272.

1549 Libro de los Comentarios de Gayo Iulio Cesar de las guerras de la Gallia Africa y España. Paris. 8.

1570 *Toleti.* 8. auctore *Petro Garzia.*

1621 Los Comentarios de Gayo Iulio Cesar traducidos en Castellana por Frey *Diego Lopez* de Toledo, Commendador de Castilnovo, de la Orden de Alcantara. Annadido un Argumento de las guerras de Francia, y una declaracion de su division para concordar a Cesar con otros Autores. en Madrid, por la Viuda de Alonso Martin. 4.

1799 Comentarios de Iulio Cesar traducidos con notas e ilustraciones y adornadas de muchas laminas executatas en Roma baxo la direccion del Sor. Don *Nicolas de Azara.* Madriti, in typogr. regia. 2 Tom. 4.

GALLICAE.

1488 Les Commentaires & briefves descriptions de Jules

Cesar, sur le faict des batailles & conquestes de Gaule: translatez de latin en vulgaire Francoys, par frere *Robert Gaguin* docteur en decret, & ministre general des freres de la saincte trinite, & redemption des prisonniers chrestiens. A treschrestien & tresexcellent prince, Charles huytiesme de ce nom Roy de France. Lan Mil. CCCC. Octante VIII. s. l. & typogr. (Parisiis, apud Ant. Verard.) fol. Recusa Parisiis an. 1537. apud Franc. Renaud. fol.

1531 Les Commentaires de Jvles Cesar De la guerre Ciuile. De la guerre Alexandrine. De la guerre Dafrique. De la guerre Despaigne. Translatez par noble homme *Estienne Delaigue* dict *Beauuoys*. Des batailles & conquestz faictz par Cesar au pays de Gaule. Translatez par feu de bonne memoire *Robert Gaguin* general de lordre de la saincte Trinite. Avec les portraictz & descriptions des lieux, fortz, pontz, machines, & aultres choses dont est faict mention es presens commentaires. Ensemble les noms des lieux, villes, & peuples du pays de Gaule. On les vend a Paris en la grand rue sainct Iaques deuant les Maturins en la boutique de Poncet le preux. *M. D. XXXI.* In fine leguntur sequentia : *Cy finist la translation des commentaires de Jules Cesar sur le faict de la conqueste du pays de Gaule faicte & mise en francoys par frere Robert gaguin docteur en decret & general ministre de lordre des freres de la saincte trinite & redemption des prisonniers chrestiens.*

Lisez liseurs attrait & entendez
Et ne iugez a cerueau estourdy
Soit bien soit mal que auant regardez
Leuure en latin dont ce liure est party
Vous trouuerez que ie lay converty
Selon le sens des motz & de la lettre
Et mon francoys en latin assorty
Le plus au brief que le tout se peult mettre.

Ce present euure des commentaires de Jules Cesar, tant des guerres ciuiles que Gaule, ont este acheuez dimprimer en la noble uille & cite de Paris le. XVIII. iour du moys de May, lan mil cinq cens trente & vng. Par maistre Pierre Vidoue imprimeur, & libraire iure, Pour honnestes personnes le Preux, & Galiot du pre libraires

iurez de luniversite dudict lieu. M. D. XXXI. fol. min. Repetita Parisiis an. 1539. fol. & 1546. 12.

1555 Les Commentaires de Jules César translatés par *Estienne de Laigue* & *Robert Gaguin*; revus & vérifiés sur les vrais exemplaires latins par *Antoine du Moulin*. à Lyon, chez Jean de Tournes. 2 voll. 16. Repetita Parisiis an. 1569. 8.

1576 Les Commentaires de Jules César, traduits & illustrez d'annotations par *Blaise de Vigenere*. à Paris. 4. Eadem versio dehinc repetita prodiit:

1584 *Parisiis*. 4.

1589 *Parisiis*, apud Angellar. fol.

1600 *Parisiis*. 12. apud Jac. Chouet.

1602 *Genevae*. 12.

1603 *Parisiis*. 4.

1609 *Parisiis*. fol. addita comparatione Caesaris & Henrici quarti, auctore Ant. Bandolo.

1617 *Parisiis*. fol. ex antecedente recusa. Tandem

1625 h. tit. Les Commentaires de Iules César, & les annotations de *Blaise de Vigenere*. Avec les paralleles de César & de Henry IV. de nouveau illustrez de maximes politiques. Par Anthoine de Bandole. Derniere edition. à Paris. 4.

1636 Le parfait Capitaine, ou Abrégé des Guerres des Commentaires de César; avec un Traité de l'interest des Princes: par *Henry* Duc *de Rohan*. à Paris. 4. Recusa ibid. an. 1639. 12. 1644. 4. 1656. 12. 1667. 12. Amst. 1692. 12. & Lipsiae 1729. 8.

1650 Les Commentaires de Jules César; comprenant la guerre des Gaules, la guerre Civile, la guerre d'Alexandrie, la guerre d'Afrique, & la guerre d'Espagne: traduits de Latin en François par *Nicolas Perrot* Sieur *d'Ablancourt*; avec des Remarques sur la Carte de l'ancienne Gaule tirée des Commentaires de César par Nicolas Sanson. à Paris. 4. — Ablancurtii versio, licet elegantior prioribus, & Lud. Burbonio Principi Condeo plurimi aestimata, tamen ut parum fidelis a Bladenio, Anglico interprete, & ab Abbate de Vayrac, (Bibl. Franc. T. XI, p. 328. Journal des Savans 1726. p. 279.) perstringitur, quod pro fide & accuratione habens cultum nitoremque, alia perperam reddat, traiiciat & omittat alia,

alia adiiciat. Eius repetitiones sunt: Parisinae 1652. 4. 1658. 4. 1665. 1672. 1677. 12. 1669. 8. Gratianopolitana 1665. 12. 2 voll. Amstelodamenses 1678. & 1708. 12. al. Post quas Ablancurtii interpretationem emendatiorem reddere studuerunt ed. Hagae Com. 1743. Paris. 1755. & quae prae ceteris est laudanda ed. Paris. 1776. ap. Barbou.

1651 La Guerre des Suisses, traduite du premier livre des Commentaires de Jules César, par *Louis XIV*, Dieu donné, Roy de France & de Navarre. (ductu Montauserii Ducis.) à Paris, de l'imprimerie Royale. fol. c. figg.

1743 Les Commentaires de César d'une traduction toute nouvelle. à la Haye, chez Jean Swart. 2 voll. 12.

1755 Les Commentaires de César. Nouvelle edition, revue, corrigée & augmentée des notes historiques & geographiques, & d'une Carte nouvelle de la Gaule & du Plan d'Alise par M. d'Anville. à Paris. 2 voll. 8. — Haec maxime laudatur ob additas notas. Recusa Amst. 1763. m.

1776 Commentaires de César, nouvelle edition, revue & retouchée avec soin. à Paris, chez J. Barbou. 2 voll. 12. cum textu Lat.

1785 Commentaires de César, avec des notes historiques, critiques & militaires, par M. le Comte *Turpin de Crissé*. à Paris. 3 voll. 4. cum textu Latin. & figg.

1786 La Guerre des Gaules par J. César, traduite en François avec des notes militaires par M. de *Pecis*, des cartes & plans, & le portrait de Saint-Aubun. à Parme. Bodoni. 3 voll. 8.

1787 Commentaires de César, avec des notes historiques, critiques & militaires, par M. le Comte *Turpin de Crissé*. Nouvelle édition, à la quelle on a ajouté la Carte de l'ancienne Gaule par M. d'Anville, à Amsterdam, Leide, Rotterdam & Utrecht, chez les Libraires associés. 3 voll. 8m. c. figg. Repetitio ed. Paris. 1785. omisso textu Lat.

——— Les Commentaires de César, traduction nouvelle, suivie d'un examen de l'analyse critique que M. Davon a faite de ses guerres; par M. de *Vaudrecourt*. à Paris, chez Didot fils ainé & Jombert jeune. 2 voll. 8. mai.

ANGLICAE.

. . . . Cesars Commentaries as touching British affairs. 4. f. l. a. & typogr.

1530 Iulius Cesars commentaries. Newly translatyd owte of laten in to englyshe as much as concernyth thys realme of England sumtyme callyd Brytayne: whych is the eldyst hystoryer of all other that can be found, that euer wrote of thys realme of England. In fine: *Here endyth the commentaryes of Iulius Cesar towchynge Brytayne now called Englande.* fol.

1565 The eyght boockes of Caius Iulius Caesar conteyning his martiall exployres in the Realme of Gallia and the Countries bordering uppon the same, translated oute of latin into English by *Arthur Goldinge*. Imprinted at London by William Seres. 8.

1590 Eadem repetita Londini ap. Thom. East. 4.

1600—1609 Observations upon the five first boockes of Caesars commentaries, setting fourth the practise of the art military, in the time of the Roman empire &c. (with e copper-plate plan of Caesar's battle with the Helvetians) By *Clement Edmonds*. London, printed by Peter Short. 1600. fol. Observations on the sixth and seventh Books of Caesar's Commentaries, by the same. London. 1600. fol. Observations on Caesar's Commentaries of the Civil Wars, in three Books, by the same. London. 1609. fol.

1677 Eadem repetita Londini. fol. addito libro octavo de bello Gallico, cum eiusdem Edmundi Annotationibus.

1694 The Commentaries of C. Iulius Caesar abridged. London. 12.

1695 The Commentaries of C. Iulius Caesar, of his Wars in Gallia; and the Civil Wars betwixt him and Pompey; with many excellent and judicious Observations thereupon. As also the Art of our modern Training. By *Clement Edmonds*, Esq. Tho this edition is now added, at the End of every Book, those excellent Remarks of the Duke of Rohan. Also the Commentaries of the Alexandrian and African Wars, written by Aulus Hirtius, now first made English. With a Geographical Nomenclatour of the Ancient and Modern Names of Towns. Together with a Life

of Caesar, and an Account of his Medals, revised, corrected and enlarged. Printed by Edmund Iones in the Savoy. fol.

1705 C. Iulius Caesar's Commentaries of his Wars in Gaul, and Civil War with Pompey. To which is added, a Supplement to his Commentary of his Wars in Gaul: as also, Commentaries of the Alexandrian, African, and Spanish Wars, by Aulus Hirtius, or Oppius: to which is prefix'd, the life of Caesar, the ancient and modern geography compar'd, and notes illustrating the most difficult places; adorn'd with sculptures, from the designs of the famous Palladio; made English from the original Latin, by *Martin Bladen*. London, printed for Richard Smith. 8. — Recusa ibid. an. 1712. 1715. 1719. 1726. 1732. 1750. & 1770. 8. Laudatur prae ceteris editio an. 1750. curis Guil. Bowyer emendatior.

1724 Translations from C. Iulius Caesar, by *William Warburton*, in his Miscellaneous Translations in Prose and Verse, from Roman Poëts, Orators and Historians. London 1724. 12.

1753 The Commentaries of Caesar, translated into English. To which is prefixed, A Discourse concerning the Roman Art of War. By *William Duncan*. London, Dodsley. fol. c. figg. Recusa Londini 1755. & 1775. 2 voll. 8.

1755 C. Iulii Caesaris Commentaria de bello Gallico; cum versione Anglica, in usum Scholarum. By *Iohnson Towers*. London, Hitch. 8. Repetita ibid. an. 1768. 1786. 8.

1777 C. Iulii Caesaris de bello Gallico primi quatuor libri Commentariorum, ex optima atque accuratissima Franc. Oudendorpii editione expressi. Or, the first four Books of C. Iulius Caesar's Commentaries of his Wars in Gaul. According to the excellent and accurate edition of Francis Oudendorp. With an English Translation as literal as possible, and large explanatory Notes. By *Iohn Mair*. The fifth Edition. Edinburgh, printed for I. Bell, and W. Creech. 12.

BELGICAE.

1614 Commentarien ofte corte historische aenteyckeningen

van C. Iulius Caesar, verduytscht uit den Latyne dorr *Ioh. Fenacolius*. tot Delf. 8.

1709 Iulius Caesars Aantenkeningen der gallische, burgerlyke, Alexandrinsche, Africaansche en Hispanische Oorlogen; uyt het Latin verduitscht door *Abr. Bogaert*; mit kopere plaaten verciert. tot Amst. 2 voll. 8.

GERMANICAE.

1507 Iulius der erst Roemisch Keyser von seinen kriegen. erstmals vss dem Latin in tütsch bracht vnd nuw gedruckt. In fine: *Gedruckt in der loeblichen freyen stat Strassburg durch fleyss Ioannes Gruninger vff den siebenden Tag des Meyzen. Anno dei MCCCCC. vij.* fol. — Auctor huius versionis est *Ringmannus Philesius*. Inscripta est Maximil. I. Imp.

1508 Iulius der erst Roemisch Keiser von seinem leben vnd kriegen, erstmals vss dem Latein in tütsch gebracht, vnd mit andrer ordnung der capitel vnd vil zusetz nuer getruckt. In fine: *Gedruckt in der loeblichen freyen stat Strasburg: durch Ioannem Gruninger, vff sant Adolffs des heiligen bischoffs tag im Iar. M. CCCCC. viii.* fol. — Repetitio antecedentis. Eiusdem imitatrices sunt etiam edd. seqq.

1530 Caii Iulii Caesaris des grosmaechtigen ersten Roemischen Keysers historien von Gallien und der Roemer burgerische krieg so er selbst beschriben: un durch sondern grosse manheyt seiner ritterlichen tugent gefuret hat. Allen Rittermessigen Gewaltigen, Regierern der landt vnd stett, darzu andere gemeynes stands vast nützlich vnnd fruchtbarlich zu lesen, dem rechten waren latein nach von newen besichtiget, an viln orten gebessert, auch so vormals auzgelassen, wider hinzu gethan. In fine: *Gedruckt zu Meyntz durch Iohannem Schaeffer im Iar nach der geburt Christi vnsers herrn Tausend, Fünffhundert vnnd dreyssigsten, im Septemb.* fol. c. figg. Repetita Aug. Vind. 1531. ap. Henr. Steiner. & Moguntiae 1532. ap. Ivonem Shoeffer. fol.

1565 Caii Iul. Caesaris dess ersten Roemischen Keysers fürtreffenliche und namhafftige Kriege, so er wider die Frantzosen, Deutschen, Engellaender, Roemer, unnd andere Voelcker geführet hat. Sampt den Büchern Auli

Hircii von den Schlachten, die gedachter Iulius zu Alexandria in Africa und wider die Spanier gethan hat. Franckfurt, durch Christoph Feyerabendt. fol. c. figg. Recusa ibid. an. 1588. & 1620. ap. Sigism. Feyerabendt. fol.

1614 Vom Kriegswesen. Amberg. 8. — Versio Ringmanniana in compendium contracta.

1637 C. Iulii Caesaris Commentaria vom franzoesischen und innerlichen wie auch A. Hirtii Pansae vom alexandrinischen, africanischen und hispanischen Krieg in militairische Errinnerungen und Regeln gefasset durch *Ioh. Wilh. Newmair* von und zu Ramsla. Iena. 12.

1682 Die kluge tapferkeit des unvergleichlichen Helden C. Iul. Caesaris, welche er theils selbsten, theils durch andere, der Nachwelt zum immerwaehrenden Andenken einverleibet und aufzeichnen lassen, aus der lateinischen Sprache übersetzet durch den Verlassenen (ein Mitglied der fruchtbringenden Gesellschaft). Leipzig. 8. Repetita ibid. an. 1709. & 1722. 8.

1730 Der vollkommene Capitain, aus dem Iulio Caesare. Leipzig. 8. Ex Henrici Ducis Rohanii libro Gallico, *Le parfait Capitaine*.

1765 C. Iul. Caesars und andrer Schriftsteller Nachrichten vom gallischen &c. Kriegen, übersezt von *Ioh. Fr. Wagner*. Stuttgart, bey Mezler. 8.

1779 Eadem, ibid. 8. Zweyte verbesserte Ausgabe.

1785—88 Des C. Iulius Caesar historische Nachrichten &c. übersezt von *Ph. Ludw. Haus*. Frankfurt, bey Hermann. 3 Baende. 8.

1794——— in einer ganz neuen Uebersetzung. Wien. 4 Theile. 8. Sic quidem legitur in librorum Lexico Heinsiano.

1801 & 1803 Des C. Iul. Caesar historische Nachrichten &c. übersezt von *Ph. Ludw. Haus*. Zweyte ganz neu übersezte Ausgabe. Frankfurt, bey Hermann. 8. 2. Theile.

ITALICAE.

1512 Li Commentarii di Giulio Cesare, tradotti da *Agostino Ortica*. In Venezia, per Bernardino Veneto de Vitali. 4.

1517 Commentarii di C. Iul. Cesare, tradotti in volgare

per *Agostino Ortica* della Porta Genovese. *In fine:* Stampato in Venetia per Iacopo penzio da Lecho nel. M. CCCCC. XVII. adi. IIII. de Fevraro. 8.

——Eadem, *ibid.* per Bernardinum de Vitalibus. 4.

1518 Eadem, *Mediolani.* 4. fine nomine typogr.

——Eadem, *Venetiis.* 4. per Girolamo Foglietta.

——Commentarj di Giulio Cesare, tradotti di Latino in lingua Fiorentina per *Dante Popoleschi.* — *In fine:* Fine de' Commentarj di Cesare della Guerra Gallica impressi in Firenze per Giovanni Stefano da Pavia nell' anno della salutifera Incarnatione 1518. adi 3. di Ottobre regnante Leone X. Pont. Mass. 4.

1520 Commentarii di C. Giulio Cesare, tradotti per *Agostino Urtica* Prima & hora nuovamente recogniti: & piu adorni fatti con la Tabula geographica di Francia, e de Ispagna, e colla figura de altre cittati e castelle meravigliosamente annotate dal dottiss. Ioanni iocondo, colli documenti di esso tradotti che in alcuni altri impressi finhora no sono stati. Qui vi si contengono. Della guerra di francia lib. VIII. Della guerra civile Pompejana lib. IIII. (*leg.* III.) Della guerra Alessandrina lib. I. Della guerra Africana lib. I. Della guerra de Ispagna lib. I. Oltra di questo piacevolissimo lettore se intendere vorrai li nomi de luoghi, & cittati, castelle, e populi di Francia, di Ispagna, & de molti altri paesi, che si contengono nelli commentari, come gia latinamente si diceano, & hora come volgarmente, ritroverai in Tabula disposti per alphabeto: e porrai con piacevole fatica contentare la desiosa mente. *In fine:* Impresso in Milano per Magistro Augustino de Vicomercato. Ad Instantia de miser Ioanne Iacobo & fratelli de Legnano. Nel lanno del nostro Signore Iesu Christo. M. D. XX. adi ultimo de Aprile. 4.

1523 Eadem, *Venetiis.* 8. *In fine:* In Vinegia per Gregorio de Gregorii. nel M. CCCCC. XXIII. de mese de novembre.

1528 Eadem, *Venetiis.* 8.

——Eadem f. l. 8.

1530 Commentarii di Cajo Giulio Cesare tradotti in volgar lingua per *Agostino Ortica* de la porta Genovese nuovamente revisto &. con somma diligentia coretto &

historiato. *In fine:* Impresso in Vinegia per Nicolo d'Aristotile detto Zoppino. MDXXX. 8.

1531 Commentarii — nuovamente revisti — corretti & historiati. MDXXXI. 8.

——— Commentarii &c. *In fine:* Stampati in Venetia per Francesco di Alessandro Bindoni & Mapheo Pasini Compagni, nelle Case nuove Iustiniane, all' insegna dell' Anzolo Raphael. Nell' Anno M. D. XXXI. del mese di Octobrio. 8.

1539 Commentarii — Genovese. (*ut* 1530) Con la tavola di nomi antiqui & moderni de la Gallia, Britannia, Germania, Italia, Grecia, Egytto, Asia, Africa, & Hispagna. Ultimamente con somma diligentia revisto & corretto. Venetiis. *In fine:* In Venetia per Alovise de Torti. M. D. XXXIX. 8.

1541 Commentarii &c. (*ut supra*) In Vinegia per Comin da Trino. M. D. XXXXI. *In fine:* In Venetia per Comin da Trino di Monferrato. Nelli anni del nostro Signore M. D. XLI. 8.

1546 vel 1558 Commentarii di G. Cesare. Correggendo Paulo Manutio. Venetia MDVIL. (*sic*) *In fine:* Nelle case de figliuoli d'Aldo. 8.

1547 Commentarii — Genovese (*ut* 1530) nuovamente in piu luoghi al vero senso dell' auttore ridotti, & con diligentia ricorretti, Con la tavola di tutte la cose piu notabili. In Venetia, M. D. XLVII. *In fine:* Nelle case de' figliuoli d'Aldo. 8.

1552 Commentarii &c. (*ut supra*) In Venetia per Hieronimo Calepino. 8.

. . . . Commentarii di Gaio Giulio Cesare tradotti di latino in volgar lingua: per *Agostino Ortica* De la Porta Genovese nuovamente revisto & con somma Diligentia corretto. (*In Toscolano*) *In fine:* P. Alex. Pag. Benacenses F. Bena. V. V. 8. Sequitur ed. 1541.

1554 I Commentari di C. Giulio Cesare da M. *Francesco Baldelli* nuovamente di lingua latina tradotti in thoscana. Con figure, e tavole delle materie e de i nomi delle città, ch' in questi Commentari si leggono, antichi e moderni, per adietro non piu stampate. In Venezia, appresso Gabriel Giolito de Ferrari e fratelli. 8.

1557 I Commentari &c. (*ut supra*) In Vinegia, appresso

Gabriel Giolito de' Ferrari. 8. — Exemplaria quaedam h. e. praeferunt annum 1558.

1563 *Venetiis*. 8.

1570 I Commentari *&c.* (*ut* 1554) In Vinegia, appr. Gabriel Gilioto. 12.

1571 Commentari di Caio Giulio Cesare. Tradotti de M. *Francesco Baldelli*. E da lui nuovamente riveduti e corretti. Con figure *&c.* In Vinegia, appresso Gabriel Giolito di Ferrari. 12.

1572 Eadem; *ibid.* ap. eundem. 12.

1573 I Commentari *&c.* tradotti nuovamente di latino in lingua Toscana da M. *Francesco Baldelli*. Con le figure, & con la Tavola delle materie, e de i nomi delle città che in questi Commentari si leggono, Antichi e moderni. In Venetia, presso Enea de Alaris. 8.

1575 I Commentari di C. Giulio Cesare, con le figure in rame de gli alloggiamenti, de' fatti d'arme, delle circonvallationi delle città, & di molte altre cose notabili descritte in essi. Fatte da Andrea Palladio per facilitare a chi legge, la cognition dell' historia. In Venetia, appresso Pietro de' Franceschi. 4.

1598 I Commentari *&c.* (*ut supra*) In Venetia, appresso Girolamo Foglietti: Al segno della Regina. M. D. CXVIII. (*sic*) *In fine*: In Venetia, Appresso Girolamo Foglietti 1598. 4. c. figg.

1619 Commentari di C. Giulio Cesare. Con le figure in rame, di Andrea Palladio. Le quali rappresentano a gli occhi di chi legge, Accampamenti, Ordinanze, & Incontri di Esserciti, Città, Fiumi, Siti de Paesi, & altre cose notabili contenute nell' Historia. Di nuovo diligentemente corretti e ristampati. In Venetia appresso Nicolo Misserini. *In fine*: Numidio Pallazzi Correttore *&c.* 4.

1737 *Venetiis*. 4. Vid. edd. h. a. Titulus quidem novam versionem promittit; sed liber ipse exhibet interpretationem Francisci Baldelli, mutatis nonnisi singulis verbis.

C. IULII CAESARIS

COMMENTARIORUM

DE

BELLO GALLICO

LIBRI VIII.

C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER I.

ARGUMENTUM.

Galliae deſcriptio. Eam Helvetii invadere tentant: ſed duobus proeliis a Caeſare profligantur, & reliquiae in patriam, quam deſeruerant, repelluntur, 1 - 29. Galli apud Caeſarem de Arioviſto, Germanorum rege, Sequanorum agrum inſidente, conqueruntur: ille componendae rei legatos ad Arioviſtum mittit, ſed fruſtra, 30 - 37. Copias adverſus eum educit primum pavidas, poſt tamen hortatu ſuo confirmatas. Colloquuntur partium duces, ſed nullo effectu. Proin armis res geritur; & clade accepta, e Gallia profugiunt Germani.

GALLIA eſt omnis diviſa in partes tres: qua- 1
rum unam incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipſorum lingua Celtae, noſtra Galli appellantur. Hi omnes lingua, inſtitutis, legibus inter ſe differunt. Gallos ab Aquitanis Ga-

rumna flumen, a Belgis Matrona & Sequana divídit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae; propterea quod a cultu atque humanitate Provinciae longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt; quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis & Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad septemtriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in septemtriones, & orientem solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos montes & eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occa-
2 sum solis & septemtriones. Apud Helvetios longe nobilissimus & ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messala & M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, coniurationem nobilitatis fecit, & civitati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum virtute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci

natura Helvetii continentur: una ex parte, flu-
mine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum
Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte,
monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos &
Helvetios; tertia, lacu Lemano & flumine Rho-
dano, qui provinciam nostram ab Helvetiis di-
vidit. His rebus fiebat, ut & minus late vaga-
rentur, & minus facile finitimis bellum inferre
possent: qua de causa homines bellandi cupidi
magno dolore afficiebantur. Pro multitudine au-
tem hominum, & pro gloria belli atque fortitu-
dinis, angustos se fines habere arbitrabantur,
qui in longitudinem millia passuum CCXL, in la-
titudinem CLXXX patebant. His rebus adducti, 3
& auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt,
ea, quae ad proficiscendum pertinerent, com-
parare; iumentorum & carrorum quam maxi-
mum numerum coëmere; sementes quam ma-
ximas facere, ut in itinere copia frumenti sup-
peteret; cum proximis civitatibus pacem & ami-
citiam confirmare. Ad eas res conficiendas bien-
nium sibi satis esse duxerunt: in tertium annum
profectionem lege confirmant. Ad eas res confi-
ciendas Orgetorix deligitur. Is ubi legationem
ad civitates suscepit, in eo itinere persuadet Ca-
stico, Catamantaledis filio, Sequano, cuius pa-
ter regnum in Sequanis multos annos obtinue-
rat, & a S. P. Q. R. amicus appellatus erat, ut
regnum in civitate sua occuparet, quod pater
ante habuerat: itemque Dumnorigi, Aeduo, fra-
tri Divitiaci, qui eo tempore principatum in ci-

vitate sua obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet; eique filiam suam in matrimonium dat. *Perfacile factu esse*, illis probat, *conata perficere; propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum*, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem & iusiurandum dant, &, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

4 Ea res ut est Helvetiis per indicium enuntiata; moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt: damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta caussae dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coëgit; & omnes clientes obaeratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum civitas, ob eam rem incitata, armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent; Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

5 Post eius mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt, frumentum

omne, praeter quod ſecum portaturi erant, com-
burunt; ut, domum reditionis ſpe ſublata, pa-
ratiores ad omnia pericula ſubeunda eſſent:
trium menſium molita cibaria ſibi quemque do-
mo efferre iubent. Perſuadent Rauracis, & Tu-
lingis, & Latobrigis finitimis, uti, eodem uſi
conſilio, oppidis ſuis vicisque exuſtis, una cum
iis proficiſcantur; Boiosque, qui trans Rhenum
incoluerant, & in agrum Noricum transierant,
Noreiamque oppugnarant, receptos ad ſe ſocios
ſibi adſciſcunt. Erant omnino itinera duo, qui- 6
bus itineribus domo exire poſſent: unum per
Sequanos, anguſtum & difficile, inter montem
Iuram & flumen Rhodanum, vix qua ſinguli
carri ducerentur; mons autem altiſſimus impen-
debat, ut facile perpauci prohibere poſſent: al-
terum per Provinciam noſtram, multo facilius
atque expeditius; propterea quod Helvetiorum
inter fines & Allobrogum, qui nuper pacati
erant, Rhodanus fluit, isque nunnullis locis va-
do tranſitur. Extremum oppidum Allobrogum
eſt, proximumque Helvetiorum finibus, Ge-
neva. Ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet.
Allobrogibus ſeſe vel perſuaſuros, quod non-
dum bono animo in populum Romanum vide-
rentur, exiſtimabant; vel vi coacturos, ut per
ſuos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad
profectionem comparatis, diem dicunt, qua die
ad ripam Rhodani omnes conveniant: is dies
erat a. d. v. Kal. Apr. L. Piſone & A. Gabinio
Coſſ. Caeſari cum id nuntiatum eſſet, eos per 7

Provinciam noſtram iter facere conari, maturat ab urbe proficiſci; &, quam maximis itineribus poteſt, in Galliam ulteriorem contendit, & ad Genevam pervenit: Provinciae toti quam maximum poteſt militum numerum imperat; (erat omnino in Gallia ulteriore legio una;) pontem, qui erat ad Genevam, iubet reſcindi. Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti ſunt, legatos ad eum mittunt nobiliſſimos civitatis; cuius legationis Numeius & Verudoctius principem locum obtinebant; qui dicerent, *ſibi eſſe in animo, ſine ullo maleficio iter per Provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate id ſibi facere liceat.* Caeſar, quod memoria tenebat, L. Caſſium conſulem occiſum, exercitumque eius ab Helvetiis pulſum, & ſub iugum miſſum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per Provinciam itineris faciundi, temperaturos ab iniuria & maleficio exiſtimabat. Tamen, ut ſpatium intercedere poſſet, dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis reſpondit, *diem ſe ad deliberandum ſumturum: ſi quid*
8 *vellent, a. d. Idus April. reverterentur.* Interea ea legione, quam ſecum habebat, militibusque, qui ex Provincia convenerant, a lacu Lemano, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia paſſuum decem novem murum, in altitudinem pedum ſedecim, foſſamque perducit. Eo opere perfecto, praeſidia diſponit, ca-

stella communit, quo facilius, si se invito transi-
re conarentur, prohibere possit. Ubi ea dies,
quam constituerat cum legatis, venit, & legati
ad eum reverterunt; negat, *se more & exemplo
populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare;
& si vim facere conentur, prohibiturum* ostendit.
Helvetii, ea spe deiecti, navibus iunctis, rati-
busque compluribus factis, alii vadis Rhodani,
qua minima altitudo fluminis erat, nonnun-
quam interdiu, saepius noctu, si perrumpere
possent, conati, operis munitione, & militum
concursu & telis repulsi, hoc conatu destite-
runt. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, 9
Sequanis invitis, propter angustias ire non po-
terant. His cum sua sponte persuadere non pos-
sent, legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt,
ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Du-
mnorix gratia & largitione apud Sequanos plu-
rimum poterat, & Helvetiis erat amicus, quod
ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium
duxerat, &, cupiditate regni adductus, novis
rebus studebat, & quam plurimas civitates suo
sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque
rem suscipit, & a Sequanis impetrat, ut per fi-
nes suos Helvetios ire patiantur; obsidesque uti
inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere
Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine malefi-
cio & iniuria transeant. Caesari renuntiatur, Hel- 10
vetiis esse in animo, per agrum Sequanorum &
Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui
non longe a Tolosatium finibus absunt, quae

civitas est in Provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum Provinciae periculo futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit, & tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit, &, qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, & Graioceli, & Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsis, ab Ocelo, quod est citerioris Provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris Provinciae die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra Provinciam trans

11 Rhodanum primi. Helvetii iam per angustias & fines Sequanorum suas copias transduxerant, & in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui, cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt, rogatum auxilium: *Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint.* Eodem tempore Aedui Ambarri, necessarii & consanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab op-

pidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt, & demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar, non exspectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumtis, in Santones Helvetii pervenirent. Flumen est Arar, quod per fines 12
Aeduorum & Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres iam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse; quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos & inopinantes aggressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugae sese mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus: nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, cum domo exisset, patrum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat, & eius exercitum sub iugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod

eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.
13 Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus viginti aegerrime confecerant, ut flumen transirent, uno illum die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: *Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Caesar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur & veteris incommodi populi Romani, & pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magno opere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo, contenderent, aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani & internecione exercitus nomen caperet, aut memoriam proderet.*
14 His Caesar ita respondit: *Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo de-*

ceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare timeret, neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliae oblivisci vellet; num etiam recentium iniuriarum, quod, eo invito, iter per Provinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune tulisse iniurias admirarentur, eodem pertinere. Consuesse enim Deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res & diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intelligat; & si Aeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: *Ita Helvetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consueverint: eius rei populum Romanum esse testem.* Hoc responso dato, discessit. Postero die 15
castra ex eo loco movent. Idem Caesar facit; equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni Provincia & Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; & pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant,

audacius ſubſiſtere, nonnunquam & noviſſimo agmine proelio noſtros laceſſere coeperunt. Caeſar ſuos a proelio continebat, ac ſatis habebat in praeſentia, hoſtem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti inter noviſſimum hoſtium agmen, & noſtrum primum, non amplius quinis
16 aut ſenis millibus paſſuum intereſſet. Interim quotidie Caeſar Aeduos frumentum, quod eſſent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia ſub ſeptemtrionibus, ut ante dictum eſt, poſita eſt, non modo frumenta in agris matura non erant, ſed ne pabuli quidem ſatis magna copia ſuppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare navibus ſubvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus diſcedere nolebat. Diem ex die ducere Aedui; conferri, comportari, adeſſe dicere. Ubi ſe diutius duci intellexit, & diem inſtare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in caſtris habebat, in his Divitiaco, & Liſco, qui ſummo magiſtratu praeerat, (quem Vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus, & vitae neciſque in ſuos habet poteſtatem,) graviter eos accuſat, quod, cum neque emi, neque ex agris ſumi poſſet, tam neceſſario tempore, tam propinquis hoſtibus, ab iis non ſublevetur; praeſertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum ſuſceperit, multo etiam gra-

vius, quod ſit deſtitutus, queritur. Tum demum 17
Liſcus, oratione Caeſaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: *Eſſe nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus poſſint, quam ipſi magiſtratus. Hos ſeditioſa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant: quod praeſtare dicant, ſi iam principatum Galliae obtinere non poſſint, Gallorum, quam Romanorum, imperia perferre; neque dubitare debeant, quin, ſi Helvetios ſuperaverint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem ſint erepturi. Ab iisdem noſtra conſilia, quaeque in caſtris gerantur, hoſtibus enuntiari: hos a ſe coërceri non poſſe. Quin etiam, quod neceſſario rem coactus Caeſari enuntiarit, intelligere ſeſe, quanto id cum periculo fecerit; & ob eam cauſam, quam diu potuerit, tacuiſſe.* Caeſar hac oratione Liſci Dumno- 18
rigem, Diviatici fratrem, deſignari ſentiebat: ſed, quod pluribus praeſentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit; Liſcum retinet. Quaerit ex ſolo ea, quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem ſecreto ab aliis quaerit; reperit eſſe vera: *Ipſum eſſe Dumnorigem, ſumma audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum: complures annos portoria, reliquaque omnia Aeduorum vectigalia parvo pretio redemta habere; propterea, quod, illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus & ſuam rem familiarem auxiſſe, & facultates ad largiendum magnas comparaſſe; magnum numerum equitatus ſuo ſumtu ſem-*

per alere, & circum ſe habere: neque ſolum domi, ſed etiam apud finitimas civitates largiter poſſe: atque huius potentiae cauſa matrem in Biturigibus homini illic nobiliſſimo ac potentiſſimo collocaſſe: ipſum ex Helvetiis uxorem habere: ſororem ex matre, & propinquas ſuas nuptum in alias civitates collocaſſe. Favere & cupere Helvetiis propter eam affinitatem: odiſſe etiam ſuo nomine Caeſarem & Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta, & Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris ſit reſtitutus. Si quid accidat Romanis, ſummam in ſpem regni obtinendi per Helvetios venire; imperio populi Romani non modo de regno, ſed etiam de ea, quam habeat, gratia deſperare. Reperiebat etiam Caeſar in quaerendo, *quod proelium equeſtre adverſum paucis ante diebus eſſet factum, initium eius fugae factum a Dumnorige, atque eius equitibus:* (nam equitatu quem auxilio Caeſari Aedui miſerant, Dumnorix praeerat:) *eorum fuga reliquum eſſe equitatum perterritum.*

19 Quibus rebus cognitis, cum ad has ſuſpiciones certiſſimae res accederent, quod per fines Sequanorum Helvetios traduxiſſet, quod obſides inter eos dandos curaſſet, quod ea omnia non modo iniuſſu ſuo & civitatis, ſed etiam inſcientibus ipſis feciſſet, quod a magiſtratu Aeduorum accuſaretur; ſatis eſſe cauſae arbitrabatur, quare in eum aut ipſe animadverteret, aut civitatem animadvertere iuberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris ſummum in populum Romanum ſtudium, ſum-

mam in se voluntatem, egregiam fidem, iusti-
tiam, temperantiam cognoverat: nam, ne eius
supplicio Divitiaci animum offenderet, vere-
batur. Itaque priusquam quidquam conaretur,
Divitiacum ad se vocari iubet, &, quotidianis
interpretibus remotis, per C. Valerium Procil-
lum, principem Galliae provinciae, familiarem
suum, cui summam rerum omnium fidem ha-
bebat, cum eo colloquitur: simul commone-
facit, quae ipso praesente in concilio Gallorum
de Dumnorige sint dicta, & ostendit, quae se-
paratim quisque de eo apud se dixerit: petit
atque hortatur, ut sine eius offensione animi
vel ipse de eo, causa cognita, statuat, vel civi-
tatem statuere iubeat. Divitiacus multis cum 20
lacrimis, Caesarem complexus, obsecrare coepit,
*ne quid gravius in fratrem statueret: scire se, illa
esse vera, nec quemquam ex eo plus, quam se, do-
loris capere; propterea quod, cum ipse gratia pluri-
mum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum
propter adolescentiam posset, per se crevisset: qui-
bus opibus ac nervis non solum ad minuendam gra-
tiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese
tamen & amore fraterno, & existimatione vulgi com-
moveri. Quod si quid ei a Caesare gravius accidis-
set, cum ipse eum locum amicitiae apud eum tene-
ret, neminem existimaturum, non sua voluntate fa-
ctum: qua ex re futurum, uti totius Galliae animi
a se averterentur.* Haec cum pluribus verbis flens
a Caesare peteret, Caesar eius dexteram pren-
dit: consolatus rogat, finem orandi faciat: tan-

ti eius apud ſe gratiam eſſe oſtendit, uti & rei-
publicae iniuriam, & ſuum dolorem eius volun-
tati ac precibus condonet. Dumnorigem ad ſe
vocat; fratrem adhibet; quae in eo reprehen-
dat, oſtendit; quae ipſe intelligat, quae civi-
tas queratur, proponit; monet, ut in reliquum
tempus omnes ſuſpiciones vitet; praeterita ſe
Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi cu-
ſtodes ponit, ut, quae agat, quibuscum loqua-
21 tur, ſcire poſſit. Eodem die ab exploratoribus
certior factus, hoſtes ſub monte conſediſſe mil-
lia paſſuum ab ipſius caſtris octo; qualis eſſet
natura montis, & qualis in circuitu adſcenſus,
qui cognoſcerent, miſit. Renuntiatum eſt, fa-
cilem eſſe. De tertia vigilia T. Labienum, lega-
tum pro praetore, cum duabus legionibus &
iis ducibus, qui iter cognoverant, ſummum
iugum montis adſcendere iubet; quid ſui con-
ſilii ſit, oſtendit. Ipſe de quarta vigilia eodem
itinere, quo hoſtes ierant, ad eos contendit,
equitatumque omnem ante ſe mittit. P. Conſi-
dius, qui rei militaris peritiſſimus habebatur, &
in exercitu L. Sullae, & poſtea in M. Craſſi fue-
22 rat, cum exploratoribus praemittitur. Prima lu-
ce, cum ſummus mons a T. Labieno teneretur,
ipſe ab hoſtium caſtris non longius mille & quin-
gentis paſſibus abeſſet, neque, ut poſtea ex ca-
ptivis comperit, aut ipſius adventus, aut Labie-
ni, cognitus eſſet: Conſidius, equo admiſſo, ad
eum accurrit, dicit, montem, quem a Labie-
no occupari voluerit, ab hoſtibus teneri; id ſe

a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros exspectabat, proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, & montem a suis teneri, & Helvetios castra movisse, & Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renuntiasse. Eo die, quo consuerat intervallo, hostes sequitur, & millia passuum tria ab eorum castris castra ponit. Postridie eius diei (quod 23
omnino biduum supererat, cum exercitu frumentum metiri oporteret, & quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat) rei frumentariae prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commisissent; sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent; commutato consilio atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac lacessere coeperunt. Postquam id 24
animum advertit, copias suas Caesar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret

B 2

hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, & omnia auxilia collocaret: ac totum montem hominibus compleri, & interea sarcinas in unum locum conferri, & eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie, reiecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt. Caesar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut, aequato omnium periculo, spem fugae tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta, gladiis districtis in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis & colligatis, cum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi ut, diu iactato brachio, praeoptarent scutum manu emittere, & nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, & pedem referre, &, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere coeperunt. Capto monte, & succedentibus nostris, Boii & Tulingi, qui hominum millibus circiter XV agmen hostium claudebant, & novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere

aperto aggressi, circumvenere, & id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, & proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes sustineret. Ita, anci- 26
piti proelio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius cum nostrorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt; alteri ad impedimenta & carros suos se contulerunt. nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant, & e loco superiore in nostros venientes tela coniiciebant, & nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu cum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter millia hominum CXXX superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die IV. pervenerunt, cum & propter vulnera militum, & propter sepulturam occisorum, nostri, triduum morati, eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas literas nuntiosque misit, ne eos frumento, neve alia re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omni-

27 bus copiis eos ſequi coepit. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditione ad eum miſerunt. Qui cum eum in itinere conveniſſent, ſeque ad pedes proieciſſent, ſuppliciterque locuti flentes pacem petiſſent, atque eos in eo loco, quo tum eſſent, ſuum adventum exſpectare iuſſiſſet, paruerunt. Eo poſtquam Caeſar pervenit, obſides, arma, ſervos, qui ad eos perfugiſſent, popoſcit. Dum ea conquiruntur & conferuntur, nocte intermiſſa, circiter hominum millia VI. eius pagi, qui Verbigenus appellatur, ſive timore perterriti, ne, armis traditis, ſupplicio afficerentur, ſive ſpe ſalutis inducti, quod in tanta multitudine dediticiorum ſuam fugam aut occultari, aut omnino ignorari poſſe exiſtimarent; prima nocte ex caſtris Helvetiorum egreſſi, ad Rhenum fineſque Germanorum con-

28 tenderunt. Quod ubi Caeſar reſciit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent & reducerent, ſi ſibi purgati eſſe vellent, imperavit: reductos in hoſtium numero habuit: reliquos omnes, obſidibus, armis, perfugis traditis, in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines ſuos, unde erant profecti, reverti iuſſit; & quod, omnibus frugibus amiſſis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, ut his frumenti copiam facerent: ipſos oppida vicoſque, quos incenderant, reſtituere iuſſit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit, eum locum, unde Helvetii diſceſſerant, vacare; ne propter bonitatem agrorum Germa-

ni, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in
Helvetiorum fines transirent, & finitimi Galliae
provinciae Allobrogibusque essent. Boios, peten-
tibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogni-
ti, ut in finibus suis collocarent, concessit: qui-
bus illi agros dederunt, quosque postea in pa-
rem iuris libertatisque conditionem, atque ipsi
erant, receperunt. In castris Helvetiorum tabu- 29
lae repertae sunt literis Graecis confectae, & ad
Caesarem relatae; quibus in tabulis nominatim
ratio confecta erat, qui numerus domo exisset
eorum, qui arma ferre possent; & item separa-
tim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium
rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia
CCLXIII, Tulingorum millia XXXVI, Latobrigo-
rum XIV, Rauracorum XXIII, Boiorum XXXII: ex
his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. Sum-
ma omnium fuerunt ad millia CCCLXVIII. Eorum,
qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar
imperaverat, repertus est numerus millium C &
X. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Gal- 30
liae legati, principes civitatum, ad Caesarem
gratulatum convenerunt: *Intelligere sese, tametsi,
pro veteribus Helvetiorum iniuriis populi Romani,
ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non
minus ex usu terrae Galliae, quam populi Romani
accidisse; propterea quod eo consilio, florentissimis
rebus, domos suas Helvetii reliquissent, ut toti Gal-
liae bellum inferrent, imperioque potirentur, locum-
que domicilio ex magna copia deligerent, quem ex om-
ni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudi-*

cassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, *uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere, liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent.* Ea re permissa, diem concilio constituerunt, & iureiurando, ne quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio man-
31 datum esset, inter se sanxerunt. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Caesarem, reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: *Non minus se id contendere & laborare, ne ea, quae dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent, impetrarent; propterea quod, si enuntiatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent.* Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: *Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi cum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernis Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter millia XV Rhenum transisse: posteaquam agros, & cultum, & copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C & XX millium numerum: cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui & sua virtute,*

& populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent. coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis. & iureiurando civitatem obstringere. sese neque obsides repetituros. neque auxilium a populo Romano imploraturos. neque recusaturos. quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum. qui adduci non potuerit. ut iuraret. aut suos liberos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse. & Romam ad senatum venisse. auxilium postulatum; quod solus neque iureiurando. neque obsidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis. quam Aeduis victis. accidisse; propterea quod Ariovistus. rex Germanorum. in eorum finibus consedisset. tertiamque partem agri Sequani. qui esset optimus totius Galliae. occupavisset. & nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet. propterea quod paucis mensibus ante Harudum millia hominum XXIV ad eum venissent. quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis. uti omnes ex Galliae finibus pellerentur. atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro. neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem. ut semel Gallorum copias proelio vicerit. quod proelium factum sit Admagetobriae. superbe & crudeliter imperare. obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere. & in eos omnia exempla cruciatusque edere. si qua res non ad nutum. aut ad voluntatem eius facta sit. Hominem esse barbarum. iracundum. temerarium: non posse eius impe-

ria diutius sustineri. Nisi si quid in Caesare populo-
que Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse
faciundum, quod Helvetii fecerint, ut domo emi-
grent; aliud domicilium, alias sedes, remotas a Ger-
manis, petant; fortunamque, quaecunque accidat,
experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, non du-
bitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint,
gravissimum supplicium sumat. Caesarem vel aucto-
ritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel
nomine populi Romani deterrere posse, ne maior mul-
titudo Germanorum Rhenum transducatur: Galliam-
32 *que omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.* Hac
oratione a Divitiaco habita, omnes, qui ade-
rant, magno fletu auxilium a Caesare petere
coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omni-
bus Sequanos nihil earum rerum facere, quas
ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, ter-
ram intueri. Eius rei quae caussa esset, miratus,
ex ipsis quaesivit. Nihil Sequani respondere, sed
in eadem tristitia taciti permanere. Cum ab iis
saepius quaereret, neque ullam omnino vocem
exprimere posset; idem Divitiacus Aeduus re-
spondit: *Hoc esse miseriorem gravioremque fortu-*
nam Sequanorum, quam reliquorum, quod soli ne
in occulto quidem queri, nec auxilium implorare au-
derent, absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si
coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis ta-
men fugae facultas daretur; Sequanis vero, qui in-
tra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida
omnia in eius potestate essent, omnes cruciatus essent
33 *perferendi.* His rebus cognitis, Caesar Gallorum

animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi
eam rem curae futuram: magnam se habere
spem, & beneficio suo & auctoritate adductum
Ariovistum, finem iniuriis facturum. Hac ora-
tione habita, concilium dimisit. Et secundum
ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam
rem cogitandam & suscipiendam putaret; inpri-
mis, quod Aeduos, fratres consanguineosque sae-
penumero ab senatu appellatos, in servitute at-
que in ditione videbat Germanorum teneri, eo-
rumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequa-
nos intelligebat: quod in tanto imperio populi
Romani turpissimum sibi & reipublicae esse ar-
bitrabatur. Paullatim autem Germanos consue-
scere Rhenum transire, & in Galliam magnam
eorum multitudinem venire, populo Romano
periculosum videbat: neque sibi homines feros ac
barbaros temperaturos existimabat, quin, cum
omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri
Teutonique fecissent, in Provinciam exirent,
atque inde in Italiam contenderent; praesertim
cum Sequanos a Provincia nostra Rhodanus di-
videret. Quibus rebus quam maturrime occur-
rendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos
sibi spiritus, tantam arrogantiam sumserat, ut
ferendus non videretur. Quamobrem placuit ei, 34
ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo
postularent, uti aliquem locum medium utrius-
que colloquio diceret: velle sese de republica
& summis utriusque rebus cum eo agere. Ei le-
gationi Ariovistus respondit: *Si quid ipsi a Cae-*

ſare opus eſſet. ſeſe ad eum venturum fuiſſe: ſi quid ille ſe velit, illum ad ſe venire oportere. Praeterea ſe neque ſine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caeſar poſſideret, neque exercitum ſine magno commeatu atque emolimento in unum locum contrahere poſſe: ſibi autem mirum videri, quid in ſua Gallia, quam bello viciſſet, aut Caeſari, aut

35 *omnino populo Romano negotii eſſet.* His reſponſis ad Caeſarem relatis, iterum ad eum Caeſar legatos cum his mandatis mittit: *Quoniam tanto ſuo populique Romani beneficio affectus, (cum in conſulatu ſuo rex atque amicus a ſenatu appellatus eſſet,) hanc ſibi populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum ſibi & cognoſcendum putaret; haec eſſe, quae ab eo poſtularet: primum, ne quam hominum multitudinem amplius trans Rhenum in Galliam transduceret; deinde obſides, quos haberet ab Aeduis, redderet; Sequaniſque permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate eius reddere illis liceret; neve Aeduos iniuria laceſſeret, neve his ſociiſque eorum bellum inferret. Si id ita feciſſet, ſibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: ſi non impetraret, ſeſe, quoniam M. Meſſala, M. Piſone COSS. ſenatus cenſuiſſet, uti, quicunque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reipublicae facere poſſet, Aeduos ceteroſque amicos populi Romani defenderet,*

36 *ſe Aeduorum iniurias non neglecturum.* Ad haec Arioviſtus reſpondit: *Ius eſſe belli, ut qui viciſſent, iis, quos viciſſent, quemadmodum vellent, imperarent:*

*item populum Romanum victis non ad alterius prae-
scriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse.
Si ipse populo Romano non praescriberet, quemadmo-
dum suo iure uteretur; non oportere se a populo Roma-
no in suo iure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli for-
tunam tentassent, & armis congressi ac superati es-
sent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem in-
iuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi dete-
riora faceret. Aeduis se obsides redditurum non es-
se; neque iis, neque eorum sociis, iniuria bellum il-
laturum, si in eo manerent, quod convenisset, sti-
pendiumque quotannis penderent: si id non fecissent,
longe iis fraternum nomen populi Romani abfutu-
rum. Quod sibi Caesar denuntiaret, se Aeduorum
iniurias non neglecturum; neminem secum sine sua
pernicie contendisse. Cum vellet, congrederetur: in-
tellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in
armis, qui inter annos XIV tectum non subissent,
virtute possent.* Haec eodem tempore Caesari man- 37
data referebantur, & legati ab Aeduis & a Tre-
viris veniebant: Aedui, questum, quod Haru-
des, qui nuper in Galliam transportati essent,
fines eorum popularentur; sese ne obsidibus qui-
dem datis pacem Ariovisti redimere potuisse:
Treviri autem, pagos centum Suevorum ad ri-
pam Rheni consedisse, qui Rhenum transire co-
narentur; iis praeesse Nasuam & Cimberium fra-
tres. Quibus rebus Caesar vehementer commo-
tus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova
manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti
sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Ita-

que, re frumentaria quam celerrime potuit com-
parata, magnis itineribus ad Arioviſtum con-
38 tendit. Cum tridui viam proceſſiſſet, nuntiatum
eſt ei, Arioviſtum cum ſuis omnibus copiis ad
occupandum Veſontionem, quod eſt oppidum
maximum Sequanorum, contendere, triduique
viam a ſuis finibus proceſſiſſe. Id ne accideret,
magno opere ſibi praecavendum Caeſar exiſtima-
bat. Namque omnium rerum, quae ad bellum
uſui erant, ſumma erat in eo oppido facultas:
idque natura loci ſic muniebatur, ut magnam
ad ducendum bellum daret facultatem; pro-
pterea quod flumen Dubis, ut circino circum-
ductum, paene totum oppidum cingit; reli-
quum ſpatium, quod eſt non amplius pedum
DC, qua flumen intermittit, mons continet ma-
gna altitudine, ita ut radices eius montis ex
utraque parte ripae fluminis contingant. Hunc
murus circumdatus arcem efficit, & cum oppi-
do coniungit. Huc Caeſar magnis nocturnis diur-
niſque itineribus contendit; occupatoque oppi-
39 do, ibi praeſidium collocat. Dum paucos dies
ad Veſontionem rei frumentariae commeatus-
que cauſa moratur, ex percontatione noſtro-
rum, vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui
ingenti magnitudine corporum Germanos, in-
credibili virtute atque exercitatione in armis eſ-
ſe praedicabant, ſaepenumero ſeſe cum iis con-
greſſos ne vultum quidem atque aciem oculo-
rum ferre potuiſſe, tantus ſubito timor omnem
exercitum occupavit, ut non mediocriter om-

nium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, ac praefectis, reliquisque, qui ex urbe, amicitiae causa, Caesarem secuti, magnum periculum miserabantur, quod non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius, alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret: nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paullatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites, centurionesque, quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris & magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renuntiabant, cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites, nec propter timorem signa laturos. Haec cum animadvertisset, convo- 40
cato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurioribus, vehementer eos incusavit: *primum, quod, aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogi-*

tandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam appetisse. Cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque aequitate conditionum perspecta, eum neque suam, neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum, Cimbris & Teutonis a C. Mario pulsis, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus esse videatur: factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posset, quantum haberet in se boni constantia; propterea quod, quos aliquamdiu inermos sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus, plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum proelium & fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna & dispersos subito adortum, magis ratione & consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui

suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare, aut praescribere viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare; iamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos brevi tempore iudicaturos. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscunque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam. Suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesentaturum, & proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibique eam praetoriam cohortem futuram. Huic legioni Caesar & indulserat praecipue, & propter virtutem confidebat maxime.

Hac oratione habita, mirum in modum conver- 41
sae sunt omnium mentes, summaque alacritas & cupiditas belli gerendi innata est; princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae legiones per tribunos militum & primorum ordinum centuriones egerunt, uti Caesari satisfacerent: se neque

unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta, & itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum IV & XX

42 abesse. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset; seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Caesar: iamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, cum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Caesar, quod neque colloquium interposita causa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detra-

ctis, eo legionarios milites legionis decimae, cui quam maxime confidebat, imponere, ut praesidium quam amicissimum, si quid facto opus esset, haberet. Quod cum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimae legionis dixit: *Plus, quam pollicitus esset, Caesarem ei facere: pollicitum, se in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum; nunc ad equum rescribere.* Pla- 43
nicies erat magna, & in ea tumulus terreus satis grandis. Hic locus aequo fere spatio ab castris utrisque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur, &, praeter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Caesar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemoravit, quod rex appellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa; quam rem & paucis contigisse, & pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat; illum, cum neque aditum, neque caussam postulandi iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea praemia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque iustae causae necessitudinis ipsis cum Aeduis intercederent; quae senatusconsulta, quoties, quamque honorifica in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam

appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse. Quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pa-
44 teretur. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit; de suis virtutibus multa praedicavit: *Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum & arcessitum a Gallis; non sine magna spe magnisque praemiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas; obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint; non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se uno proelio fusas ac superatas esse. Si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse, de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento & praesidio, non detrimento esse oportere; idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur, & dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducat, id se sui munien-*

di, non Galliae impugnandae causa facere: eius rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, & quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum. Nunquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? provinciam suam esse hanc Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret: sic item nos esse iniquos, qui in suo iure se interpellaremus. Quod fratres a senatu Aeduos appellatos diceret; non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum & cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere. Qui nisi decedat, atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si decessisset, ac liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum, & quaecunque bella geri vellet, sine ullo eius labore & periculo confecturum.
Multa a Caesare in eam sententiam dicta sunt, 45
quare negotio desistere non posset, & *neque suam*

neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret: neque se iudicare, Galliam potius esse Ariovisti, quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos & Rutenos a Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium: si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis
46 *legibus uti voluisset.* Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere, & ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros coniicere. Caesar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit, suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes reiicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae cum equitatu proelium fore videbat: tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multo maior alacritas studiumque pu-
47 gnandi maius exercitu iniectum est. Biduo post Ariovistus ad Caesarem legatos mittit, velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae, neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret; aut, si id mi-

nus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitte-
ret. Colloquendi Caesari caussa visa non est, &
eo magis, quod pridie eius diei Germani reti-
neri non potuerant, quin in nostros tela conii-
cerent. Legatum ex suis sese magno cum peri-
culo ad eum missurum, & hominibus feris ob-
iecturum, existimabat. Commodissimum visum
est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi
filium, summa virtute & humanitate adolescen-
tem, (cuius pater a C. Valerio Flacco civitate
donatus erat) & propter fidem, & propter lin-
guae Gallicae scientiam, qua multa iam Ario-
vistus longinqua consuetudine utebatur, &,
quod in eo peccandi Germanis causa non esset,
ad eum mittere, & M. Mettium, qui hospitio
Ariovisti usus erat. His mandavit, ut, quae di-
ceret Ariovistus, cognoscerent, & ad se refer-
rent. Quos cum apud se in castris Ariovistus
conspexisset, exercitu suo praesente, conclama-
vit: *Quid ad se venirent? an speculandi causa?*
Conantes dicere prohibuit, & in catenas conie-
cit. Eodem die castra promovit, & millibus pas- 48
suum sex a Caesaris castris sub monte consedit.
Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas
copias transduxit, & millibus passuum II ultra
eum castra fecit, eo consilio, uti frumento com-
meatuque, qui ex Sequanis & Aeduis suppor-
taretur, Caesarem intercluderet. Ex eo die dies
continuos quinque Caesar pro castris suas co-
pias produxit, & aciem instructam habuit, ut,
si vellet Ariovistus proelio contendere, ei pote-

stas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus
exercitum castris continuit: equestri proelio quo-
tidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo
se Germani exercuerant. Equitum millia erant
VI; totidem numero pedites velocissimi ac for-
tissimi, quos ex omni copia singuli singulos,
suae salutis causa, delegerant. Cum his in proe-
liis versabantur, ad hos se equites recipiebant:
hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui,
graviore vulnere accepto, equo deciderat, cir-
cumsistebant: si quo erat longius prodeundum,
aut celerius recipiendum, tanta erat horum ex-
ercitatione celeritas, ut, iubis equorum suble-
49 vati, cursum adaequarent. Ubi eum castris se
tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu
prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco
Germani consederant, circiter passus DC ab eis,
castris idoneum locum delegit, acieque triplici
instructa, ad eum locum venit. Primam & se-
cundam aciem in armis esse, tertiam castra mu-
nire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sex-
centos, uti dictum est, aberat. Eo circiter ho-
minum numero XVI millia expedita cum omni
equitatu Ariovistus misit, quae copiae nostros
perterrerent, & munitione prohiberent. Nihilo
secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies ho-
stem propulsare, tertiam opus perficere iussit.
Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, &
partem auxiliorum; quatuor reliquas in castra
50 maiora reduxit. Proximo die, instituto suo, Cae-
sar e castris utrisque copias suas eduxit; paul-

lumque a maioribus caſtris progreſſus, aciem inſtruxit, hoſtibusque pugnandi poteſtatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in caſtra reduxit. Tum demum Arioviſtus partem ſuarum copiarum, quae caſtra minora oppugnaret, miſit. Acriter utrimque usque ad veſperum pugnatum eſt. Solis occaſu ſuas copias Arioviſtus, multis & illatis & acceptis vulneribus, in caſtra reduxit. Cum ex captivis quaereret Caeſar, quamobrem Arioviſtus proelio non decertaret; hanc reperiebat cauſam, quod apud Germanos ea conſuetudo eſſet, ut matres familiae eorum ſortibus & vaticinationibus declararent, utrum proelium committi ex uſu eſſet, nec ne: eas ita dicere: *Non eſſe fas Germanos ſuperare, ſi ante novam lunam proelio contendiſſent.* Poſtridie eius diei Caeſar 51
praeſidio utrisque caſtris, quod ſatis eſſe viſum eſt, reliquit; omnes alarios in conſpectu hoſtium pro caſtris minoribus conſtituit, quod minus multitudine militum legionariorum, pro hoſtium numero, valebat, ut ad ſpeciem alariis uteretur. Ipſe, triplici inſtructa acie, usque ad caſtra hoſtium acceſſit. Tum demum neceſſario Germani ſuas copias e caſtris eduxerunt, generatimque conſtituerunt paribusque intervallis, Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Seduſios, Suevos; omnemque aciem ſuam rhedis & carris circumdederunt, ne qua ſpes in fuga relinqueretur. Eo mulieres impoſuerunt, quae in proelium profici-

fcentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.
52 Caesar singulis legionibus singulos legatos & quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, proelium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt; itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniiciendi non daretur. Reiectis pilis, cominus gladiis pugnatum est. At Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, impetus gladiorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, & scuta manibus revellerent, & desuper vulnerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conversa esset; a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id cum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praeerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem
53 laborantibus nostris subsidio misit. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi transnatare contenderunt, aut lintribus inventis sibi salutem repererunt. In his fuit Ariovistus, qui, naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes con-

ſecuti equites noſtri interfecerunt. Duae fuerunt Arioviſti uxores, una Sueva natione, quam domo ſecum adduxerat; altera Norica, regis Vocionis ſoror, quam in Gallia duxerat, a fratre miſſam: utraeque in ea fuga perierunt. Duae filiae harum; altera occiſa, altera capta eſt. C. Valerius Procillus, cum a cuſtodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipſum Caeſarem, hoſtes equitatu perſequentem, incidit. Quae quidem res Caeſari non minorem, quam ipſa victoria, voluptatem attulit, quod hominem honeſtiſſimum provinciae Galliae, ſuum familiarem & hoſpitem, ereptum e manibus hoſtium, ſibi reſtitutum videbat; neque eius calamitate de tanta voluptate & gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, ſe praeſente, de ſe ter ſortibus conſultum dicebat, utrum igni ſtatim necaretur, an in aliud tempus reſervaretur: ſortium beneficio ſe eſſe incolumem. Item M. Mettius repertus, & ad eum reductus eſt.
54 Hoc proelio trans Rhenum nuntiato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt: quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos inſecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Caeſar, una aeſtate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni poſtulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum praepoſuit: ipſe in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus eſt.

C. IULII CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER II.

ARGUMENTUM.

Belgae omnes contra P. R. coniurant, praeter Remos: quorum oppidum Bibrax Caesar liberat, 1 - 10. Discedentes Belgas insecutus vincit, 11. Suessiones, Bellovacos, Ambianos in fidem accipit: Nervios fortiter repugnantes debellat, 12 - 28. Item Aduatucos, 29 - 33. Plures alios P. Crassus superavit, 34. 35.

1 Cum esset Caesar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare, obsidesque inter se dare: coniurandi has esse caussas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab non-

nullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate & levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant. Iis nuntiis literis- 2
que commotus Caesar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, & inita aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit; dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant, seque de his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos [duodecimo die] proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter XV ad fines Belgarum pervenit. Eo cum 3
de improviso celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos, Iccium & Antebrogium, primos civitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere: neque se cum Belgis reliquis consensisse, neque contra populum Roma-

num omnino coniuraſſe: paratosque eſſe, & obſides dare, & imperata facere, & oppidis recipere, & frumento ceterisque rebus iuvare: reliquos omnes Belgas in armis eſſe: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, ſeſe cum his coniunxiſſe; tantumque eſſe eorum omnium furorem, ut ne Sueſſiones quidem, fratres conſanguineosque ſuos, qui eodem iure, iisdem legibus utantur, unum imperium unumque magiſtratum cum ipſis habeant, deterrere po-
4 tuerint, quin cum his conſentirent. Cum ab his quaereret, quae civitates, quantaeque in armis eſſent, & quid in bello poſſent; ſic reperiebat: plerosque Belgas eſſe ortos a Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi conſediſſe, Gallosque, qui ea loca incolerent, expuliſſe; ſolosque eſſe, qui patrum noſtrorum memoria, omni Gallia vexata, Teutonos Cimbrosque intra fines ſuos ingredi prohibuerint. Qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam ſibi auctoritatem magnosque ſpiritus in re militari ſumerent. De numero eorum omnia ſe habere explorata, Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus affinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus ſit, cognoverint. Plurimum inter eos Bellovacos & virtute, & auctoritate, & hominum numero valere: hos poſſe conficere armata millia centum: pollicitos ex eo numero electa ſexaginta, totiusque belli imperium

sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos; la-
tissimos feracissimosque agros possidere. Apud
eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitia-
cum, totius Galliae potentissimum; qui cum
magnae partis harum regionum, tum etiam
Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse re-
gem Galbam: ad hunc, propter iustitiam pru-
dentiamque, summam totius belli omnium vo-
luntate deferri: oppida habere numero XII, pol-
liceri millia armata quinquaginta; totidem Ner-
vios, qui maxime feri inter ipsos habeantur,
longissimeque absint: XV millia Atrebates: Am-
bianos X millia: Morinos XXV millia: Menapios
IX millia: Caletes X millia: Velocasses & Vero-
manduos totidem: Aduatucos XXIX millia: Con-
drusos, Eburones, Caeraesos, Paemanos, qui
uno nomine Germani appellantur, arbitrari ad
XL millia. Caesar Remos cohortatus, liberaliter- 5
que oratione prosecutus, omnem senatum ad
se convenire, principumque liberos obsides ad
se adduci iussit. Quae omnia ab his diligenter
ad diem facta sunt. Ipse, Divitiacum Aeduum
magno opere cohortatus, docet, quanto opere
reipublicae communisque salutis intersit, manus
hostium distineri, ne cum tanta multitudine
uno tempore confligendum sit. Id fieri posse,
si suas copias Aedui in fines Bellovacorum in-
troduxerint, & eorum agros populari coeperint.
His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam
omnes Belgarum copias in unum locum coactas
ad se venire vidit, neque iam longe abesse ab

his, quos miserat, exploratoribus & ab Remis cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit. Quae res & latus unum castrorum ripis fluminis muniebat; &, post eum quae essent, tuta ab hostibus reddebat, & commeatus ab Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi praesidium ponit, & in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum, legatum, cum sex cohortibus relinquit: castra in altitudinem pedum XII vallo, fossaque duodeviginti pedum, munire iu-
6 bet. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est haec. Ubi, circumiecta multitudine hominum totis moenibus, undique lapides in murum iaci coepti sunt, murusque defensoribus nudatus est; testudine facta portas succedunt, murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam cum tanta multitudo lapides ac tela coniicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate & gratia inter suos, qui tum oppido praeerat, unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuntios ad eum mittit, *nisi subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non*
7 *posse.* Eo de media nocte Caesar, iisdem duci-

bus usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas, & Cretas sagittarios, & funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum adventu & Remis, cum spe defensionis, studium propugnandi accessit, & hostibus eadem de caussa spes potiundi oppidi discessit. Itaque, paullisper apud oppidum morati, agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis aedificiisque, quo adire poterant, incensis, ad castra Caesaris omnibus copiis contenderunt, & ab millibus passuum minus II castra posuerunt: quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum VIII in latitudinem patebant.
Caesar primo, & propter multitudinem hostium, 8
& propter eximiam opinionem virtutis, proelio supersedere statuit: quotidie tamen equestribus proeliis, quid hostis virtute posset, & quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris, ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, (quod is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planitie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiectus habebat, & frontem leniter fastigatus paullatim ad planitiem redibat) ab utroque latere eius collis transversam fossam obduxit circiter passuum CD, & ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pu-

gnantes ſuos circumvenire poſſent. Hoc facto,
duabus legionibus, quas proxime conſcripſerat,
in caſtris relictis, ut, ſi qua opus eſſet, ſubſi-
dio duci poſſent, reliquas ſex legiones pro ca-
ſtris in acie conſtituit. Hoſtes item ſuas copias
9 ex caſtris eductas inſtruxerant. Palus erat non
magna inter noſtrum atque hoſtium exercitum.
Hanc ſi noſtri tranſirent, hoſtes exſpectabant:
noſtri autem, ſi ab illis initium tranſeundi fie-
ret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis
erant. Interim proelio equeſtri inter duas acies
contendebatur. Ubi neutri tranſeundi initium
faciunt, ſecundiore equitum proelio noſtris, Cae-
ſar ſuos in caſtra reduxit. Hoſtes protinus ex eo
loco ad flumen Axonam contenderunt, quod
eſſe poſt noſtra caſtra demonſtratum eſt. Ibi va-
dis repertis, partem ſuarum copiarum tranſdu-
cere conati ſunt, eo conſilio, ut, ſi poſſent,
caſtellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, ex-
pugnarent, pontemque interſcinderent: ſi mi-
nus potuiſſent, agros Remorum popularentur,
qui magno nobis uſui ad bellum gerendum
10 erant, commeatuque noſtros prohiberent. Cae-
ſar, certior factus a Titurio, omnem equitatum,
& levis armaturae Numidas, funditores ſagitta-
riosque pontem tranſducit, atque ad eos con-
tendit. Acriter in eo loco pugnatum eſt. Ho-
ſtes impeditos noſtri in flumine aggreſſi, ma-
gnum eorum numerum occiderunt. Per eorum
corpora reliquos audaciſſime tranſire conantes,
multitudine telorum repulerunt; primos, qui

transieranr, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi & de expugnando oppido, & de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit, concilio convocato constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reverti, & quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire; ut potius in suis, quam in alienis finibus decertarent, & domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos deduxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur, neque suis auxilium ferrent, non poterat.

Ea re constituta, secunda vigilia magno cum 11.
strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, cum sibi quisque primum itineris locum peteret, & domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim Caesar per speculatores cognita, insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit. His Q. Pedium & L. Aurunculeium Cottam legatos praefecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi, no-

vissimos adorti, & multa millia passuum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; priores, (quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate, neque imperio continerentur,) exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque solis sequi destiterunt, seque in castra, ut
12 erat imperatum, receperunt. Postridie eius diei Caesar, prius quam se hostes ex pavore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit, &, magno itinere confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossae murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere, quaeque ad oppugnandum usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli, neque audierant, & celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditione mittunt; &, petentibus Remis, ut
13 conservarentur, impetrant. Caesar, obsidibus

acceptis, primis civitatis, atque ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem Suessiones accepit, exercitumque in Bellovacos ducit. Qui cum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter millia passuum v abesset, omnes maiores natu, ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere, & voce significare coeperunt, sese in eius fidem ac potestatem venire, neque contra populum Romanum armis contendere. Item, cum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis petierunt.
14 Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis, ad eum reverterat) fecit verba: *Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent, Aeduos, a Caesare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre, & ab Aeduis defecisse, & populo Romano bellum intulisse. Qui huius consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum: quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.*
15 Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum causa sese eos in fidem recepturum &

conſervaturum dixit: ſed, quod erat civitas
magna inter Belgas auctoritate, atque hominum
multitudine praeſtabat, DC obſides popoſcit.
His traditis, omnibusque armis ex oppido col-
latis, ab eo loco in fines Ambianorum perve-
nit, qui ſe ſuaque omnia ſine mora dediderunt.
Eorum fines Nervii attingebant; quorum de na-
tura moribusque Caeſar cum quaereret, ſic re-
periebat: *Nullum aditum eſſe ad eos mercatoribus;*
nihil pati vini reliquarumque rerum, ad luxuriam
pertinentium, inferri, quod iis rebus relangueſcere
animos eorum, & remitti virtutem exiſtimarent:
eſſe homines feros, magnaeque virtutis: increpitare
atque incuſare reliquos Belgas, qui ſe populo Ro-
mano dediđiſſent, patriamque virtutem proieciſſent:
confirmare, ſeſe neque legatos miſſuros, neque ullam
16 *conditionem pacis accepturos.* Cum per eorum fi-
nes triduum iter feciſſet, inveniebat ex capti-
vis, Sabin flumen ab caſtris ſuis non amplius
millia paſſuum X abeſſe: trans id flumen omnes
Nervios conſediſſe, adventumque ibi Romano-
rum exſpectare, una cum Atrebatibus & Vero-
manduis, finitimis ſuis: (nam his utrisque per-
ſuaſerant, ut eandem belli fortunam experiren-
tur:) exſpectari etiam ab his Aduatucorum co-
pias, atque eſſe in itinere: mulieres, quique
per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in
eum locum conieciſſe, quo propter paludes
17 exercitui aditus non eſſet. His rebus cognitis,
exploratores centurionesque praemittit, qui lo-
cum idoneum caſtris deligant. Cumque ex de-

dititiis Belgis reliquisque Gallis complures, Caesarem secuti, una iter facerent; quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt, atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quidquam negotii, cum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum, ut reliquae contra consistere non auderent. Adiuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus, cum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis,) quo facilius finitimorum equitatum, si praedandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebrisque in latitudinem ramis enatis, & rubis sentibusque interiectis effecerant, ut instar muri hae sepes munimenta praeberent; quo non modo intrari, sed ne perspici quidem posset. His rebus cum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt. Loci natura erat haec, 18
quem locum nostri castris delegerant. Collis, ab summo aequaliter declivis, ad flumen Sabin, quod supra nominavimus, vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur, adversus huic & contrarius, passus circiter ducen-

tos, infima apertus, ab superiore parte silvestris, ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pe-
19 dum circiter trium. Caesar, equitatu praemisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua Caesar sex legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocarat: inde duae legiones, quae proxime conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidioque impedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu proelium commiserunt. Cum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus ex silva in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac aperta loca pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditi latebant, visa sunt, (quod tempus inter eos committendi proelii convenerat,) ita, ut intra silvas aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsis ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decu-

currerunt, ut paene uno tempore & ad silvas, & in flumine, & iam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt. Caesari omnia 20 uno tempore erant agenda: vexillum proponendum; quod erat insigne, cum ad arma concurri oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi: acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitas & successus & incursus hostium impediebat. His difficultatibus duae res erant subsidio, scientia atque usus militum, quod, superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi praescribere, quam ab aliis doceri poterant; & quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter propinquitatem & celeritatem hostium, nihil iam Caesaris imperium spectabant, sed per se, quae videbantur, administrabant. Caesar, ne- 21 cessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit, & ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent, neu perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adiici posset, proelii

committendi ſignum dedit. Atque in alteram
partem item cohortandi cauſa profectus, pu-
gnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exigui-
tas, hoſtiumque tam paratus ad dimicandum
animus, ut non modo ad inſignia accommo-
danda, ſed etiam ad galeas induendas, ſcutisque
tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam
quisque in partem ab opere caſu devenit, quae-
que prima ſigna conſpexit, ad haec conſtitit,
ne, in quaerendis ſuis, pugnandi tempus di-
22 mitteret. Inſtructo exercitu, magis ut loci na-
tura deiectusque collis & neceſſitas temporis,
quam ut rei militaris ratio atque ordo poſtula-
bat, cum diverſis locis legiones, aliae alia in
parte, hoſtibus reſiſterent, ſepibusque denſiſſi-
mis, ut ante demonſtravimus, interiectis, pro-
ſpectus impediretur; neque certa ſubſidia col-
locari, neque quid in quaque parte opus eſſet
provideri, neque ab uno omnia imperia admi-
niſtrari poterant. Itaque in tanta rerum iniqui-
tate, fortunae quoque eventus varii ſequeban-
23 tur. Legionis nonae & decimae milites, ut in ſi-
niſtra parte acie conſtiterant, pilis emiſſis, cur-
ſu ac laſſitudine exanimatos vulneribusque con-
fectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat)
celeriter ex loco ſuperiore in flumen compule-
runt; & tranſire conantes, inſecuti gladiis, ma-
gnam partem eorum impeditam interfecerunt.
Ipſi tranſire flumen non dubitaverunt; &, in
locum iniquum progreſſi, rurſus regreſſos ac re-
ſiſtentes hoſtes redintegrato proelio in fugam

dederunt. Item alia in parte diversae duae le-
giones, undecima & octava, profligatis Vero-
manduis, quibuscum erant congressi, ex loco
superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur.
At tum totis fere a fronte & ab sinistra parte
nudatis castris, cum in dextro cornu legio duo-
decima, & non magno ab ea intervallo septima
constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine,
duce Boduognato, qui summam imperii tene-
bat, ad eum locum contenderunt: quorum
pars aperto latere legiones circumvenire, pars
summum locum castrorum petere coepit. Eo- 24
dem tempore equites nostri, levisque armatu-
rae pedites, qui cum iis una fuerant, quos pri-
mo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in
castra reciperent, adversis hostibus occurrebant,
ac rursus aliam in partem fugam petebant: &
calones, qui ab decumana porta ac summo iu-
go collis nostros victores flumen transisse con-
spexerant, praedandi causa egressi, cum respe-
xissent, & hostes in nostris castris versari vidis-
sent, praecipites fugae sese mandabant. Simul
eorum, qui cum impedimentis veniebant, cla-
mor fremitusque oriebatur; aliique aliam in
partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus
rebus permoti equites Treviri, quorum inter
Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii
causa a civitate missi ad Caesarem venerant,
cum multitudine hostium castra nostra comple-
ri, legiones premi & paene circumventas tene-
ri, calones, equites, funditores, Numidas, di-

verſos diſſipatosque in omnes partes fugere vi-
diſſent, deſperatis noſtris rebus, domum con-
tenderunt: Romanos pulſos ſuperatosque, ca-
ſtris impedimentisque eorum hoſtes potitos, ci-
25 vitati renuntiaverunt. Caeſar, ab decimae legio-
nis cohortatione ad dextrum cornu profectus,
ubi ſuos urgeri, ſignisque in unum locum col-
latis duodecimae legionis confertos milites ſibi
ipſos ad pugnam eſſe impedimento; quartae
cohortis omnibus centurionibus occiſis, ſignife-
roque interfecto, ſigno amiſſo, reliquarum co-
hortium omnibus fere centurionibus aut vulne-
ratis, aut occiſis, in his primopilo, P. Sextio
Baculo, fortiſſimo viro, multis gravibusque vul-
neribus confecto, ut iam ſe ſuſtinere non poſ-
ſet, reliquos eſſe tardiores; & nonnullos ab no-
viſſimis deſertos proelio excedere, ac tela vita-
re; hoſtes neque a fronte ex inferiore loco ſub-
euntes intermittere, & ab utroque latere inſta-
re; & rem eſſe in anguſto vidit, neque ullum
eſſe ſubſidium, quod ſubmitti poſſet: ſcuto ab
noviſſimis uni militi detracto, (quod ipſe eo ſine
ſcuto venerat,) in primam aciem proceſſit, cen-
turionibusque nominatim appellatis, reliquos
cohortatus milites, ſigna inferre & manipulos
laxare iuſſit, quo facilius gladiis uti poſſent.
Cuius adventu ſpe illata militibus, ac redinte-
grato animo, cum pro ſe quisque, in conſpectu
imperatoris, & iam in extremis ſuis rebus, ope-
ram navare cuperet, paullum hoſtium impetus
26 tardatus eſt. Caeſar, cum ſeptimam legionem,

quae iuxta conſtiterat, item urgeri ab hoſte vi-
diſſet, tribunos militum monuit, ut paullatim
ſeſe legiones coniungerent, & converſa ſigna in
hoſtes inferrent. Quo facto, cum alius alii ſub-
ſidium ferrent, neque timerent, ne averſi ab
hoſte circumvenirentur, audacius reſiſtere ac
fortius pugnare coeperunt. Interim milites le-
gionum duarum, quae in noviſſimo agmine
praeſidio impedimentis fuerant, proelio nuntia-
to, curſu incitato, in ſummo colle ab hoſtibus
conſpiciebantur. Et T. Labienus, caſtris hoſtium
potitus, & ex loco ſuperiore, quae res in no-
ſtris caſtris gererentur, conſpicatus, decimam
legionem ſubſidio noſtris miſit. Qui, cum ex
equitum & calonum fuga, quo in loco res eſ-
ſet, quantoque in periculo & caſtra, & legio-
nes, & imperator verſaretur, cognoviſſent, nihil
ad celeritatem ſibi reliqui fecerunt. Horum ad- 27
ventu tanta rerum commutatio eſt facta, ut no-
ſtri, etiam qui vulneribus confecti procubuiſ-
ſent, ſcutis innixi, proelium redintegrarent;
tum calones, perterritos hoſtes conſpicati, etiam
inermes armatis occurrerent; equites vero, ut
turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus
in locis pugnae ſe legionariis militibus praefer-
rent. At hoſtes, etiam in extrema ſpe ſalutis,
tantam virtutem praeſtiterunt, ut, cum primi
eorum cecidiſſent, proximi iacentibus inſiſterent,
atque ex eorum corporibus pugnarent; his de-
iectis, & coacervatis cadaveribus, qui ſupereſ-
ſent, ut ex tumulo, tela in noſtros coniicerent,

& pila intercepta remitterent: ut non nequidquam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quae facilia ex difficillimis animi magnitudo
28 redegerat. Hoc proelio facto, & prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nuntiata, cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dediderunt, & in commemoranda civitatis calamitate, ex DC ad III senatores, ex hominum millibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit, suisque finibus atque oppidis uti iussit, & finitimis imperavit, ut ab iniuria
29 & maleficio se suosque prohiberent. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna nuntiata, ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod cum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum

magni ponderis ſaxa & praeacutas trabes in mu-
ro collocarant. Ipſi erant ex Cimbris Teutonis-
que prognati; qui, cum iter in provinciam no-
ſtram atque Italiam facerent, iis impedimen-
tis, quae ſecum agere ac portare non poterant,
citra flumen Rhenum depoſitis, cuſtodiae ex
ſuis ac praeſidio ſex millia hominum una reli-
querunt. Hi, poſt eorum obitum, multos an-
nos a finitimis exagitati, cum alias bellum in-
ferrent, alias illatum defenderent, conſenſu eo-
rum omnium pace facta, hunc ſibi domicilio
locum delegerunt. Ac primo adventu exercitus 30
noſtri crebras ex oppido excurſiones faciebant,
parvulisque proeliis cum noſtris contendebant:
poſtea vallo pedum XII, in circuitu XV millium,
crebrisque caſtellis circummuniti, oppido ſeſe
continebant. Ubi, vineis actis, aggere exſtructo,
turrim procul conſtitui viderunt, primum irri-
dere ex muro atque increpitare vocibus, quo
tanta machinatio ab tanto ſpatio inſtitueretur?
quibusnam manibus, aut quibus viribus, prae-
ſertim homines tantulae ſtaturae, (nam plerum-
que hominibus Gallis prae magnitudine corpo-
rum ſuorum brevitas noſtra contemtui eſt,) tan-
ti oneris turrim in muros ſeſe collocare confide-
rent? Ubi vero moveri, & appropinquare moe- 31
nibus viderunt, nova atque inuſitata ſpecie com-
moti, legatos ad Caeſarem de pace miſerunt,
qui, ad hunc modum locuti: *Non ſe exiſtimare,
Romanos ſine ope divina bellum gerere, qui tantae
altitudinis machinationes tanta celeritate promovere*

[& ex propinquitate pugnare] possent: se suaque omnia eorum potestati permittere. dixerunt. *Unum petere ac deprecari: si forte, pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret. Sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suae virtuti invidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam a populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici,*
32 *inter quos dominari consuessent.* Ad haec Caesar respondit: *Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si, priusquam aries murum attigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis; se id, quod in Nerviis fecisset, facturum, finitimisque imperaturum, ne quam dedititiis populi Romani iniuriam inferrent.* Re nuntiata ad suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent; & tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.
33 Sub vesperum Caesar portas claudi, militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani a militibus iniuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod, deditione facta, nostros praesidia non inducturos, aut denique indiligentius servaturos crediderant,

partim cum his, quae retinuerant & celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quae subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperaverat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursum est; pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus quatuor, reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei, refractis portis, cum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII. Eodem tempore a P. Crasso, quem 34
cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quae sunt maritimae civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Romani esse redactas. His rebus gestis omni Gallia 35
pacata, tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab his nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata factu-

ras, pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima aestate ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quae civitates propinquae his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est: ob easque res, ex literis Caesaris, dies XV supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER III.

ARGUMENTUM.

Ser. Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam sub Alpibus, Allobroges versus sitas, subegit: rebellantes & castra legionis obsidentes, eruptione facta, prostravit, 1-6. Eodem tempore Armorici, h. e. Veneti cum finitimis, legatis retentis, rebellant: quos Caesar navali bello domuit, 7-16. Titurio Sabino interea vincente Unellos, 17-19; Crasso Aquitanos, 20-27; Morinos Menapiosque, quoad anni tempestas permisit, Caesar affligit: dein suos in hiberna reducit, 28.

Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Ser- 1
vium Galbam cum legione duodecima & parte equitatus in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui a finibus Allobrogum, & lacu Lemano, & flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per

Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem, hiemandi caussa, collocaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, & pace facta, constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare, & ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus, positus in valle, non magna adiecta planicie, altissimis montibus undique continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem eius vici Gallis concessit; alteram, vacuam ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit.
2 Eum locum vallo fossaque munivit. Cum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari iussisset; subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum & Veragrorum teneri. Id aliquot de caussis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent: primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, & compluribus sigillatim, qui commeatus petendi caussa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant; tum etiam, quod, propter iniquitatem loci, cum ipsi ex montibus in val-

lem decurrerent & tela coniicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; & Romanos, non solum itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari, & ea loca finitimae provinciae adiungere, sibi persuasum habebant. His nuntiis acceptis, Galba, cum 3
neque opus hibernorum munitionesque plene essent perfectae, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum, quod, deditione facta obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimaverat, consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. Quo in consilio, cum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset, ac iam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio veniri, neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope iam desperata salute, nonnullae huiusmodi sententiae dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, & castra defendere. Brevi spatio interiecto, 4
vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapides gaesaque in vallum coniicere. Nostri primo integris viribus fortiter repugnare, neque

nullum frustra telum ex loco superiore mittere;
ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus
premi videbatur, eo occurrere, & auxilium fer-
re: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnae
hostes defessi proelio excedebant, alii integris
viribus succedebant: quarum rerum a nostris
propter paucitatem fieri nihil poterat; ac non
modo defesso ex pugna excedendi, sed ne sau-
cio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquen-
5 di, ac sui recipiendi facultas dabatur. Cum iam
amplius horis sex continenter pugnaretur, ac
non solum vires, sed etiam tela nostris defice-
rent, atque hostes acrius instarent, languidiori-
busque nostris vallum scindere & fossas com-
plere coepissent, resque esset iam ad extremum
perducta casum; P. Sextius Baculus, primipili
centurio, quem Nervico proelio compluribus
confectum vulneribus diximus, & item C. Vo-
lusenus, tribunus militum, vir & consilii magni
& virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam
esse spem salutis docent, si, eruptione facta,
extremum auxilium experirentur. Itaque, con-
vocatis centurionibus, celeriter milites certiores
facit, paullisper intermitterent proelium, ac tan-
tummodo tela missa exciperent, seque ex la-
bore reficerent; post, dato signo, e castris erum-
perent, atque omnem spem salutis in virtute
6 ponerent. Quod iussi sunt, faciunt; ac subito
omnibus portis eruptione facta, neque cogno-
scendi, quid fieret, neque sui colligendi hosti-
bus facultatem relinquunt. Ita commutata for-

tuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt, & ex hominum millibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam coniiciunt, ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fusis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod saepius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus eius vici aedificiis incensis, in Provinciam reverti contendit; ac, nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemavit.
7 His rebus gestis, cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire, & regiones cognoscere volebat; subitum bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi causa, dimisit: quo in numero

erat T. Terrasidius, missus in Esubios, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T.
8 Silio in Venetos. Huius civitatis est longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum, quod & naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, & scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, & in magno impetu maris atque aperto, paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab iis fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti, (ut sunt Gallorum subita & repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent: & celeriter missis legatis, per suos principes inter se coniurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eundemque omnis fortunae exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maioribus acceperant, permanere, quam Romanorum servitutem perferre, malint. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, *si velit*
9 *suos recipere, obsides sibi remittat.* Quibus de rebus Caesar a Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex Provincia institui, nautas gubernatoresque comparari iubet. His rebus celeriter

administratis, ipse, cum primum per anni tem-
pus potuit, ad exercitum contendit. Veneti, re-
liquaeque item civitates, cognito Caesaris ad-
ventu, simul quod, quantum in se facinus ad-
misissent, intelligebant, (legatos, quod nomen
apud omnes nationes sanctum inviolatumque
semper fuisset, retentos ab se & in vincula con-
iectos,) pro magnitudine periculi bellum para-
re, & maxime ea, quae ad usum navium per-
tinent, providere instituunt; hoc maiore spe,
quod multum natura loci confidebant. Pede-
stria esse itinera concisa aestuariis, navigationem
impeditam propter inscientiam locorum pauci-
tatemque portuum sciebant: neque nostros ex-
ercitus propter frumenti inopiam diutius apud
se morari posse, confidebant: ac iam, ut om-
nia contra opinionem acciderent, tamen se plu-
rimum navibus posse; Romanos neque ullam
facultatem habere navium, neque eorum loco-
rum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus,
insulasque novisse: ac longe aliam esse naviga-
tionem in concluso mari, atque in vastissimo at-
que apertissimo Oceano, perspiciebant. His ini-
tis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris
in oppida comportant, naves in Venetiam, ubi
Caesarem primum bellum gesturum constabat,
quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad
id bellum Osismios, Lexovios, Nannetes, Am-
biliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsci-
scunt: auxilia ex Britannia, quae contra eas re-
giones posita est, arcessunt. Erant hae difficul- 10

tates belli gerendi, quas supra ostendimus; sed multa Caesarem tamen ad id bellum incitabant: iniuriae retentorum equitum Romanorum; rebellio facta post deditionem; defectio datis obsidibus; tot civitatum coniuratio; in primis, ne, hac parte neglecta, reliquae nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque cum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere, & ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, & conditionem servitutis odisse; prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi
11 ac latius distribuendum exercitum putavit. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat, Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis duodecim, & magno numero equitatus, in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantae nationes coniungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Unellos, Curiosolitas, Lexoviosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus & Santonis, reliquisque pacatis regionibus convenire iusserat, praeficit, &, cum primum possit, in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis con-

tendit. Erant eiusmodi fere ſitus oppidorum, ut, 12
poſita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, cum ex alto ſe aeſtus incitaviſſet, quod bis accidit ſemper horarum XII ſpatio; neque navibus, quod, rurſus minuente aeſtu, naves in vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur; ac ſi quando magnitudine operis forte ſuperati, extruſo mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adaequatis, ſuis fortunis deſperare coeperant; magno numero navium apulſo, cuius rei ſummam facultatem habebant, ſua deportabant omnia, ſeque in proxima oppida recipiebant. Ibi ſe rurſus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Haec eo facilius magnam partem aeſtatis faciebant, quod noſtrae naves tempeſtatibus detinebantur, ſummaque erat vaſto atque aperto mari, magnis aeſtibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.
Namque ipſorum naves ad hunc modum fa- 13
ctae armataeque erant. Carinae aliquanto planiores, quam noſtrarum navium, quo facilius vada ac deceſſum aeſtus excipere poſſent: prorae admodum erectae, atque item puppes ad magnitudinem fluctuum tempeſtatumque accommodatae: naves totae factae ex robore, ad quamvis vim & contumeliam perferendam: tranſtra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis craſſitudine: ancorae, pro funibus, ferreis catenis revinctae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae,

ſive propter lini inopiam atque eius uſus inſcientiam, ſive eo, quod eſt magis veriſimile, quod tantas tempeſtates Oceani, tantosque impetus ventorum ſuſtineri, ac tanta onera navium regi veiis non ſatis commode, arbitrabantur. Cum his navibus noſtrae claſſi eiusmodi congreſſus erat, ut una celeritate & pulſu remorum praeſtaret; reliqua, pro loci natura, pro vi tempeſtatum, illis eſſent aptiora & accommodatiora: neque enim his noſtrae roſtro nocere poterant; (tanta in eis erat firmitudo:) neque propter altitudinem facile telum adiiciebatur; & eadem de cauſa minus commode copulis continebantur. Accedebat, ut, cum ſaevire ventus coepiſſet & ſe vento dediſſent, & tempeſtatem ferrent facilius, & in vadis conſiſterent tutius; &, ab aeſtu derelictae, nihil ſaxa & cautes timerent: quarum rerum omnium noſtris navi-
14 bus caſus erant extimeſcendi. Compluribus expugnatis oppidis, Caeſar, ubi intellexit, fruſtra tantum laborem ſumi, neque hoſtium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri poſſe, ſtatuit exſpectandam claſſem. Quae ubi convenit, ac primum ab hoſtibus viſa eſt; circiter CCXX naves eorum paratiſſimae, atque omni genere armorum ornatiſſimae, profectae ex portu, noſtris adverſae conſtiterunt: neque ſatis Bruto, qui claſſi praeerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus ſingulae naves erant attributae, conſtabat, quid agerent, aut quam rationem pugnae inſiſterent. Roſtro enim

noceri non poſſe cognoverant; turribus autem
excitatis, tamen has altitudo puppium ex bar-
baris navibus ſuperabat, ut neque ex inferiore
loco ſatis commode tela adiici poſſent, & miſſa
ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno
uſui res praeparata a noſtris, falces praeacutae,
inſertae affixaeque longuriis, non abſimili for-
ma muralium falcium. His cum funes, qui an-
tennas ad malos deſtinabant, comprehenſi ad-
ductique erant, navigio remis incitato praerum-
pebantur. Quibus abſciſſis, antennae neceſſario
concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus
ſpes in velis armamentisque conſiſteret, his ere-
ptis, omnis uſus navium uno tempore eripere-
tur. Reliquum erat certamen poſitum in virtu-
te, qua noſtri milites facile ſuperabant, atque
eo magis, quod in conſpectu Caeſaris atque
omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo
fortius factum latere poſſet: omnes enim colles
ac loca ſuperiora, unde erat propinquus deſpe-
ctus in mare, ab exercitu tenebantur. Deiectis, 15
ut diximus, antennis, cum ſingulas binae ac
ternae naves circumſteterant, milites ſumma vi
tranſcendere in hoſtium naves contendebant.
Quod poſtquam barbari fieri animadverterunt,
expugnatis compluribus navibus, cum ei rei
nullum reperiretur auxilium, fuga ſalutem pe-
tere contenderunt: ac, iam converſis in eam
partem navibus, quo ventus ferebat, tanta ſu-
bito malacia ac tranquillitas exſtitit, ut ſe ex
loco movere non poſſent. Quae quidem res ad

negotium conficiendum maxime fuit opportu-
na: nam singulas nostri consectati expugnave-
runt, ut perpaucae ex omni numero, noctis in-
terventu, ad terram pervenerint, cum ab ho-
ra fere quarta usque ad solis occasum pugnare-
16 tur. Quo proelio bellum Venetorum totiusque
orae maritimae confectum est. Nam cum omnis
iuventus, omnes etiam gravioris aetatis, in qui-
bus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo conve-
nerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum
in locum coëgerant: quibus amissis, reliqui,
neque quo se reciperent, neque quemadmo-
dum oppida defenderent, habebant. Itaque se
suaque omnia Caesari dediderunt. In quos eo
gravius Caesar vindicandum statuit, quo dili-
gentius in reliquum tempus a barbaris ius lega-
torum conservaretur. Itaque, omni senatu ne-
17 cato, reliquos sub corona vendidit. Dum haec
in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum
iis copiis, quas a Caesare acceperat, in fines
Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix, ac
summam imperii tenebat earum omnium civi-
tatum, quae defecerant; ex quibus exercitum
magnasque copias coëgerat. Atque his paucis
diebus Aulerci Eburovices, Lexoviique, senatu
suo interfecto, quod auctores belli esse nole-
bant, portas clauserunt, seque cum Viridovice
coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo
undique ex Gallia perditorum hominum latro-
numque convenerant, quos spes praedandi stu-
diumque bellandi ab agricultura & quotidiano

labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat; cum Viridovix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut iam non solum hostibus in contemtionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus non nihil carperetur: tantamque opinionem timoris praebuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi aequo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat. Hac confirmata opinione timoris, ido- 18
neum quendam hominem & callidum delegit Gallum, ex his, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat; &, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, *timorem Romanorum* proponit: *quibus angustiis ipse Caesar a Venetis prematur*, docet; *neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, & ad Caesarem auxilii ferendi causa proficiscatur.* Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugae confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum; spes Venetici belli; & quod fere libenter ho-

mines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant, & ad castra contendant. Qua re concessa, laeti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.
19 Locus erat castrorum editus, & paullatim ab imo acclivis, circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent; ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic uno tempore & de navali pugna Sabinus, & de Sabini victoria Caesar certior factus: civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promtus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.
20 Eodem fere tempore P. Crassus, cum in Aquitaniam pervenisset, quae pars, ut ante dictum est, & re-

gionum latitudine, & multitudine hominum,
ex tertia parte Galliae est aestimanda, cum in-
telligeret, in his locis sibi bellum gerendum,
ubi paucis ante annis L. Valerius Praeconinus
legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque
unde L. Manilius Proconsul impedimentis amis-
sis profugisset; non mediocrem sibi diligentiam
adhibendam intelligebat. Itaque, re frumenta-
ria provisa, auxiliis equitatuque comparato;
multis praeterea viris fortibus Tolosa, Carcaso-
ne & Narbone, quae sunt civitates Galliae pro-
vinciae, finitimae his regionibus, nominatim
evocatis, in Sotiatum fines exercitum introdu-
xit. Cuius adventu cognito, Sotiates, magnis
copiis coactis equitatuque, quo plurimum va-
lebant, in itinere agmen nostrum adorti, pri-
mum equestre proelium commiserunt; deinde,
equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris,
subito pedestres copias, quas in convalle ex in-
sidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros
disiectos adorti, proelium renovaverunt. Pugna- 21
tum est diu atque acriter, cum Sotiates, supe-
rioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aqui-
taniae salutem positam putarent; nostri autem,
quid sine imperatore & sine reliquis legioni-
bus, adolescentulo duce, efficere possent, per-
spici cuperent: tamen confecti vulneribus ho-
stes terga vertere. Quorum magno numero in-
terfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum
oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus,
vineas turresque egit. Illi, alias eruptione ten-

tata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, (cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt,) ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re imperata, arma tradere
22 iussi, faciunt. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi Soldurios appellant, (quorum haec est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint; si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cuius se amicitiae devovisset, mori recusaret:) cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem deditionis conditione uteretur,
23 a Crasso impetravit. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium & Tarusatium profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum, & natura loci & manu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquo versus dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad

eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispa-
niae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia duces-
que arcessuntur. Quorum adventu magna cum
auctoritate, & magna cum hominum multitu-
dine bellum gerere conantur. Duces vero ii de-
liguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes an-
nos fuerant, summamque scientiam rei milita-
ris habere existimabantur. Hi consuetudine po-
puli Romani loca capere, castra munire, com-
meatibus nostros intercludere instituunt. Quod
ubi Crassus animadvertit, suas copias propter
exiguitatem non facile diduci; hostem & vaga-
ri, & vias obsidere, & castris satis praesidii re-
linquere; ob eam causam minus commode fru-
mentum commeatumque sibi supportari; in
dies hostium numerum augeri: non cunctan-
dum existimavit, quin pugna decertaret. Hac
re ad consilium delata, ubi omnes idem sen-
tire intellexit, posterum diem pugnae consti-
tuit. Prima luce productis omnibus copiis, du- 24
plici acie instituta, auxiliis in mediam aciem
coniectis, quid hostes consilii caperent, exspe-
ctabat. Illi, etsi propter multitudinem & vete-
rem belli gloriam paucitatemque nostrorum se
tuto dimicaturos existimabant, tamen tutius es-
se arbitrabantur, obsessis viis, commeatu inter-
cluso, sine ullo vulnere victoria potiri: &, si
propter inopiam rei frumentariae Romani sese
recipere coepissent, impeditos in agmine & sub
sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant.
Hoc consilio probato ab ducibus, productis

Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac
re perspecta, Crassus, cum sua cunctatione at-
que opinione timidiores hostes nostros milites
alacriores ad pugnandum effecissent, atque om-
nium voces audirentur, exspectari diutius non
oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos,
omnibus cupientibus, ad hostium castra con-
25 tendit. Ibi cum alii fossas complerent, alii, mul-
tis telis coniectis, defensores vallo munitioni-
busque depellerent, auxiliaresque, quibus ad
pugnam non multum Crassus confidebat, lapi-
dibus telisque subministrandis, & ad aggerem
cespitibus comportandis, speciem atque opinio-
nem pugnantium praeberent, cum item ab ho-
stibus constanter ac non timide pugnaretur,
telaque ex loco superiore missa non frustra ac-
ciderent; equites, circumitis hostium castris,
Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligen-
tia ab decumana porta castra munita, facilem-
26 que aditum habere. Crassus, equitum praefe-
ctos cohortatus, ut magnis praemiis pollicita-
tionibusque suos excitarent, quid fieri velit,
ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis qua-
tuor cohortibus, quae praesidio castris relictae,
intritae ab labore erant, & longiore itinere cir-
cumductis, ne ex hostium castris conspici pos-
sent, omnium oculis mentibusque ad pugnam
intentis, celeriter ad eas, quas diximus, muni-
tiones pervenerunt, atque, his prorutis, prius
in hostium castris constiterunt, quam plane ab
iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci pos-

set. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones deiicere, & fuga salutem petere contenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consectatus, ex millium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit. Hac au- 27
dita pugna, magna pars Aquitaniae sese Crasso dedidit, obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimae nationes, anni tempore confisae, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt. Eodem fere 28
tempore Caesar, etsi prope exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent, arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam quod intelligebant, maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum cum Caesar pervenisset, castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset; dispersis in opere nostris, subito ex om-

nibus partibus ſilvae evolaverunt, & in noſtros
impetum fecerunt. Noſtri celeriter arma cepe-
runt, eosque in ſilvas repulerunt, &, complu-
ribus interfectis, longius impeditioribus locis
29 ſecuti, paucos ex ſuis deperdiderunt. Reliquis
deinceps diebus Caeſar ſilvas caedere inſtituit;
&, ne quis inermibus imprudentibusque mili-
tibus ab latere impetus fieri poſſet, omnem eam
materiam, quae erat caeſa, converſam ad ho-
ſtem collocabat, & pro vallo ad utrumque la-
tus exſtruebat. Incredibili celeritate magno ſpa-
tio paucis diebus confecto, cum iam pecus at-
que extrema impedimenta ab noſtris teneren-
tur, ipſi denſiores ſilvas peterent, eiusmodi tem-
peſtates ſunt conſecutae, uti opus neceſſario in-
termitteretur, &, continuatione imbrium, diu-
tius ſub pellibus milites contineri non poſſent.
Itaque vaſtatis omnibus eorum agris, vicis aedi-
ficiisque incenſis, Caeſar exercitum reduxit, &
in Aulercis Lexoviisque, reliquis item civitati-
bus, quae proxime bellum fecerant, in hiber-
nis collocavit.

C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER IV.

ARGUMENTUM.

Usipetes & Tenchtheri, Germani, a Suevis exacti, qui Suevi obiter describuntur, Menapios invadunt, & inde in Eburones progressi, a Caesare magna strage superantur. Qui evaserant, in Sigambros trans Rhenum se recipiunt; 1-16. Caesar, fabricato ponte, transit Rhenum; Sigambros ultus, Ubiisque liberatis, revertitur; 17-19. Inde in Galliam regressus, e Morinis solvit in Britanniam; & parte eius difficulter subacta, in Galliam revertitur, 20-36; & Morinos subigit, 37. 38.

Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso Coss. Usipetes Germani, & item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suevis complures an-

nos exagitati bello premebantur, & agricultura prohibebantur. Suevorum gens eſt longe maxima & bellicoſiſſima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis ſingula millia armatorum bellandi cauſa ſuis ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manſerint, ſe atque illos alunt. Hi rurſus invicem anno poſt in armis ſunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, neque ratio atque uſus belli intermittitur. Sed privati ac ſeparati agri apud eos nihil eſt; neque longius anno remanere uno in loco incolendi cauſa licet. Neque multum frumento, ſed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque ſunt in venationibus; quae res & cibi genere, & quotidiana exercitatione, & libertate vitae (quod, a pueris nullo officio aut diſciplina aſſuefacti, nihil omnino contra voluntatem faciunt) & vires alit, & immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam ſe conſuetudinem adduxerunt, ut locis frigidiſſimis, neque veſtitus, praeter pelles, habeant quidquam; (quarum propter exiguitatem magna eſt corporis pars
2 aperta) & laventur in fluminibus. Mercatoribus eſt ad eos aditus magis eo, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad ſe importari deſiderent. Quin etiam iumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quaeque impenſo parant pretio, Germani importatis non utuntur: ſed quae ſunt apud eos nata, prava atque deformia, haec quotidia-

na exercitatione, ſummi ut ſint laboris, effi-
ciunt. Equeſtribus proeliis ſaepe ex equis deſi-
liunt, ac pedibus proeliantur; equosque eodem
remanere veſtigio aſſuefaciunt; ad quos ſe ce-
leriter, cum uſus eſt, recipiunt: neque eorum
moribus turpius quidquam aut inertius habe-
tur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis nu-
merum ephippiatorum equitum, quamvis pau-
ci, adire audent. Vinum ad ſe omnino impor-
tari non ſinunt, quod ea re ad laborem feren-
dum remolleſcere homines atque effeminari ar-
bitrantur. Publice maximam putant eſſe lau- 3
dem, quam latiſſime a ſuis finibus vacare agros:
hac re ſignificari, magnum numerum civitatium
ſuam vim ſuſtinere non poſſe. Itaque una ex
parte a Suevis circiter millia paſſuum DC agri va-
care dicuntur. Ad alteram partem ſuccedunt
Ubii; quorum fuit civitas ampla atque florens,
ut eſt captus Germanorum; & paullo, quam
ſunt eiuſdem generis, & ceteris humaniores;
propterea quod Rhenum attingunt, multum-
que ad eos mercatores ventitant, & ipſi propter
propinquitatem Gallicis ſunt moribus aſſuefacti.
Hos cum Suevi, multis ſaepe bellis experti,
propter amplitudinem gravitatemque civitatis,
finibus expellere non potuiſſent, tamen vecti-
gales ſibi fecerunt, ac multo humiliores infir-
mioresque redegerunt. In eadem cauſa fuerunt 4
Uſipetes & Tenchtheri, quos ſupra diximus,
qui complures annos Suevorum vim ſuſtinue-
runt; ad extremum tamen, agris expulſi, & mul-

tis locis Germaniae triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, & ad utramque ripam fluminis agros, aedificia, vicosque habebant; sed, tantae multitudinis aditu perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt, &, cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, cum neque vi contendere propter inopiam navium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt; & tridui viam progressi, rursus reverterunt, atque, omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt, atque, omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hie-
5 mis se eorum copiis aluerunt. His de rebus Caesar certior factus, & infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, & novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti & viatores, etiam invitos, consistere cogant, &, quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognoverit, quaerant, & mercatores in oppidis vulgus circumsistat, qui-

busque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronuntiare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio poenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant, & plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant. Qua consuetudine cognita, 6
Caesar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes a nonnullis civitatibus ad Germanos, invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius iam vagabantur, & in fines Eburonum & Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis; Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit; eorumque animis permulsis & confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit. Re frumentaria 7
comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus cum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit oratio: *Germanos neque priores populo Romano bellum inferre; neque tamen recusare, si lacessantur, quin armis contendant; quod Germanorum consuetudo haec sit a maioribus tradita, quicunque bellum inferant, resistere, neque deprecari: hoc tamen dicere, venisse invitos, eiectos domo. Si suam*

gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos:
vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere,
quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere,
quibus ne Dii quidem immortales pares esse possint:
reliquum quidem in terris esse neminem, quem non
8 *superare possint.* Ad haec Caesar, quae visum est,
respondit; sed exitus fuit orationis: *Sibi nullam*
cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remane-
rent: neque verum esse, qui suos fines tueri non po-
tuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia
vacare agros, qui dari, tantae praesertim multitu-
dini, sine iniuria possint. Sed licere, si velint, in
Ubiorum finibus considere, quorum sint legati apud
se, & de Suevorum iniuriis querantur, & a se auxi-
9 *lium petant: hoc se ab Ubiis impetraturum.* Legati
haec se ad suos relaturos dixerunt, &, re deli-
berata, post diem tertium ad Caesarem rever-
suros: interea ne propius se castra moveret, pe-
tierunt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari
posse dixit: cognoverat enim, magnam partem
equitatus ab iis aliquot diebus ante praedandi
frumentandique causa ad Ambivaritos trans Mo-
sam missam. Hos exspectari equites, atque eius
10 rei causa moram interponi, arbitrabatur. Mosa
profluit ex monte Vosego, qui est in finibus
Lingonum, &, parte quadam ex Rheno rece-
pta, quae appellatur Vahalis, insulam efficit Ba-
tavorum; neque longius ab eo millibus pas-
suum LXXX in Oceanum transit. Rhenus autem
oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, & lon-
go spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum,

Sequanorum, Mediomatricorum, Tribucorum,
Trevirorum citatus fertur: &, ubi Oceano ap-
propinquat, in plures diffluit partes, multis
ingentibusque insulis effectis, quarum pars ma-
gna a feris barbarisque nationibus incolitur, (ex
quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vi-
vere existimantur,) multisque capitibus in Ocea-
num influit. Caesar cum ab hoste non amplius 11
passuum XII millibus abesset; ut erat constitu-
tum, ad eum legati revertuntur: qui, in itine-
re congressi, magnopere, ne longius progrede-
retur, orabant. Cum id non impetrassent, pete-
bant, uti ad eos equites, qui agmen antecessis-
sent, praemitteret, eosque pugna prohiberet;
sibique uti potestatem faceret, in Ubios legatos
mittendi: quorum si principes ac senatus sibi iu-
reiurando fidem fecissent, ea conditione, quae
a Caesare ferretur, se usuros ostendebant: ad
has res conficiendas sibi tridui spatium daret.
Haec omnia Caesar eodem illo pertinere arbitra-
batur, ut, tridui mora interposita, equites eo-
rum, qui abessent, reverterentur: tamen sese
non longius millibus passum IV aquationis cau-
sa processurum eo die dixit: huc postero die
quam frequentissimi convenirent, ut de eorum
postulatis cognosceret. Interim ad praefectos,
qui cum omni equitatu antecesserant, mittit,
qui nuntiarent, ne hostes proelio lacesserent; &
si ipsi lacesserentur, sustinerent, quoad ipse cum
exercitu propius accessisset. At hostes, ubi pri- 12
mum nostros equites conspexerunt, quorum

erat quinque millium numerus, cum ipsi non
amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui
frumentandi caussa ierant trans Mosam, nondum
redierant; nihil timentibus nostris, quod lega-
ti eorum paullo ante a Caesare discesserant, at-
que is dies induciis erat ab iis petitus, impetu
facto, celeriter nostros perturbaverunt. Rursus
resistentibus nostris, consuetudine sua ad pedes
desiluerunt, suffossisque equis, compluribusque
nostris deiectis, reliquos in fugam coniecerunt,
atque ita perterritos egerunt, ut non prius fu-
ga desisterent, quam in conspectum agminis no-
stri venissent. In eo proelio ex equitibus nostris
interficiuntur IV & LXX: in his vir fortissimus
Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius
avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus
ab senatu nostro appellatus. Hic cum fratri in-
tercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex
periculo eripuit: ipse equo vulnerato deiectus,
quoad potuit, fortissime restitit. Cum circum-
ventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset,
atque id frater, qui iam proelio excesserat, pro-
cul animadvertisset, incitato equo sese hostibus
13 obtulit, atque interfectus est. Hoc facto proe-
lio, Caesar neque iam sibi legatos audiendos,
neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab
his, qui per dolum atque insidias, petita pace,
ultro bellum intulissent: exspectare vero, dum
hostium copiae augerentur, equitatusque rever-
teretur, summae dementiae esse iudicabat: &
cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud

eos hostes uno proelio auctoritatis essent conse-
cuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda ni-
hil spatii dandum existimabat. His constitutis re-
bus, & consilio cum legatis & quaestore commu-
nicato, ne quem diem pugnae praetermitteret,
opportunissima res accidit, quod postridie eius
diei mane eadem & perfidia & simulatione usi
Germani, frequentes, omnibus principibus maio-
ribusque natu adhibitis, ad eum in castra vene-
runt; simul, ut dicebatur, sui purgandi caussa,
quod contra, atque esset dictum & ipsi petis-
sent, proelium pridie commisissent; simul ut, si
quid possent, de induciis fallendo impetrarent.
Quos sibi Caesar oblatos gavisus, retineri iussit:
ipse omnes copias castris eduxit, equitatumque,
quod recenti proelio perterritum esse existima-
bat, agmen subsequi iussit. Acie triplici institu- 14
ta, & celeriter VIII millium itinere confecto,
prius ad hostium castra pervenit, quam, quid
ageretur, Germani sentire possent. Qui, omni-
bus rebus subito perterriti, & celeritate adven-
tus nostri, & discessu suorum, neque consilii ha-
bendi, neque arma capiendi spatio dato, per-
turbantur, copiasne adversus hostem educere,
an castra defendere, an fuga salutem petere,
praestaret. Quorum timor cum fremitu & con-
cursu significaretur, milites nostri, pristini diei
perfidia incitati, in castra irruperunt. Quorum
qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper
nostris restiterunt, atque inter carros impedi-
mentaque proelium commiserunt: at reliqua

multitudo puerorum mulierumque (nam cum
omnibus suis domo excesserant, Rhenumque
transierant) passim fugere coepit; ad quos con-
15 sectandos Caesar equitatum misit. Germani, post
tergum clamore audito, cum suos interfici vide-
rent, armis abiectis, signisque militaribus reli-
ctis, se ex castris eiecerunt; & cum ad confluen-
tem Mosae & Rheni pervenissent, reliqua fuga
desperata, magno numero interfecto, reliqui se
in flumen praecipitaverunt, atque ibi timore,
lassitudine, & vi fluminis oppressi perierunt. No-
stri ad unum omnes incolumes, perpaucis vul-
neratis, ex tanti belli timore, cum hostium nu-
merus capitum CDXXX millium fuisset, se in ca-
stra receperunt. Caesar his, quos in castris reti-
nuerat, discedendi potestatem fecit. Illi suppli-
cia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros
vexaverant, remanere se apud eum velle dixe-
16 runt. His Caesar libertatem concessit. Germani-
co bello confecto, multis de causis Caesar sta-
tuit, sibi Rhenum esse transeundum: quarum
illa fuit iustissima, quod, cum videret, Germa-
nos tam facile impelli, ut in Galliam venirent,
suis quoque rebus eos timere voluit, cum in-
telligerent, & posse & audere populi Romani ex-
ercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod
illa pars equitatus Usipetum & Tenchtherorum,
quam supra commemoravi praedandi frumentan-
dique causa Mosam transisse, neque proelio in-
terfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum
in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis

coniunxerat. Ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: *Populi Romani imperium Rhenum finire: si se invito Germanos in Galliam transire, non aequum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?* Ubii autem, qui uni ex transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, *ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicae prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus, Ariovisto pulso, & hoc novissimo proelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione & amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum* pollicebantur.
Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat: sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem igitur pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo praeacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se iunge- 17

bat. Haec cum machinationibus immissa in flu-
men defixerat, fistucisque adegerat, non subli-
cae modo derecta ad perpendiculum, sed prona
ac fastigata, ut secundum naturam fluminis pro-
cumberent; iis item contraria duo, ad eundem
modum iuncta, intervallo pedum quadragenum,
ab inferiore parte, contra vim atque impetum
fluminis conversa statuebat. Haec utraque insu-
per bipedalibus trabibus immissis, quantum eo-
rum tignorum iunctura distabat, binis utrimque
fibulis ab extrema parte distinebantur: quibus
disclusis, atque in contrariam partem revinctis,
tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum na-
tura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset,
hoc artius illigata tenerentur. Haec directa ma-
teria iniecta contexebantur, & longuriis crati-
busque consternebantur: ac nihilo secius subli-
cae & ad inferiorem partem fluminis oblique
agebantur, quae, pro pariete subiectae, & cum
omni opere coniunctae, vim fluminis excipe-
rent: & aliae item supra pontem mediocri spa-
tio, ut, si arborum trunci, sive naves, deiicien-
di operis essent a barbaris missae, his defensori-
bus earum rerum vis minueretur, neu ponti no-
18 cerent. Diebus x, quibus materia coepta erat
comportari, omni opere effecto, exercitus trans-
ducitur. Caesar, ad utramque partem pontis fir-
mo praesidio relicto, in fines Sigambrorum con-
tendit. Interim a compluribus civitatibus ad
eum legati veniunt, quibus, pacem atque ami-
citiam petentibus, liberaliter respondit, obsides-

que ad se adduci iubet. At Sigambri ex eo tem-
pore, quo pons institui coeptus est, fuga com-
parata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris at-
que Usipetibus apud se habebant, finibus suis
excesserant, suaque omnia exportaverant, se-
que in solitudinem ac silvas abdiderant. Caesar, 19
paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus
vicis aedificiisque incensis, frumentisque succi-
sis, se in fines Ubiorum recepit; atque iis auxi-
lium suum pollicitus, si a Suevis premerentur,
haec ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per
exploratores pontem fieri comperissent, more
suo consilio habito, nuntios in omnes partes di-
misisse, uti de oppidis demigrarent, liberos,
uxores, suaque omnia in silvas deponerent, at-
que omnes, qui arma ferre possent, unum in
locum convenirent: hunc esse delectum medium
fere regionum earum, quas Suevi obtinerent:
hic Romanorum adventum exspectare, atque
ibi decertare constituisse. Quod ubi Caesar com-
perit, omnibus his rebus confectis, quarum re-
rum causa transducere exercitum constituerat,
ut Germanis metum iniiceret, ut Sigambros ul-
cisceretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus
omnino X & VIII trans Rhenum consumtis, satis
& ad laudem & ad utilitatem profectum arbitra-
tus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.
Exigua parte aestatis reliqua, Caesar, etsi in his 20
locis, quod omnis Gallia ad septemtriones ver-
git, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam
proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis

bellis hoſtibus noſtris inde ſubminiſtrata auxilia intelligebat: &, ſi tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno ſibi uſui fore arbitrabatur, ſi modo inſulam adiſſet, genus hominum perſpexiſſet, loca, portus, aditus cognoviſſet: quae omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo adit quisquam: neque iis ipſis quidquam, praeter oram maritimam, atque eas regiones, quae ſunt contra Gallias, notum eſt. Itaque, evocatis ad ſe undique mercatoribus, neque quanta eſſet inſulae magnitudo, neque quae aut quantae nationes incolerent, neque quem uſum belli haberent, aut quibus inſtitutis uterentur, neque qui eſſent ad maiorum navium multitudinem
21 idonei portus, reperire poterat. Ad haec cognoſcenda, priusquam periculum faceret, idoneum eſſe arbitratus C. Voluſenum, cum navi longa praemittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad ſe quam primum revertatur. Ipſe cum omnibus copiis in Morinos proficiſcitur, quod inde erat breviſſimus in Britanniam transiectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus, & quam ſuperiore aeſtate ad Veneticum bellum fecerat claſſem, iubet convenire. Interim, conſilio eius cognito, & per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus eius inſulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obſides dare, atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque, ut in ea ſententia permanerent,

eos domum remittit; & cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cuius & virtutem & consilium probabat, & quem sibi fidelem arbitrabatur, cuiusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates, horteturque, ut populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renuntiat. Dum in his locis Caesar navium pa- 22
randarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari & nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Caesar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas iudicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis, contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis, praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onera-

riae naves, quae ex eo loco ab millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit: reliquum exercitum Q. Titurio Sabino & L. Aurunculeio Cottae, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpitium Rufum, legatum, cum eo praesidio, quod
23 satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, & naves conscendere, & se sequi iussit: a quibus cum id paullo tardius esset administratum, ipse hora circiter diei IV cum primis navibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cuius loci haec erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adiici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquae naves eo convenirent, ad horam IX in ancoris exspectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis, & quae ex Voluseno cognovisset; & quae fieri vellet, ostendit; monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimae res postularent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent, ad nutum & ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, & ventum & aestum uno tempore nactus secundum, dato signo, & sublatis ancoris, circiter millia

passuum VII ab eo loco progressus, aperto ac pla-
no litore naves constituit. At barbari, consilio 24
Romanorum cognito, praemisso equitatu & essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has caussas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant; militibus autem ignotis locis, impeditis manibus, magno & gravi armorum onere oppressis, simul & de navibus desiliendum, & in fluctibus consistendum, & cum hostibus erat pugnandum: cum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis audacter tela coniicerent, & equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque huius omnino generis pugnae imperiti, non omnes eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, utebantur.
Quod ubi Caesar animum advertit, naves lon- 25
gas, quarum & species erat barbaris inusitatior, & motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus, & remis incitari, & ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submoveri iussit: quae res magno usui nostris fuit. Nam & navium figura, & remorum motu, & inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt, ac paullum modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui X legionis aqui-

lam ferebat, conteſtatus Deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: *Deſilite*, inquit, *commilitones, niſi vultis aquilam hoſtibus prodere: ego certe meum reipublicae atque imperatori officium praeſtitero.* Hoc cum magna voce dixiſſet, ex navi ſe proiecit, atque in hoſtes aquilam ferre coepit. Tum noſtri, cohortati inter ſe, ne tantum dedecus admitteretur, univerſi ex navi deſiluerunt. Hos item alii ex proximis navibus cum conſpexiſ-
26 ſent, ſubſecuti hoſtibus appropinquarunt. Pugnatum eſt ab utrisque acriter; noſtri tamen, quod neque ordines ſervare, neque firmiter inſiſtere, neque ſigna ſubſequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscunque ſignis occurrerat, ſe aggregabat, magnopere perturbabantur. Hoſtes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos ſingulares ex navi egredientes conſpexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur: plures paucos circumſiſtebant: alii ab latere aperto in univerſos tela coniiciebant. Quod cum animum advertiſſet Caeſar, ſcaphas longarum navium, item ſpeculatoria navigia militibus compleri iuſſit, & quos laborantes conſpexerat, iis ſubſidia ſubmittebat. Noſtri, ſimul in arido conſtiterunt, ſuis omnibus conſecutis, in hoſtes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt; neque longius proſequi potuerunt, quod equites curſum tenere atque inſulam capere non potuerant. Hoc unum ad priſtinam fortunam Caeſari
27 defuit. Hoſtes proelio ſuperati, ſimul atque ſe ex fuga receperunt, ſtatim ad Caeſarem legatos

de pace miſerunt: obſides daturos, quaeque imperaſſet, ſeſe facturos, polliciti ſunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem ſupra demonſtraveram a Caeſare in Britanniam praemiſſum. Hunc illi e navi egreſſum, cum ad eos imperatoris mandata perferret, comprehenderant, atque in vincula coniecerant: tum, proelio facto, remiſerunt, & in petenda pace eius rei culpam in multitudinem coniecerunt, &, propter imprudentiam ut ignoſceretur, petiverunt. Caeſar queſtus, quod, cum ultro in continentem legatis miſſis pacem a ſe petiſſent, bellum ſine cauſa intuliſſent, ignoſcere imprudentiae dixit, obſideſque imperavit: quorum illi partem ſtatim dederunt, partem, ex longinquioribus locis arceſſitam, paucis diebus ſeſe daturos dixerunt. Interea ſuos remigrare in agros iuſſerunt: principeſque undique convenere, & ſe civitateſque ſuas Caeſari commendare coeperunt.
His rebus pace confirmata, poſt diem IV, quam 28
eſt in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus ſupra demonſtratum eſt, quae equites ſuſtulerant, ex ſuperiore portu leni vento ſolverunt. Quae cum appropinquarent Britanniae, & ex caſtris viderentur, tanta tempeſtas ſubito coorta eſt, ut nulla earum curſum tenere poſſet, ſed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur; aliae ad inferiorem partem inſulae, quae eſt propius ſolis occaſum, magno ſui cum periculo deiicerentur: quae tamen, ancoris iactis cum fluctibus complerentur, neceſſario adverſa nocte in

29 altum provectae continentem petiverunt. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore & longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat; & onerarias, quae ad ancoras erant deligatae, tempestas afflictabat; neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquae cum essent, funibus, ancoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; & omnia deerant, quae ad reficiendas eas usui sunt; &, quod omnibus constabat, hiemare in Gallia oportere, frumentum
30 his in locis in hiemem provisum non erat. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quae iusserat Caesar, facienda convenerant, inter se collocuti, cum equites, & naves, & frumentum Romanis deesse intelligerent, & paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat; optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere, & rem in hiemem producere, quod, iis superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Bri-

tanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus coniuratione facta, paullatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere coeperunt. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen & ex eventu navium suarum, & ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam & frumentum ex agris quotidie in castra conferebat, & quae gravissime afflictae erant naves, earum materia atque aere ad reliquas reficiendas utebatur, & quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari iubebat. Itaque, cum id summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quae appellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, cum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renuntiarunt, pulverem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari, & confestim sese subsequi iussit. Cum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque aegre sustinere, & conferta legione ex om-

nibus partibus tela coniici animum advertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua; suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant: tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: si-
33 mul equitatu atque essedis circumdederant. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant, & tela coniiciunt, atque ipso terrore equorum & strepitu rotarum ordines plerumque perturbant: & cum se inter equitum turmas insinuaverint, ex essedis desiliunt, & pedites proeliantur. Aurigae interim paullatim ex proelio excedunt, atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis praestant, ac tantum usu quotidiano & exercitatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere, & brevi moderari ac flectere, & per temonem percurrere, & in iugo insistere, & inde se in currus citissime re-
34 cipere consuerint. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum & ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit, & brevi tempore intermisso in castra legiones reduxit. Dum haec

geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant
in agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt con-
tinuos complures dies tempestates, quae & no-
stros in castris continerent, & hostem a pugna
prohiberent. Interim barbari nuntios in omnes
partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum mi-
litum suis praedicaverunt, &, quanta praedae
faciendae atque in perpetuum sui liberandi facul-
tas daretur, si Romanos castris expulissent, de-
monstraverunt. His rebus celeriter magna mul-
titudine peditatus equitatusque coacta, ad ca-
stra venerunt. Caesar, etsi idem, quod superio- 35
ribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si es-
sent hostes pulsi, celeritate periculum effuge-
rent; tamen nactus equites circiter XXX, quos
Commius Atrebas, de quo ante dictum est, se-
cum transportaverat, legiones in acie pro castris
constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum
militum impetum hostes ferre non potuerunt,
ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti,
quantum cursu & viribus efficere potuerunt,
complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus
longe lateque afflictis incensisque, se in castra
receperunt. Eodem die legati, ab hostibus missi 36
ad Caesarem de pace, venerunt. His Caesar nume-
rum obsidum, quem antea imperaverat, dupli-
cavit, eosque in continentem adduci iussit, quod,
propinqua die aequinoctii, infirmis navibus, hie-
mi navigationem subiiciendam non existimabat.
Ipse, idoneam tempestatem nactus, paullo post
mediam noctem naves solvit. Quae omnes inco-

lumes ad continentem pervenerunt: sed ex his onerariae II eosdem, quos reliquae, portus capere non potuerunt, sed paullo infra delatae
37 sunt. Quibus ex navibus cum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent; Morini, quos Caesar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Cum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI convenerunt. Qua re nuntiata, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt, atque amplius horis IV fortissime pugnaverunt, &, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt, magnusque eorum numerus est occi-
38 sus. Caesar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, (quo perfugio superiore anno fuerant usi,) omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius & L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Caesarem receperunt. Caesar in Belgis omnium le-

gionum hiberna constituit. Eo duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt: reliquae neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Caesaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est.

C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER V.

ARGUMENTUM.

Caesar classem parari in Gallia iubet: ipse Pirustas in Illyrico coërcet, 1. Inde reversus, compositis Trevirorum turbis, & Dumnorige coërcito, iterum traiicit in Britanniam, 2-11; quae describitur, 12-14; ibique bella gerit feliciter, 15-22. Post reditum deficiunt Galli, & Eburones Sabinum ac Cottam legatos cum legione caedunt, 26-38; Nervii Q. Ciceronis castra graviter oppugnant, 39-45; a Caesare profligantur, 46-52. Senones & Treviri res novas moliuntur: interfecto Induciomaro fit Gallia quietior, 53-58.

1 Lucio Domitio, Appio Claudio Coss. discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quamplurimas possent, hieme naves aedificandas, veteresque re-

ficiendas curarent. Earum modum formamque
demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductio-
nesque paullo facit humiliores, quam quibus in
nostro mari uti consuevimus; atque id eo magis,
quod propter crebras commutationes aestuum
minus magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad
onera & ad multitudinem iumentorum trans-
portandam paullo latiores, quam quibus in reli-
quis utimur maribus. Has omnes actuarias im-
perat fieri: quam ad rem multum humilitas ad-
iuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves,
ex Hispania apportari iubet. Ipse, conventibus
Galliae citerioris peractis, in Illyricum profici-
scitur, quod a Pirustis finitimam partem Pro-
vinciae incursionibus vastari audiebat. Eo cum
venisset, civitatibus milites imperat, certumque
in locum convenire iubet. Qua re nuntiata,
Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant,
nihil earum rerum publico factum consilio: sesequ
paratos esse demonstrant, *omnibus rationibus de*
iniuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Cae-
sar obsides imperat, eosque ad certam diem ad-
duci iubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem
persecuturum demonstrat. His ad diem addu-
ctis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat,
qui litem aestiment, poenamque constituant.
His confectis rebus, conventibusque peractis, 2
in citeriorem Galliam revertitur, atque inde
ad exercitum proficiscitur. Eo cum venisset,
circuitis omnibus hibernis, singulari militum
studio, in summa omnium rerum inopia, cir-

citer DC eius generis, cuius ſupra demonſtravimus, naves, & longas XXVIII invenit inſtructas, neque multum abeſſe ab eo, quin paucis diebus deduci poſſent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio praefuerant, quid fieri velit, oſtendit, atque omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu commodiſſimum in Britanniam [transiectum] eſſe cognoverat, circiter millium paſſuum XXX, transmiſſum a continenti. Huic rei quod ſatis eſſe viſum eſt militum, reliquit: ipſe cum legionibus expeditis IV, & equitibus DCCC in fines Trevirorum proficiſcitur, quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque
3 transrhenanos ſollicitare dicebantur. Haec civitas longe plurimum totius Galliae equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut ſupra demonſtravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter ſe contendebant, Iduciomarus & Cingetorix: ex quibus alter, ſimulatque de Caeſaris legionumque adventu cognitum eſt, ad eum venit; ſe ſuosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmavit; quaeque in Treviris gererentur, oſtendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere, iisque, qui per aetatem in armis eſſe non poterant, in ſilvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare inſtituit. Sed poſtea quam nonnulli prin-

cipes ex ea civitate, & familiaritate Cingetorigis
adducti, & adventu noſtri exercitus perterriti, ad
Caeſarem venerunt, & de ſuis privatim rebus
ab eo petere coeperunt, quoniam civitati con-
ſulere non poſſent; Induciomarus veritus, ne ab
omnibus deſereretur, legatos ad Caeſarem mittit:
ſeſe idcirco a ſuis diſcedere atque ad eum venire
noluiſſe, quo facilius civitatem in officio conti-
neret, ne omnis nobilitatis diſceſſu plebs propter
imprudentiam laberetur. Itaque eſſe civitatem
in ſua poteſtate, ſeque, ſi Caeſar permitteret, ad
eum in caſtra venturum, & ſuas civitatisque for-
tunas eius fidei permiſſurum. Caeſar, etſi intelli- 4
gebat, qua de cauſa ea dicerentur, quaeque eum
res ab inſtituto conſilio deterreret; tamen, ne
aeſtatem in Treviris conſumere cogeretur, omni-
bus ad Britannicum bellum rebus comparatis,
Induciomarum ad ſe cum CC obſidibus venire
iuſſit. His adductis, in iis filio propinquisque eius
omnibus, quos nominatim evocaverat, conſola-
tus Induciomarum hortatusque eſt, uti in officio
permaneret; nihilo tamen ſecius principibus Tre-
virorum ad ſe convocatis, hos ſigillatim Cin-
getorigi conciliavit: quod cum merito eius a ſe
fieri intelligebat, tum magni intereſſe arbitra-
batur, eius auctoritatem inter ſuos quampluri-
mum valere, cuius tam egregiam in ſe volunta-
tem perſpexiſſet. Id factum graviter tulit Indu-
ciomarus, ſuam gratiam inter ſuos minui; &,
qui iam ante inimico in nos animo fuiſſet, mul-
to gravius hoc dolore exarſit. His rebus conſti- 5

tutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, XL naves, quae in Belgis factae erant, tempestate reiectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectae, revertisse: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem equitatus totius Galliae convenit, numero millium IV, principesque omnibus ex civitatibus: ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat; quod, cum ipse abesset, motum Galliae vereba-
6 tur. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod iam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, *sibi a Caesare regnum civitatis deferri:* quod dictum Aedui graviter ferebant, neque recusandi aut deprecandi causa legatos ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quod insuetus navigandi mare timeret; partim, quod religionibus sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta, principes Galliae sollicitare, sevocare singulos hortarique coepit, uti in continenti remanerent; metu territare, non sine causa fieri,

ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse
consilium Caesaris, ut, quos in conspectu Gal-
liae interficere vereretur, hos omnes in Britan-
niam transductos necaret: fidem reliquis inter-
ponere, iusiurandum poscere, ut, quod esse ex
usu Galliae intellexissent, communi consilio ad-
ministrarent. Haec a compluribus ad Caesarem
deferebantur. Qua re cognita, Caesar, quod 7
tantum civitati Aeduae dignitatis tribuerat, coër-
cendum atque deterrendum, quibuscunque re-
bus posset, Dumnorigem statuebat; quod lon-
gius eius amentiam progredi videbat, prospi-
ciendum, ne quid sibi ac reipublicae nocere
posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco com-
moratus, quod Corus ventus navigationem im-
pediebat, qui magnam partem omnis temporis
in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in
officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen se-
cius omnia eius consilia cognosceret. Tandem
idoneam tempestatem nactus, milites equitesque
conscendere naves iubet. At, omnium impedi-
tis animis, Dumnorix cum equitibus Aeduorum
a castris, insciente Caesare, domum discedere
coepit. Qua re nuntiata, Caesar, intermissa pro-
fectione, atque omnibus rebus postpositis, ma-
gnam partem equitatus ad eum insequendum
mittit, retrahique imperat: si vim faciat, neque
pareat, interfici iubet; nihil hunc se absente pro
sano facturum arbitratus, qui praesentis impe-
rium neglexisset. Ille enim revocatus resistere,
ac se manu defendere, suorumque fidem im-

plorare coepit, saepe clamitans, *liberum se liberaeque civitatis esse.* Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem, atque interficiunt: at Ae-
8 dui equites ad Caesarem omnes revertuntur. His rebus gestis, Labieno in continente cum tribus legionibus & equitum millibus duobus relicto, ut portus tueretur, & rem frumentariam provideret, quaeque in Gallia gererentur, cognosceret, consiliumque pro tempore & pro re caperet; ipse cum quinque legionibus & pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naves solvit; & leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; & longius delatus aestu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus aestus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Caesar ex captivis comperit, cum magnae manus eo convenissent, multitudine navium perterritae, (quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius DCCC uno erant visae tempore,) a litore discesserant,
9 ac se in superiora loca abdiderant. Caesar, exposito exercitu, & loco castris idoneo capto, ubi

ex captivis cognovit, quo in loco hostium co-
piae consedissent, cohortibus x ad mare reli-
ctis, & equitibus ccc, qui praesidio navibus
essent, de tertia vigilia ad hostes contendit, eo
minus veritus navibus, quod in litore molli at-
que aperto deligatas ad ancoram relinquebat;
& praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse,
noctu progressus millia passuum circiter XII, ho-
stium copias conspicatus est. Illi, equitatu at-
que essedis ad flumen progressi, ex loco supe-
riore nostros prohibere, & proelium committe-
re coeperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas
abdiderunt, locum nacti egregie & natura &
opere munitum, quem domestici belli, ut vi-
debatur, causa iam ante praeparaverant: nam
crebris arboribus succisis omnes introitus erant
praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, no-
strosque intra munitiones ingredi prohibebant.
At milites legionis VII, testudine facta, & ag-
gere ad munitiones adiecto, locum ceperunt,
eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus
acceptis. Sed eos fugientes longius Caesar pro-
sequi vetuit, & quod loci naturam ignorabat,
& quod, magna parte diei consumta, munitio-
ni castrorum tempus relinqui volebat. Postridie 10
eius diei mane tripartito milites equitesque in
expeditionem misit, ut eos, qui fugerant, per-
sequerentur. Iis aliquantum itineris progressis,
cum iam extremi essent in conspectu, equites a
Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent,
superiori nocte, maxima coorta tempestate, pro-

pe omnes naves afflictas atque in litore eiectas
esse; quod neque ancorae funesque subsisterent,
neque nautae gubernatoresque vim pati tempe-
statis possent: itaque ex eo concursu navium
11 magnum esse incommodum acceptum. His rebus
cognitis, Caesar legiones equitatumque revocari,
atque itinere desistere iubet: ipse ad naves re-
vertitur: eadem fere, quae ex nuntiis literisque
cognoverat, coram perspicit, sic ut, amissis cir-
citer XL navibus, reliquae tamen refici posse ma-
gno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fa-
bros delegit, & ex continenti alios arcessiri iu-
bet: Labieno scribit, ut, quam plurimas pos-
sit, iis legionibus, quae sint apud eum, naves in-
stituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac la-
boris, tamen commodissimum esse statuit, om-
nes naves subduci, & cum castris una munitio-
ne coniungi. In his rebus circiter dies X consu-
mit, ne nocturnis quidem temporibus ad labo-
rem militum intermissis. Subductis navibus, ca-
strisque egregie munitis, easdem copias, quas
ante, praesidio navibus reliquit: ipse eodem,
unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset,
maiores iam undique in eum locum copiae Bri-
tannorum convenerant, summa imperii belli-
que administrandi communi consilio permissa
Cassivellauno, cuius fines a maritimis civitatibus
flumen dividit, quod appellatur Tamesis, a mari
circiter millia passuum LXXX. Huic superiori tem-
pore cum reliquis civitatibus continentia bella
intercesserant: sed nostro adventu permoti Bri-

tanni hunc toti bello imperioque praefecerant. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos na- 12
tos in insula ipsa memoria proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex Belgis transierant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, & bello illato ibi remanserunt, atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque aedificia, fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur autem aere, aut talis ferreis, ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed eius exigua est copia: aere utuntur importato. Materia cuiusque generis, ut in Gallia, est, praeter fagum atque abietem. Leporem, & gallinam, & anserem gustare, fas non putant: haec tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus. Insula natura triquetra, cuius 13
unum latus est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere ex Gallia naves appelluntur, ad orientem solem; inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem: qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut aestimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona;

complures praeterea minores obiectae inſulae exiſtimantur; de quibus inſulis nonnulli ſcripſerunt, dies continuos XXX ſub bruma eſſe noctem. Nos nihil de eo percontationibus reperiebamus, niſi certis ex aqua menſuris breviores eſſe, quam in continenti, noctes videbamus. Huius eſt longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium paſſuum. Tertium eſt contra ſeptemtriones, cui parti nulla eſt obiecta terra; ſed eius angulus lateris maxime ad Germaniam ſpectat: huic millia paſſuum DCCC in longitudinem eſſe exiſtimatur. Ita omnis inſula eſt in cir-
14 cuitu vicies centum millium paſſuum. Ex his omnibus longe ſunt humaniſſimi, qui Cantium incolunt, quae regio eſt maritima omnis; neque multum a Gallica differunt conſuetudine. Interiores plerique frumenta non ferunt, ſed lacte & carne vivunt, pellibusque ſunt veſtiti. Omnes vero ſe Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem; atque hoc horridiore ſunt in pugna adſpectu: capilloque ſunt promiſſo, atque omni parte corporis raſa, praeter caput & labrum ſuperius. Uxores habent deni duodenique inter ſe communes, & maxime fratres cum fratribus, parentesque cum liberis; ſed ſi qui ſunt ex his nati, eorum habentur liberi,
15 quo primum virgo quaeque deducta eſt. Equites hoſtium eſſedariique acriter proelio cum equitatu noſtro in itinere conflixerunt, tamen ut noſtri omnibus partibus ſuperiores fuerint, atque eos in ſilvas collesque compulerint: ſed,

compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis eiecerunt; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis legionum duarum, cum hae, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, novo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur. Toto 16
hoc in genere pugnae, cum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem: equites autem magno cum periculo dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent, & cum paullum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, & pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio & cedentibus & insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari magnisque intervallis proeliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique & recentes defatigatis succederent. Postero die procul a castris 17

hoſtes in collibus conſtiterunt, rarique ſe oſten-
dere, & lenius, quam pridie, noſtros equites
proelio laceſſere coeperunt. Sed meridie, cum
Caeſar pabulandi cauſa III legiones atque om-
nem equitatum cum C. Trebonio legato miſiſſet,
repente ex omnibus partibus ad pabulatores ad-
volaverunt, ſic, uti ab ſignis legionibusque non
abſiſterent. Noſtri, acriter in eos impetu facto,
repulerunt; neque finem ſequendi fecerunt,
quoad ſubſidio confiſi equites, cum poſt ſe le-
giones viderent, praecipites hoſtes egerunt: ma-
gnoque eorum numero interfecto, neque ſui
colligendi, neque conſiſtendi, aut ex eſſedis de-
ſiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga proti-
nus, quae undique convenerant, auxilia diſceſ-
ſerunt: neque poſt id tempus unquam ſummis
18 nobiscum copiis hoſtes contenderunt. Caeſar,
cognito conſilio eorum, ad flumen Tameſin in
fines Caſſivellauni exercitum duxit; quod flu-
men uno omnino loco pedibus, atque hoc ae-
gre, transiri poteſt. Eo cum veniſſet, animum
advertit, ad alteram fluminis ripam magnas eſſe
copias hoſtium inſtructas: ripa autem erat acu-
tis ſudibus praefixis munita; eiusdemque gene-
ris ſub aqua defixae ſudes flumine tegebantur.
His rebus cognitis a captivis perfugisque, Cae-
ſar, praemiſſo equitatu, confeſtim legiones ſub-
ſequi iuſſit. Sed ea celeritate atque eo impetu
milites ierunt, cum capite ſolo ex aqua exſta-
rent, ut hoſtes impetum legionum atque equi-
tum ſuſtinere non poſſent, ripasque dimitte-

rent, ac ſe fugae mandarent. Caſſivellaunus, ut 19
ſupra demonſtravimus, omni depoſita ſpe con-
tentionis, dimiſſis amplioribus copiis, millibus
circiter IV eſſedariorum relictis, itinera noſtra
ſervabat, paullulumque ex via excedebat, locis-
que impeditis ac ſilveſtribus ſeſe occultabat, at-
que iis regionibus, quibus nos iter facturos co-
gnoverat, pecora atque homines ex agris in ſil-
vas compellebat; &, cum equitatus noſter libe-
rius praedandi vaſtandique cauſa ſe in agros ef-
funderet, omnibus viis notis ſemitisque eſſeda-
rios ex ſilvis emittebat, & magno cum periculo
noſtrorum equitum cum iis confligebat; atque
hoc metu latius vagari prohibebat. Relinqueba-
tur, ut neque longius ab agmine legionum diſ-
cedi Caeſar pateretur, & tantum in agris vaſtan-
dis incendiisque faciendis hoſtibus noceretur,
quantum labore atque itinere legionarii milites
efficere poterant. Interim Trinobantes, prope 20
firmiſſima earum regionum civitas, ex qua Man-
dubratius adoleſcens, Caeſaris fidem ſecutus, ad
eum in continentem Galliam venerat, (cuius
pater Imanuentius in ea civitate regnum obti-
nuerat, interfectusque erat a Caſſivellauno; ipſe
fuga mortem vitaverat) legatos ad Caeſarem mit-
tunt, pollicenturque, ſeſe ei dedituros, atque
imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab
iniuria Caſſivellauni defendat, atque in civita-
tem mittat, qui praeſit imperiumque obtineat.
His Caeſar imperat obſides XL, frumentumque
exercitui, Mandubratiumque ad eos mittit. Illi

imperata celeriter fecerunt, obfides ad numerum
21 frumentaque miferunt. Trinobantibus defenfis, atque ab omni militum iniuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Caffi, legationibus miffis fefe Caefari dedunt. Ab his cognofcit, non longe ex eo loco oppidum Caffivellauni abeffe, filvis paludibusque munitum, quo fatis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. (Oppidum autem Britanni vocant, cum filvas impeditas vallo atque foffa munierunt, quo incurfionis hoftium vitandae caufa convenire confuerunt.) Eo proficifcitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum: tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hoftes, paullisper morati, militum noftrorum impetum non tulerunt, fefeque ex alia parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga
22 funt comprehenfi atque interfecti. Dum haec in his locis geruntur, Caffivellaunus ad Cantium, quod effe ad mare fupra demonftravimus, quibus regionibus quatuor reges praeerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuntios mittit, atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, caftra navalia de improvifo adoriantur atque oppugnent. Ii cum ad caftra veniffent, noftri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, fuos incolumes reduxerunt. Caffivellaunus, hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vaftatis finibus, maxime etiam permotus defectio-

ne civitatium, legatos per Atrebatem Commium
de deditione ad Caesarem mittit. Caesar, cum sta-
tuisset hiemem in continenti propter repenti-
nos Galliae motus agere, neque multum aesta-
tis superesset, atque id facile extrahi posse intel-
ligeret, obsides imperat, &, quid in annos sin-
gulos vectigalis populo Romano Britannia pen-
deret, constituit: interdicit atque imperat Cas-
sivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus
bellum faciat. Obsidibus acceptis, exercitum re- 23
ducit ad mare, naves invenit refectas. His de-
ductis, quod & captivorum magnum numerum
habebat, & nonnullae tempestate deperierant
naves, duobus commeatibus exercitum repor-
tare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto navium
numero, tot navigationibus, neque hoc, neque
superiore anno, ulla omnino navis, quae mili-
tes portaret, desideraretur: at ex iis, quae ina-
nes ex continenti ad eum remitterentur, [&]
prioris commeatus expositis militibus, & quas
postea Labienus faciendas curaverat numero LX,
perpaucae locum caperent; reliquae fere omnes
reiicerentur. Quas cum aliquamdiu Caesar fru-
stra exspectasset, ne anni tempore a navigatione
excluderetur, quod aequinoctium suberat, ne-
cessario angustius milites collocavit, ac summa
tranquillitate consecuta, secunda inita cum sol-
visset vigilia, prima luce terram attigit, omnes-
que incolumes naves perduxit. Subductis navi- 24
bus, concilioque Gallorum Samarobrivae per-
acto, quod eo anno frumentum in Gallia pro-

pter siccitates angustius provenerat, coactus est
aliter, ac superioribus annis, exercitum in hi-
bernis collocare, legionesque in plures civitates
distribuere: ex quibus unam in Morinos ducen-
dam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios
Q. Ciceroni; tertiam in Essuos L. Roscio; quar-
tam in Remis cum T. Labieno in confinio Tre-
virorum hiemare iussit; tres in Belgio collocavit:
his M. Crassum quaestorem, & L. Munatium
Plancum & C. Trebonium, legatos, praefecit.
Unam legionem, quam proxime trans Padum
conscripserat, & cohortes V in Eburones, quo-
rum pars maxima est inter Mosam & Rhenum,
qui sub imperio Ambiorigis & Cativolci erant,
misit. His militibus Q. Titurium Sabinum & L.
Aurunculeium Cottam, legatos, praeesse iussit.
Ad hunc modum distributis legionibus, facilli-
me inopiae frumentariae sese mederi posse exi-
stimavit: atque harum tamen omnium legionum
hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in paca-
tissimam & quietissimam partem ducendam de-
derat) millibus passuum centum continebantur.
Ipse interea, quoad legiones collocatas munita-
que hiberna cognovisset, in Gallia morari con-
25 stituit. Erat in Carnutibus summo loco natus
Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum
obtinuerant. Huic Caesar, pro eius virtute at-
que in se benevolentia, quod in omnibus bel-
lis singulari eius opera fuerat usus, maiorum lo-
cum restituerat. Tertium iam hunc annum re-
gnantem inimici palam, multis etiam ex civi-

tate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res
ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures per-
tinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L.
Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Car-
nutes proficisci iubet, ibique hiemare; quorum-
que opera cognoverit Tasgetium interfectum,
hos comprehensos ad se mittere. Interim ab om-
nibus legatis quaestoribusque, quibus legiones
tradiderat, certior factus est, in hiberna per-
ventum, locumque hibernis esse munitum. Die- 26
bus circiter XV, quibus in hiberna ventum est,
initium repentini tumultus ac defectionis ortum
est ab Ambiorige & Cativolco: qui cum ad fi-
nes regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent,
frumentumque in hiberna comportavissent, In-
ducioniari Treviri nunciis impulsi, suos conci-
taverunt, subitoque oppressis lignatoribus, ma-
gna manu castra oppugnatum venerunt. Cum
celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscen-
dissent, atque una ex parte Hispanis equitibus
emissis, equestri proelio superiores fuissent; de-
sperata re, hostes suos ab oppugnatione redu-
xerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti ali-
qui ex nostris ad colloquium prodirent; habere
sese, quae de re communi dicere vellent, qui-
bus rebus controversias minui posse sperarent.
Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpineius, 27
eques Romanus, familiaris Q. Titurii, & Q. Iu-
nius ex Hispania quidam, qui iam ante missu
Caesaris ad Ambiorigem ventitare consueverat:
apud quos Ambiorix in hunc modum locutus

est: *Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitimis suis pendere consuesset; quodque ei & filius & fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci, obsidum numero missos, apud se in servitute & catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu civitatis; suaque esse eiusmodi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli caussam, quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium; omnibus hibernis Caesaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteri legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat: magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Lablenum deducere, quorum alter millia passuum circiter L, alter paullo amplius ab his absit. Illud se polliceri, & iureiurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum: quod cum*

*faciat, & civitati sese consulere, quod hibernis leve-
tur, & Caesari pro eius meritis gratiam referre.*
Hac oratione habita, discedit Ambiorix. Arpi- 28
neius & Iunius, quae audierunt, ad legatos de-
ferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab ho-
ste ea dicebantur, non tamen negligenda exi-
stimabant: maximeque hac re permovebantur,
quod, civitatem ignobilem atque humilem Ebu-
ronum sua sponte populo Romano bellum fa-
cere ausam, vix erat credendum. Itaque ad
consilium rem deferunt: magnaque inter eos
exsistit controversia. L. Aurunculeius, complu-
resque tribuni militum, & primorum ordinum
centuriones, *nihil temere agendum, neque ex hi-
bernis iniussu Caesaris discedendum,* existimabant:
*quantasvis magnas etiam copias Germanorum susti-
neri posse munitis hibernis,* docebant: *rem esse te-
stimonio, quod primum hostium impetum, multis ul-
tro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re fru-
mentaria non premi: interea & ex proximis hiber-
nis, & a Caesare conventura subsidia:* postremo,
*quid esse levius aut turpius, quam, auctore hoste, de
summis rebus capere consilium?* Contra ea Titurius, 29
sero facturos, clamitabat, *cum maiores manus ho-
stium, adiunctis Germanis, convenissent; aut cum ali-
quid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum:
brevem consulendi esse occasionem: Caesarem* arbitrari
*profectum in Italiam: neque aliter Carnutes inter-
ficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Ebu-
rones, si ille adesset, tanta cum contemtione nostri
ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed*

rem spectare: subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, & superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris exstincta. Postremo, *quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad eiusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nihil sit durius, nullo cum periculo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo si non praesens periculum; at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.*

30 Hac in utramque partem disputatione habita, cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur: *Vincite*, inquit, *si ita vultis*, Sabinus; & id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: *neque is sum*, inquit, *qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, & si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant, nec reiecti & relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.*

31 Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque, & orant, *ne sua dissensione & pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere.* Res disputatione ad mediam noctem perducitur.

Tandem dat Cotta permotus manus: superat sententia Sabini: pronuntiatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, & languore militum & vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, maximisque impedimentis. At hostes, 32
posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter duobus, Romanorum adventum exspectabant: &, cum se maior pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt, novissimosque premere, & primos prohibere adscensu, atque iniquissimo nostris loco proelium committere coeperunt. Tum demum 33
Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concursare, cohortesque disponere; haec tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, & in appellandis cohortandisque

militibus imperatoris, & in pugna militis offi-
cia praestabat. Cumque propter longitudinem
agminis minus facile per se omnia obire, &,
quid quoque loco faciendum esset, providere
possent; iusserunt pronuntiari, ut impedimen-
ta relinquerent, atque in orbem consisterent.
Quod consilium etsi in eiusmodi casu reprehen-
dendum non est, tamen incommode accidit:
nam & nostris militibus spem minuit, & hostes
ad pugnandum alacriores effecit, quod non sine
summo timore & desperatione id factum vide-
batur. Praeterea accidit, quod fieri necesse erat,
ut vulgo milites ab signis discederent, quae quis-
que eorum carissima haberet, ab impedimentis
petere atque abripere properaret, clamore ac
34 fletu omnia complerentur. At barbaris consi-
lium non defuit: nam duces eorum tota acie
pronuntiari iusserunt, *ne quis ab loco discederet:
illorum esse praedam, atque illis reservari, quae-
cunque Romani reliquissent: proinde omnia in victo-
ria posita existimarent.* Erant & virtute & nume-
ro pugnando pares nostri, tametsi a duce & a
fortuna deserebantur: tamen omnem spem sa-
lutis in virtute ponebant, & quoties quaeque
cohors procurreret, ab ea parte magnus ho-
stium numerus cadebat. Qua re animadversa,
Ambiorix pronuntiari iubet, ut procul tela con-
iiciant, neu propius accedant, & quam in par-
tem Romani impetum fecerint, cedant: (levi-
tate armorum & quotidiana exercitatione nihil
iis noceri posse:) rursus se ad signa recipientes

insequantur. Quo praecepto ab iis diligentissime 35
observato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat, & ab latere aperto tela recipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant, & ab iis, qui cesserant, & ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque a tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis vulneribus acceptis, resistebant, & magna parte diei consumta, cum a prima luce ad horam VIII pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti & magnae auctoritatis, utrumque femur tragula transiicitur: Q. Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur: L. Cotta, legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os funda vulneratur. His rebus permotus Q. Titurius, 36
cum procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, interpretem suum, Cn. Pompeium, ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus, respondit: *si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere.* Ille cum Cotta saucio communicat, si

videatur, pugna ut excedant, & cum Ambiorige una
colloquantur: sperare, ab eo de sua ac militum sa-
lute impetrari posse. Cotta *se ad armatum hostem*
37 *iturum* negat, atque in eo constitit. Sabinus,
quos in praesentia tribunos militum circum se ha-
bebat & primorum ordinum centuriones, se sequi
iubet: & cum propius Ambiorigem accessisset,
iussus arma abiicere, imperatum facit; suisque,
ut idem faciant, imperat. Interim, dum de con-
ditionibus inter se agunt, longiorque consulto
ab Ambiorige instituitur sermo; paullatim cir-
cumventus interficitur. Tum vero suo more vi-
ctoriam conclamant, atque ululatum tollunt;
impetuque in nostros facto, ordines perturbant.
Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima
parte militum. Reliqui se in castra recipiunt,
unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius
aquilifer, cum magna multitudine hostium pre-
meretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse
pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi ae-
gre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu
ad unum omnes, desperata salute, se ipsi inter-
ficiunt. Pauci ex proelio elapsi, incertis itineri-
bus per silvas ad T. Labienum legatum in hi-
berna perveniunt, atque eum de rebus gestis
38 certiorem faciunt. Hac victoria sublatus Ambio-
rix, statim cum equitatu in Aduatucos, qui
erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque
noctem neque diem intermittit, peditatumque
se subsequi iubet. Re demonstrata, Aduatucis-
que concitatis, postero die in Nervios pervenit,

hortaturque, *ne sui in perpetuum liberandi, atque
ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, iniu-
riis occasionem dimittant: interfectos esse legatos
duos, magnamque partem exercitus interisse* demon-
strat; *nihil esse negotii, subito oppressam legionem,
quae cum Cicerone hiemet, interfici;* se ad eam
rem profitetur adiutorem. Facile hac oratione
Nerviis persuadet. Itaque, confestim dimissis nun- 39
tiis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumo-
xios, Geidunos, qui omnes sub eorum impe-
rio sunt, quam maximas manus possunt, co-
gunt, & de improviso ad Ciceronis hiberna ad-
volant, nondum ad eum fama de Titurii mor-
te perlata. Huic quoque accidit, quod fuit ne-
cesse, ut nonnulli milites, qui lignationis mu-
nitionisque causa in silvas discessissent, repentino
equitum adventu interciperentur. His circum-
ventis, magna manu Eburones, Nervii, Adua-
tuci, atque horum omnium socii & clientes,
legionem oppugnare incipiunt: nostri celeriter
ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Ae-
gre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes
in celeritate ponebant, atque hanc adepti victo-
riam in perpetuum se fore victores confidebant.
Mittuntur ad Caesarem confestim a Cicerone li- 40
terae, magnis propositis praemiis, si pertulissent.
Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. No-
ctu ex ea materia, quam munitionis causa com-
portaverant, turres admodum CXX excitantur
incredibili celeritate: quae deesse operi videban-
tur, perficiuntur. Hostes postero die, multo

maioribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur. Hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non aegris, non vulneratis facultas quietis datur: quaecunque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur; multae praeustae sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur; pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, cum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vo-
41 cibus sibi parcere cogeretur. Tunc duces principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: *Omnem esse in armis Galliam: Germanos Rhenum transisse: Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari.* Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant fidei faciundae causa: *errare eos*, dicunt, *si quidquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffidant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, & quascunque in partes velint, sine metu proficisci.* Cicero ad haec unum modo respondit: *Non esse consuetudinem populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem:*

si ab armis discedere velint, se adiutore utantur, legatosque ad Caesarem mittant: sperare, pro eius iustitia, quae petierint, impetraturos. Ab hac spe 42
repulsi Nervii, vallo pedum XI & fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec & superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant; &, quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur: sed, nulla ferramentorum copia, quae sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogebantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus decem millium passuum in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces, testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt. Septimo oppugnationis die, maximo 43
coorto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis, & fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stramentis erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter ignem comprehenderunt, & venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta iam atque explorata victoria, turres testudinesque agere, & scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit, ut, cum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi causa de vallo decederet

nemo, sed paene ne respiceret quidem quisquam;
at tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent.
Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen
hunc habuit eventum, ut eo die maximus ho-
stium numerus vulneraretur atque interficere-
tur, ut se sub ipso vallo constipaverant, reces-
sumque primis ultimi non dabant. Paullum qui-
dem intermissa flamma, & quodam loco turri
adacta & contingente vallum, tertiae cohortis
centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt,
suosque omnes removerunt; nutu vocibusque
hostes, *si introire vellent*, vocare coeperunt: quo-
rum progedi ausus est nemo. Tum ex omni par-
te lapidibus coniectis deturbati, turrisque suc-
44 censa est. Erant in ea legione fortissimi viri cen-
turiones, qui iam primis ordinibus appropin-
quarent, T. Pulfio, & L. Varenus. Hi perpetuas
inter se controversias habebant, quinam ante-
ferretur, omnibusque annis de loco summis si-
multatibus contendebant. Ex iis Pulfio, cum
acerrime ad munitiones pugnaretur, *Quid dubi-
tas*, inquit, *Varene? aut quem locum probandae
virtutis tuae spectas? hic dies, hic dies de nostris
controversiis iudicabit*. Haec cum dixisset, proce-
dit extra munitiones, quaque pars hostium con-
fertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus
quidem tum vallo sese continet, sed omnium
veritus existimationem subsequitur. Mediocri
spatio relicto, Pulfio pilum in hostes mittit, atque
unum ex multitudine procurrentem transiicit:
quo percusso & exanimato, hunc scutis prote-

gunt hostes, in illum tela universi coniiciunt, neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulsioni, & verutum in balteo defigitur. Avertit hic casus vaginam, & gladium educere conanti dextram moratur manum: impeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, & laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulsione omnis multitudo convertit: illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocius gladio, cominusque rem gerit Varenus, atque uno interfecto, reliquos paullum propellit: dum cupidius instat, in locum inferiorem deiectus concidit. Huic rursus circumvento fert subsidium Pulsio, atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione & certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.
Quanto erat in dies gravior 45
atque asperior oppugnatio, & maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat, tanto crebriores literae nuntiique ad Caesarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat, suamque ei fidem praestiterat. Hic servo spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut literas ad Caesarem deferat. Has ille in

iaculo illigatas effert; & Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.
46 Caesar, acceptis literis hora circiter XI diei, statim nuntium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Iubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exiit cum nuntio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciundum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat exspectandam; equites circiter CD ex proximis hibernis cogit.
47 Hora circiter III ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die millia passuum viginti progreditur. Crassum Samarobrivae praeficit, legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, literas publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini & caede cohortium cognita, cum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, literas Caesari remittit, quanto cum pe-

riculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet, omnes equitatus peditatusque copias Trevirorum tria millia passuum longe ab suis castris consedisse.
48 Caesar, consilio eius probato, etsi, opinione trium legionum deiectus, ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam literis mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abiiciat. Inliteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter adfore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrim adhaesit, neque ab nostris biduo animadversa, tertio die a quodam milite conspicitur: demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quae res omnem dubitationem adventus legionum expulit.
49 Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt: eae erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facul-

tate, Gallum ab eodem Verticone, quem ſupra demonſtravimus, repetit, qui literas ad Caeſarem deferat: hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perſcribit in literis, hoſtes ab ſe diſceſſiſſe, omnemque ad eum multitudinem convertiſſe. Quibus literis circiter media nocte Caeſar allatis ſuos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat: poſtero die luce prima movet caſtra, & circiter millia paſſuum IV progreſſus, trans vallem magnam & rivum multitudinem hoſtium conſpicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam obſidione liberatum Ciceronem ſciebat, eoque omnino remittendum de celeritate exiſtimabat, conſedit, & quam aequiſſimo loco poteſt, caſtra communit. Atque haec, etſi erant exigua per ſe, vix hominum millium VII, praeſertim nullis cum impedimentis, tamen anguſtiis viarum, quam maxime poteſt, contrahit, eo conſilio, ut in ſummam contemtionem hoſtibus veniat. Interim, ſpeculatoribus in omnes partes dimiſſis, explorat, quo
50 commodiſſime itinere vallem tranſire poſſit. Eo die, parvulis equeſtribus proeliis ad aquam factis, utrique ſeſe ſuo loco continent: Galli, quod ampliores copias, quae nondum convenerant, exſpectabant; Caeſar, ſi forte timoris ſimulatione hoſtes in ſuum locum elicere poſſet, ut citra vallem pro caſtris proelio contenderet; ſi id efficere non poſſet, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque

tranſiret. Prima luce hoſtium equitatus ad ca-
ſtra accedit, proeliumque cum noſtris equitibus
committit. Caeſar conſulto equites cedere, ſe-
que in caſtra recipere iubet; ſimul ex omnibus
partibus caſtra altiore vallo muniri, portasque
obſtrui, atque in his adminiſtrandis rebus quam
maxime concurſari, & cum ſimulatione timoris
agi iubet. Quibus omnibus rebus hoſtes invitati 51
copias transducunt, aciemque iniquo loco con-
ſtituunt; noſtris vero etiam de vallo deductis,
propius accedunt, & tela intra munitionem ex
omnibus partibus coniiciunt; praeconibusque
circummiſſis, pronuntiari iubent, *ſeu quis Gal-
lus, ſeu quis Romanus velit ante horam tertiam ad ſe
tranſire, ſine periculo licere; poſt id tempus non
fore poteſtatem;* ac ſic noſtros contemſerunt, ut,
obſtructis in ſpeciem portis ſingulis ordinibus
ceſpitum, quod ea non poſſe introrumpere vi-
debantur, alii vallum manu ſcindere, alii foſ-
ſas complere inciperent. Tum Caeſar, omnibus
portis eruptione facta, equitatuque emiſſo, ce-
leriter hoſtes dat in fugam, ſic, uti omnino pu-
gnandi cauſa reſiſteret nemo; magnumque ex
eis numerum occidit, atque omnes armis exuit.
Longius proſequi veritus, quod ſilvae paludes- 52
que intercedebant, neque etiam parvulo detri-
mento illorum locum relinqui videbat, omnibus
ſuis incolumibus copiis, eodem die ad Cicero-
nem pervenit. Inſtitutas turres, teſtudines, mu-
nitionesque hoſtium admiratur; producta legio-
ne cognoſcit, non decimum quemque eſſe reli-

ctum militem sine vulnere. Ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo & quanta cum virtute sint res administratae: Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat: centuriones sigillatim tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat: de casu Sabini & Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit: milites consolatur & confirmat: quod detrimentum culpa & temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet, quod, beneficio Deorum immortalium & virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina laetatio, neque ipsis longior dolor relinquatur. Interim ad
53 Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum ab hibernis Ciceronis millia passuum LX abesset, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione in sua remittit hiberna, ipse cum III legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; &, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato,

omnes fere Galliae civitates de bello consultabant, nuntios legationesque in omnes partes dimittebant, &, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaque in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis ac motu Gallorum nuntium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII praefecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causa convenisse: neque longius millia passuum VIII ab hibernis suis abfuisse; sed nuntio adlato de victoria Caesaris, discessisse, adeo, ut fugae similis discessus videretur. At Caesar, principibus cuiusque civitatis 54
ad se evocatis, alios territando, cum se scire, quae fierent, denuntiaret, alios cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma, & magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, (cuius frater Moritasgus, adventu in Galliam Caesaris, cuiusque maiores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; & missis ad Caesarem satisfaciundi causa legatis, cum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli in-

ferendi, tantamque omnibus voluntatum com-
mutationem attulit, ut, praeter Aeduos & Re-
mos, quos praecipuo ſemper honore Caeſar ha-
buit, alteros pro vetere ac perpetua erga po-
pulum Romanum fide, alteros pro recentibus
Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non
ſuſpecta nobis. Idque adeo haud ſcio mirandum-
ne ſit, cum compluribus aliis de cauſis, tum
maxime, quod, qui virtute belli omnibus gen-
tibus praeferebantur, tantum ſe eius opinionis
deperdidiſſe, ut a populo Romano imperia per-
55 ferrent, graviſſime dolebant. Treviri vero atque
Induciomarus totius hiemis nullum tempus in-
termiſerunt, quin trans Rhenum legatos mitte-
rent, civitates ſollicitarent, pecunias pollice-
rentur, magna parte exercitus noſtri interfe-
cta, multo minorem ſupereſſe dicerent partem.
Neque tamen ulli civitati Germanorum per-
ſuaderi potuit, ut Rhenum transiret, cum *ſe*
bis expertos dicerent, *Arioviſti bello & Tenchthe-*
rorum transitu, non eſſe amplius fortunam tentan-
dam. Hac ſpe lapſus Induciomarus, nihilo mi-
nus copias cogere, exercere, a finitimis equos
parare, exſules damnatosque tota Gallia magnis
praemiis ad ſe allicere coepit. Ac tantam ſibi iam
iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat,
ut undique ad eum legationes concurrerent,
gratiam atque amicitiam publice privatimque
56 peterent. Ubi intellexit, ultro ad ſe veniri, al-
tera ex parte Senones Carnutesque conſcientia
facinoris inſtigari, altera Nervios Aduatucosque

bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset; armatum concilium indicit, (hoc more Gallorum est initium belli,) quo, lege communi, omnes puberes armati convenire consuerunt; qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, (quem supra demonstravimus, Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse,) hostem iudicat, bonaque eius publicat. His rebus confectis, in concilio pronuntiat, arcessitum se a Senonibus & Carnutibus, aliisque compluribus Galliae civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum, ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quae fieri velit, praecipit. Labienus, cum & loci natura 57
& manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique evocat: iis certam diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum coniiciebant. Labienus suos intra munitiones con-

tinebat, timorisque opinionem, quibuscunque
58 poterat rebus, augebat. Cum maiore in dies contemtione Induciomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enuntiari, aut ad Treviros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Induciomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniiciunt, & magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis, (quod fore, sicut accidit, videbat,) unum omnes petant Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum illum spatium nactum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, praemia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, &, cum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur, caputque eius refertur in castra: redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum & Nerviorum, quae convenerant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER VI.

ARGUMENTUM.

Caesar, maiores motus praevidens, copias auget, 1; Nerviis, Senonibus Carnutibusque in deditionem acceptis, Menapios debellat, 3-8; Treviros Labienus. Iterum Rhenum Caesar transit, 9; qua occasione Germanos cum Gallis comparans, mores utriusque gentis, etiam illius silvas, cum feris invisis alibi, describit, 11-28. Tentatis frustra Suevis, in Eburones revertitur, 29-32; quos dum vastat, Sigambri Ciceronis castra oppugnant, metu Caesaris adventantis refugiunt, 35-41. Ille Eburonibus vastatis, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur, 43, 44.

Multis de caussis Caesar, maiorem Galliae 1
motum exspectans, per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium, legatos, delectum habere instituit: simul ab Cn. Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum impe-

rio reipublicae causa maneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire, & ad se proficisci iuberet: magni interesse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliae existimans, tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam maioribus adaugeri copiis posset. Quod cum Pompeius & reipublicae & amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu, tribus ante exactam hiemem & constitutis & adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, & celeritate & copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

2 Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, & pecuniam polliceri non desistunt: cum ab proximis impetrare non possent, ulteriores tentant. Inventis nonnullis civitatibus, iureiurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate & foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis, Caesar, cum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adiunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, & cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

3 Itaque nondum hieme confecta,

proximis IV legionibus coactis, de improviſo in
fines Nerviorum contendit; & prius, quam illi
aut convenire aut profugere poſſent, magno
pecoris atque hominum numero capto, atque
ea praeda militibus conceſſa, vaſtatisque agris,
in deditionem venire atque obſides ſibi dare
coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rurſus le-
giones in hiberna reduxit. Concilio Galliae pri-
mo vere, uti inſtituerat, indicto, cum reliqui,
praeter Senones, Carnutes, Trevirosque veniſ-
ſent, initium belli ac defectionis hoc eſſe arbi-
tratus, ut omnia poſtponere videretur, conci-
lium Lutetiam Pariſiorum transfert. Confines
erant hi Senonibus, civitatemque patrum me-
moria coniunxerant; ſed ab hoc conſilio ab-
fuiſſe exiſtimabantur. Hac re pro ſuggeſtu pro-
nuntiata, eodem die cum legionibus in Seno-
nes proficiſcitur, magnisque itineribus eo per-
venit. Cognito eius adventu, Acco, qui prin- 4
ceps eius conſilii fuerat, iubet in oppida multi-
tudinem convenire: conantibus, prius quam id
effici poſſet, adeſſe Romanos nuntiatur: neceſ-
ſario ſententia deſiſtunt, legatosque deprecandi
cauſa ad Caeſarem mittunt: adeunt per Aeduos,
quorum antiquitus erat in fide civitas. Liben-
ter Caeſar petentibus Aeduis dat veniam, excu-
ſationemque accipit; quod aeſtivum tempus in-
ſtantis belli, non quaeſtionis eſſe arbitrabatur.
Obſidibus imperatis centum, hos Aeduis cuſto-
diendos tradit. Eodem Carnutes legatos obſides-
que mittunt, uſi deprecatoribus Remis, quorum

erant in clientela: eadem ferunt reſponſa. Per-
agit concilium Caeſar, equitesque imperat civi-
5 tatibus. Hac parte Galliae pacata, totus & men-
te & animo in bellum Trevirorum & Ambiori-
gis inſiſtit. Cavarinum cum equitatu Senonum
ſecum proficiſci iubet, ne quis aut ex huius
iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio ci-
vitatis, motus exſiſtat. His rebus conſtitutis,
quod pro explorato habebat, Ambiorigem proe-
lio non eſſe concertaturum, reliqua eius conſilia
animo circumſpiciebat. Erant Menapii propin-
qui Eburonum finibus, perpetuis paludibus ſil-
visque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad
Caeſarem legatos nunquam miſerant. Cum iis
eſſe hoſpitium Ambiorigi ſciebat: item per Tre-
viros veniſſe Germanis in amicitiam, cognove-
rat. Haec prius illi detrahenda auxilia exiſtima-
bat, quam ipſum bello laceſſeret; ne, deſpera-
ta ſalute, aut ſe in Menapios abderet, aut cum
transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito con-
ſilio, totius exercitus impedimenta ad Labie-
num in Treviros mittit, duasque legiones ad eum
proficiſci iubet: ipſe cum legionibus expeditis
quinque in Menapios proficiſcitur. Illi, nulla
coacta manu, loci praeſidio freti, in ſilvas pa-
ludesque confugiunt, ſuaque eodem conferunt.
6 Caeſar, partitis copiis cum C. Fabio legato, &
M. Craſſo quaeſtore, celeriterque effectis pon-
tibus, adit tripartito, aedificia vicosque incen-
dit, magno pecoris atque hominum numero
potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos

ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut eius legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur. Dum haec a Caesare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant: iamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a millibus passuum XV, auxilia Germanorum exspectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium V impedimentis relicto, cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur, & M passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen, ripisque praeruptis: hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in concilio palam, *quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, & postero die prima luce castra moturum.* Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus noctu, tribunis militum pri-

misque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit, & quo facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu & tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri iubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad ho-
8 stes deferuntur. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat, cum Galli, cohortati inter se, *ne speratam praedam ex manibus dimitterent: longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium exspectare: neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant;* flumen transire, & iniquo loco proelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, praemissis paullum impedimentis, atque in tumulo quodam collocatis, *Habetis,* inquit, *milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eundem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero imperatori praestitistis: adesse eum, & haec coram cernere, existimate.* Simul signa ad hostem converti aciemque dirigi iubet: & paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non

potuerunt, ac primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petiverunt: quos Labienus equitatu consectatus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus civitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum. Caesar, 9
postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit. Ubii, qui ante obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant, *neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam:* petunt atque orant, *ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus poenas pendant: si amplius obsidum velit, dare* pollicentur. Cognita Caesar causa reperit, ab Suevis auxilia missa esse, Ubiorum satisfactio-

nem accepit, aditus viasque in Suevos perqui-
10 rit. Interim paucis poſt diebus fit ab Ubiis cer-
tior, Suevos omnes unum in locum copias co-
gere, atque iis nationibus, quae ſub eorum ſint
imperio, denuntiare, uti auxilia peditatus equi-
tatusque mittant. His cognitis rebus, rem fru-
mentariam providet, caſtris idoneum locum de-
ligit, Ubiis imperat, ut pecora deducant, ſua-
que omnia ex agris in oppida conferant, ſpe-
rans, barbaros atque imperitos homines, inopia
cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi con-
ditionem poſſe deduci: mandat, ut crebros ex-
ploratores in Suevos mittant, quaeque apud eos
gerantur, cognoſcant. Illi imperata faciunt, &
paucis diebus intermiſſis referunt, *Suevos omnes,*
poſteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum
venerint, cum omnibus ſuis ſociorumque copiis, quas
coëgiſſent, penitus ad extremos fines ſeſe recepiſſe:
ſilvam eſſe ibi infinita magnitudine, quae appella-
tur Bacenis: hanc longe introrſus pertinere, & pro
nativo muro obiectam, Cheruſcos ab Suevis, Suevos
ab Cheruſcis, iniuriis incurſionibusque prohibere: ad
eius initium ſilvae Suevos adventum Romanorum
11 *exſpectare conſtituiſſe.* Quoniam ad hunc locum
perventum eſt, non alienum eſſe videtur, de
Galliae Germaniaeque moribus, & quo diffe-
rant eae nationes inter ſeſe, proponere. In Gal-
lia non ſolum in omnibus civitatibus, atque
in omnibus pagis partibusque, ſed paene etiam
in ſingulis domibus factiones ſunt: earumque
factionum principes ſunt, qui ſummam aucto-

ritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Idque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque opprimi & circumveniri non patitur, neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem. Haec eadem ratio est in summa totius Galliae: namque omnes civitates in partes divisae sunt duas. Cum Caesar in Gal- 12
liam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi cum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant, eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent, obsidesque ab iis principum filios acciperent, & publice iurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; & partem finitimi agri, per vim occupatam, possiderent, Galliaeque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus, infecta re redierat. Adventu Caesaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis, (quod hi, qui se ad eorum amicitiam ag-

gregaverant, meliore conditione atque aequio-
re imperio ſe uti videbant,) reliquis rebus eo-
rum, gratia, dignitateque amplificata, Sequani
principatum dimiſerant. In eorum locum Remi
ſucceſſerant: quos quod adaequare apud Cae-
ſarem gratia intelligebatur, ii, qui propter ve-
teres inimicitias nullo modo cum Aeduis con-
iungi poterant, ſe Remis in clientelam dicabant.
Hos illi diligenter tuebantur. Ita & novam &
repente collectam auctoritatem tenebant. Eo
tum ſtatu res erat, ut longe principes haberen-
tur Aedui, ſecundum locum dignitatis Remi
13 obtinerent. In omni Gallia eorum hominum,
qui aliquo ſunt numero atque honore, genera
ſunt duo: nam plebs paene ſervorum habetur
loco, quae per ſe nihil audet, & nulli adhibe-
tur conſilio. Plerique, cum aut aere alieno, aut
magnitudine tributorum, aut iniuria potentio-
rum premuntur, ſeſe in ſervitutem dicant no-
bilibus: in hos eadem omnia ſunt iura, quae
dominis in ſervos. Sed de his duobus generibus,
alterum eſt Druidum, alterum equitum. Illi
rebus divinis interſunt, ſacrificia publica ac pri-
vata procurant, religiones interpretantur. Ad
hos magnus adoleſcentium numerus diſciplinae
cauſa concurrit, magnoque ii ſunt apud eos
honore. Nam fere de omnibus controverſiis pu-
blicis privatisque conſtituunt; &, ſi quod eſt
admiſſum facinus, ſi caedes facta, ſi de heredi-
tate, ſi de finibus controverſia eſt, iidem decer-
nunt; praemia poenasque conſtituunt: ſi qui

aut privatus aut publicus eorum decreto non
stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena apud
eos est gravissima. Quibus ita est interdictum,
ii numero impiorum ac sceleratorum habentur;
iis omnes decedunt, aditum eorum sermonem-
que defugiunt, ne quid ex contagione incom-
modi accipiant: neque iis petentibus ius reddi-
tur, neque honos ullus communicatur. His au-
tem omnibus Druidibus praeest unus, qui sum-
mam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo,
si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit:
aut si sunt plures pares, suffragio Druidum ad-
legitur, nonnumquam etiam armis de princi-
patu contendunt. Hi certo anni tempore in fi-
nibus Carnutum, quae regio totius Galliae me-
dia habetur, considunt in loco consecrato. Huc
omnes undique, qui controversias habent, con-
veniunt, eorumque iudiciis decretisque parent.
Disciplina in Britannia reperta, atque inde in
Galliam translata esse existimatur; & nunc, qui
diligentius eam rem cognoscere volunt, plerum-
que illo discendi causa proficiscuntur. Druides 14
a bello abesse consuerunt, neque tributa una
cum reliquis pendunt; militiae vacationem om-
niumque rerum habent immunitatem. Tantis
excitati praemiis, & sua sponte multi in disci-
plinam conveniunt, & a parentibus propinquis-
que mittuntur. Magnum ibi numerum versuum
ediscere dicuntur: itaque annos nonnulli vice-
nos in disciplina permanent. Neque fas esse exi-
stimant, ea literis mandare, cum in reliquis fe-

re rebus publicis, privatisque rationibus, Graecis utantur literis. Id mihi duabus de cauſis inſtituiſſe videntur; quod neque in vulgum diſciplinam efferri velint, neque eos, qui diſcant, literis confiſos, minus memoriae ſtudere: quod fere pleriſque accidit, ut praeſidio literarum diligentiam in perdiſcendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt perſuadere, *non interire animas, ſed ab aliis poſt mortem tranſire ad alios:* atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de ſideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de Deorum immortalium vi ac poteſtate diſputant,
15 & iuventuti transdunt. Alterum genus eſt Equitum. Hi, cum eſt uſus, atque aliquod bellum incidit, (quod ante Caeſaris adventum fere quotannis accidere ſolebat, uti aut ipſi iniurias inferrent, aut illatas propulſarent,) omnes in bello verſantur: atque eorum ut quisque eſt genere copiisque ampliſſimus, ita plurimos circum ſe ambactos clientesque habent. Hanc unam gra-
16 tiam potentiamque noverunt. Natio eſt omnis Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam cauſam, qui ſunt affecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque verſantur, aut pro victimis homines immolant, aut ſe immolaturos vovent, adminiſtrisque ad ea ſacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis niſi hominis vita reddatur, non poſſe aliter Deorum immortalium numen placari arbi-

trantur: publiceque eiusdem generis habent in-
ſtituta ſacrificia. Alii immani magnitudine ſimu-
lacra habent, quorum contexta viminibus mem-
bra vivis hominibus complent, quibus ſuccen-
ſis, circumventi flamma exanimantur homines.
Supplicia eorum, qui in furto, aut in latroci-
nio, aut aliqua noxa ſint comprehenſi, gratio-
ra Diis immortalibus eſſe arbitrantur: ſed, cum
eius generis copia deficit, etiam ad innocentium
ſupplicia deſcendunt. Deum maxime Mercurium 17
colunt. Huius ſunt plurima ſimulacra: hunc
omnium inventorem artium ferunt, hunc via-
rum atque itinerum ducem, hunc ad quaeſtus
pecuniae mercaturasque habere vim maximam
arbitrantur. Poſt hunc, Apollinem, & Martem,
& Iovem, & Minervam. De his eandem fere,
quam reliquae gentes, habent opinionem: A-
pollinem morbos depellere; Minervam operum
atque artificiorum initia transdere; Iovem im-
perium coeleſtium tenere; Martem bella rege-
re. Huic, cum proelio dimicare conſtituerunt,
ea, quae bello ceperint, plerumque devovent.
Quae ſuperaverint, animalia capta immolant:
reliquas res in unum locum conferunt. Multis
in civitatibus harum rerum exſtructos tumulos
locis conſecratis conſpicari licet: neque ſaepe
accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut
capta apud ſe occultare, aut poſita tollere au-
deret; graviſſimumque ei rei ſupplicium cum
cruciatu conſtitutum eſt. Galli ſe omnes ab Di- 18
te patre prognatos praedicant; idque ab Drui-

dibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia
omnis temporis non numero dierum, sed no-
ctium, finiunt: dies natales, & mensium & an-
norum initia sic observant, ut noctem dies sub-
sequatur. In reliquis vitae institutis hoc fere ab
reliquis differunt, quod suos liberos, nisi cum
adoleverint, ut munus militiae sustinere possint,
palam ad se adire non patiuntur; filiumque
puerili aetate in publico, in conspectu patris,
19 assistere, turpe ducunt. Viri, quantas pecunias
ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas
ex suis bonis, aestimatione facta, cum dotibus
communicant. Huius omnis pecuniae coniun-
ctim ratio habetur, fructusque servantur: uter
eorum vita superarit, ad eum pars utriusque
cum fructibus superiorum temporum pervenit.
Viri in uxores, sicut in liberos, vitae necisque
habent potestatem: & cum pater familiae, il-
lustriori loco natus, decessit, eius propinqui
conveniunt, &, de morte si res in suspicionem
venit, de uxoribus in servilem modum quae-
stionem habent, &, si compertum est, igni at-
que omnibus tormentis excruciatas interficiunt.
Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica &
sumtuosa; omniaque, quae vivis cordi fuisse
arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia:
ac paullo supra hanc memoriam servi & clien-
tes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis
20 funeribus confectis, una cremabantur. Quae ci-
vitates commodius suam rempublicam admini-
strare existimantur, habent legibus sanctum, si

quis quid de republica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet; quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, & ad facinus impelli, & de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant; quaeque esse ex usu iudicaverint, multitudini produnt: de republica nisi per concilium loqui non conceditur. GERMANI multum ab hac consuetudi- 21
ne differunt: nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, & quorum aperte opibus iuvantur, Solem, & Vulcanum, & Lunam: reliquos ne famam quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires, nervosque confirmari, putant. Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cuius rei nulla est occultatio, quod & promiscue in fluminibus perluuntur, & pellibus aut parvis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda. Agriculturae non student; maiorque pars 22
victus eorum in lacte, caseo, carne consistit; neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque ho-

minum, qui una coierunt, quantum, & quo
loco viſum eſt, agri attribuunt, atque anno poſt
alio tranſire cogunt. Eius rei multas afferunt
cauſas: ne, aſſidua conſuetudine capti, ſtudium
belli gerundi agricultura commutent; ne latos
fines parare ſtudeant, potentioresque humiliores
poſſeſſionibus expellant; ne accuratius, ad fri-
gora atque aeſtus vitandos, aedificent; ne qua
oriatur pecuniae cupiditas, qua ex re factiones
diſſenſionesque naſcuntur; ut animi aequita-
te plebem contineant, cum ſuas quisque opes
23 cum potentiſſimis aequari videat. Civitatibus
maxima laus eſt, quam latiſſimas circum ſe va-
ſtatis finibus ſolitudines habere. Hoc proprium
virtutis exiſtimant, expulſos agris finitimos ce-
dere, neque quemquam prope audere conſiſte-
re: ſimul hoc ſe fore tutiores arbitrantur, re-
pentinae incurſionis timore ſublato. Cum bel-
lum civitas aut illatum defendit, aut infert;
magiſtratus, qui ei bello praeſint, ut vitae ne-
cisque habeant poteſtatem, deliguntur. In pace
nullus communis eſt magiſtratus, ſed principes
regionum atque pagorum inter ſuos ius dicunt,
controverſiasque minuunt. Latrocinia nullam ha-
bent infamiam, quae extra fines cuiusque civi-
tatis fiunt; atque ea iuventutis exercendae ac
deſidiae minuendae cauſa fieri praedicant. Atque
ubi quis ex principibus in concilio dixit, ſe du-
cem fore; qui ſequi velint, profiteantur: con-
ſurgunt ii, qui & cauſam & hominem probant,
ſuumque auxilium pollicentur, atque ab mul-

titudine collaudantur: qui ex iis ſecuti non ſunt, in deſertorum ac proditorum numero ducuntur, omniumque iis rerum poſtea fides abrogatur. Hoſpites violare, fas non putant: qui quaque de cauſa ad eos venerint, ab iniuria prohibent, ſanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur. Ac fuit antea tempus, 24
cum Germanos Galli virtute ſuperarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertiliſſima ſunt, Germaniae loca circum Hercyniam ſilvam, (quam Eratoſtheni & quibusdam Graecis fama notam eſſe video, quam illi Orcyniam appellant,) Volcae Tectoſages occupaverunt, atque ibi conſederunt. Quae gens ad hoc tempus iis ſedibus ſeſe continet, ſummamque habet iuſtitiae & bellicae laudis opinionem: nunc quoque in eadem inopia, egeſtate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu & cultu corporis utuntur; Gallis autem Provinciae propinquitas, & transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque uſus largitur. Paullatim aſſuefacti ſuperari, multisque victi proeliis, ne ſe quidem ipſi cum illis virtute comparant. Huius Hercyniae 25
ſilvae, quae ſupra demonſtrata eſt, latitudo novem dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri poteſt, neque menſuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, & Nemetum, & Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum & Anartium;

hinc ſe flectit ſiniſtrorſus, diverſis ab flumine re-
gionibus, multarumque gentium fines propter
magnitudinem attingit: neque quiſquam eſt
huius Germaniae, qui ſe aut adiiſſe ad initium
eius ſilvae dicat, cum dierum iter LX proceſſe-
rit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit. Multa
in ea genera ferarum naſci conſtat, quae reli-
quis in locis viſa non ſint: ex quibus quae ma-
xime differant ab ceteris, & memoriae proden-
26 da videantur, haec ſunt. Eſt bos cervi figura,
cuius a media fronte inter aures unum cornu
exſiſtit, excelſius magisque directum his, quae
nobis nota ſunt, cornibus. Ab eius ſummo,
ſicut palmae, rami quam late diffunduntur. Ea-
dem eſt feminae, marisque natura, eadem forma
27 magnitudoque cornuum. Sunt item, quae ap-
pellantur Alces. Harum eſt conſimilis capris fi-
gura, & varietas pellium; ſed magnitudine paul-
lo antecedunt, mutilaeque ſunt cornibus, &
crura ſine nodis articulisque habent; neque quie-
tis cauſa procumbunt, neque, ſi quo afflictae
caſu conciderint, erigere ſeſe aut ſublevare poſ-
ſunt. His ſunt arbores pro cubilibus: ad eas ſe
applicant, atque ita, paullum modo reclinatae,
quietem capiunt: quarum ex veſtigiis cum eſt
animadverſum a venatoribus, quo ſe recipere
conſuerint, omnes eo loco aut a radicibus ſub-
ruunt, aut accidunt arbores tantum, ut ſumma
ſpecies earum ſtantium relinquatur. Huc cum
ſe conſuetudine reclinaverint, infirmas arbores
pondere affligunt, atque una ipſae concidunt.

Tertium eſt genus eorum, qui Uri appellantur. 28
Hi ſunt magnitudine paullo infra elephantos; ſpecie, & colore, & figura tauri. Magna vis eſt eorum, & magna velocitas: neque homini, neque ferae, quam conſpexerint, parcunt. Hos ſtudioſe foveis captos interficiunt. Hoc ſe labore durant homines adoleſcentes, atque hoc genere venationis exercent; &, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quae ſint teſtimonio, magnam ferunt laudem. Sed aſſueſcere ad homines & manſuefieri, ne parvuli quidem excepti, poſſunt. Amplitudo cornuum, & figura, & ſpecies, multum a noſtrorum boum cornibus differt. Haec ſtudioſe conquiſita ab labris argento circumcludunt, atque in ampliſſimis epulis pro poculis utuntur.
Caeſar, poſtquam per Ubios exploratores com- 29
perit, Suevos ſeſe in ſilvas recepiſſe, inopiam frumenti veritus, quod, ut ſupra demonſtravimus, minime omnes Germani agriculturae ſtudent, conſtituit, non progredi longius; ſed, ne omnino metum reditus ſui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum CC reſcindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum quatuor conſtituit, praeſidiumque cohortium XII pontis tuendi cauſa ponit, magniſque eum locum munitionibus firmat. Ei loco praeſidioque C. Volcatium Tullum adoleſcentem praefecit. Ipſe, cum matureſcere frumenta in-

ciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, [per
Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxi-
ma, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum
ad Nervios pertinet, millibusque amplius D in
longitudinem patet,] L. Minucium Basilum cum
omni equitatu praemittit, si quid celeritate iti-
neris atque opportunitate temporis proficere pos-
sit: monet, ut ignes fieri in castris prohibeat,
ne qua eius adventus procul significatio fiat: se-
30 se confestim subsequi dicit. Basilus, ut impera-
tum est, facit: celeriter contraque omnium opi-
nionem confecto itinere, multos in agris ino-
pinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum
Ambriorigem contendit, quo in loco cum pau-
cis equitibus esse dicebatur. Multum cum in
omnibus rebus, tum in re militari potest for-
tuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum
incautum atque etiam imparatum incideret,
priusque eius adventus ab hominibus videretur,
quam fama ac nuntiis afferretur; sic magnae fuit
fortunae, omni militari instrumento, quod cir-
cum se habebat, erepto, rhedis equisque com-
prehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc
eo factum est, quod, aedificio circumdato sil-
va, (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vi-
tandi aestus causa, plerumque silvarum ac flu-
minum petunt propinquitates,) comites familia-
resque eius angusto in loco paullisper equitum
nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus,
illum in equum quidam ex suis intulit: fugien-
tem silvae texerunt. Sic & ad subeundum peri-

culum, & ad vitandum, multum fortuna valuit. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, 31
quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus, & repentino equitum adventu prohibitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, clam dimissis per agros nuntiis, sibi quemque consulere iussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, his insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus, cum laborem aut belli aut fugae ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germaniaque copia est, se exanimavit. Segni 32
Condrusique, ex gente & numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque, legatos ad Caesarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret: nihil se de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Caesar, explorata re quaestione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduatu-

eam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere
est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius
atque Aurunculeius hiemandi causa consederant.
Hunc cum reliquis rebus locum probabat, tum
quod superioris anni munitiones integrae mane-
bant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio
impedimentis legionem XIV reliquit, unam ex
iis tribus, quas proxime conscriptas ex Italia
transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium
Ciceronem praefecit, ducentosque equites attri-
33 buit. Partito exercitu, T. Labienum cum legio-
nibus tribus ad Oceanum versus in eas partes,
quae Menapios attingunt, proficisci iubet: C.
Trebonium cum pari legionum numero ad eam
regionem, quae Aduatucis adiacet, depopulan-
dam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen
Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque
Arduennae partes ire constituit, quo cum pau-
cis equitibus profectum Ambiorigem audiebat.
Discedens, post diem septimum sese reversurum,
confirmat: quam ad diem ei legioni, quae in
praesidio relinquebatur, frumentum deberi scie-
bat. Labienum Treboniumque hortatur, si rei-
publicae commodo facere possint, ad eam diem
revertantur; ut, rursus communicato consilio,
exploratisque hostium rationibus, aliud belli ini-
34 tium capere possent. Erat ut supra demonstravi-
mus, manus certa nulla, non oppidum, non
praesidium, quod se armis defenderet; sed in
omnes partes dispersa multitudo. Ubi cuique
aut vallis abdita, aut locis silvestribus palus im-

pedita, spem praesidii aut salutis aliquam offe-
rebat, consederat. Haec loca vicinitatibus erant
nota, magnamque res diligentiam requirebat,
non in summa exercitus tuenda, (nullum enim
poterat universis, ab perterritis ac dispersis, peri-
culum accidere,) sed in singulis militibus con-
servandis; quae tamen ex parte res ad salutem
exercitus pertinebat. Nam & praedae cupiditas
multos longius evocabat, & silvae incertis oc-
cultisque itineribus confertos adire prohibebant.
Si negotium confici, stirpemque hominum sce-
leratorum interfici vellet, dimittendae plures ma-
nus, diducendique erant milites: si continere ad
signa manipulos vellet, ut instituta ratio & con-
suetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse
erat praesidio barbaris, neque ex occulto insi-
diandi & dispersos circumveniendi singulis dee-
rat audacia. At in eiusmodi difficultatibus, quan-
tum diligentia provideri poterat, providebatur;
ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi
omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam
cum aliquo detrimento militum noceretur. Cae-
sar ad finitimas civitates nuntios dimittit: omnes
ad se evocat spe praedae, ad diripiendos Ebu-
rones, ut potius in silvis Gallorum vita, quam
legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna
multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps
ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique
numerus celeriter convenit. Haec in omnibus 35
Eburonum partibus gerebantur, diesque appe-
tebat septimus, quem ad diem Caesar ad impe-

dimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, & quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quae parvam modo causam timoris afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum duo millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes supra docuimus: transeunt Rhenum navibus ratibusque, XXX millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praeda, longius procedunt. Non hos palus, in bello latrociniisque natos, non silvae morantur: quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis, *Quid vos*, inquit, *hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat.* Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce, cuius haec indicio cognoverant.

Cicero, qui per omnes ſuperiores dies praeceptis 36
Caeſaris ſumma diligentia milites in caſtris continuiſſet, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi paſſus eſſet, ſeptimo die diffidens, de numero dierum Caeſarem fidem ſervaturum, quod longius eum progreſſum audiebat, neque ulla de eius reditu fama afferebatur; ſimul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam paene obſeſſionem appellabant, ſi quidem ex caſtris egredi non liceret; nullum eiusmodi caſum exſpectans, quo, novem oppoſitis legionibus maximoque equitatu, diſperſis ac paene deletis hoſtibus, in millibus paſſuum III defendi poſſet; quinque cohortes frumentatum in proximas ſegetes miſit, quas inter & caſtra unus omnino collis intererat. Complures erant in caſtris ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui hoc ſpatio dierum convaluerant, circiter CCC ſub vexillo una mittuntur: magna praeterea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quae in caſtris ſubſederat, facta poteſtate, ſequitur.
Hoc ipſo tempore caſu Germani equites inter- 37
veniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, curſu ab decumana porta in caſtra irrumpere conantur: nec prius ſunt viſi, obiectis ab ea parte ſilvis, quam caſtris appropinquarent, usque eo, ut, qui ſub vallo tenderent mercatores, recipiendi ſui facultatem non haberent. Inopinantes noſtri re nova perturbantur, ac vix primum impetum cohors in ſtatione ſuſtinet. Circumfunduntur hoſtes ex reliquis partibus, ſi

quem aditum reperire possent. Aegre nostri portas tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio caussam tumultus quaerit: neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta iam castra pronuntiat; alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt, Cottaeque & Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.
38 Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo caruerat. Hic, diffisus suae atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones eius cohortis, quae in statione erat: paullisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: aegre, per manus tractus, servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant, speciemque de-
39 fensorum praebeant. Interim confecta frumenta-

tione, milites nostri clamorem exaudiunt: prae-
currunt equites, quanto res sit in periculo, co-
gnoscunt. Hic vero nulla munitio est, quae per-
territos recipiat: modo conscripti, atque usus
militaris imperiti, ad tribunum militum centu-
rionesque ora convertunt: quid ab his praeci-
piatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin
rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul
conspicati, oppugnatione desistunt: redisse pri-
mo legiones credunt, quas longius discessisse ex
captivis cognoverant: postea, despecta paucitate,
ex omnibus partibus impetum faciunt. Calones 40
in proximum tumulum procurrunt. Hinc cele-
riter deiecti, se in signa manipulosque conii-
ciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii,
cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent,
quoniam tam propinqua sint castra; & si pars
aliqua circumventa ceciderit, at reliquos serva-
ri posse confidunt: alii, ut in iugo consistant,
atque eundem omnes ferant casum. Hoc vete-
res non probant milites, quos sub vexillo una
profectos docuimus. Itaque inter se cohortati,
duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat
praepositus, per medios hostes perrumpunt, in-
columesque ad unum omnes in castra perve-
niunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem
impetu, militum virtute servantur. At ii, qui
in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei
militaris percepto, neque in eo, quod proba-
verant, consilio permanere, ut se loco superio-
re defenderent, neque eam, quam profuisse

aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt; ſed, ſe in caſtra recipere conati, iniquum in locum demiſerant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis cauſa in ſuperiores erant ordines huius legionis transducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortiſſime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute ſubmotis hoſtibus, praeter ſpem incolumis in caſtra pervenit; pars a barbaris circumventa

41 periit. Germani, deſperata expugnatione caſtrorum, quod noſtros iam conſtitiſſe in munitionibus videbant, cum ea praeda, quam in ſilvis depoſuerant, trans Rhenum ſeſe receperunt. Ac tantus fuit etiam poſt diſceſſum hoſtium terror, ut ea nocte, cum C. Voluſenus miſſus cum equitatu ad caſtra veniſſet, fidem non faceret, adeſſe cum incolumi Caeſarem exercitu. Sic omnium animos timor praeoccupaverat, ut, paene alienata mente, deletis omnibus copiis equitatum tantum ſe ex fuga recepiſſe, dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos caſtra oppugnaturos fuiſſe contenderent. Quem timorem

42 Caeſaris adventus ſuſtulit. Reverſus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex ſtatione & praeſidio eſſent emiſſae, queſtus, ne minimo quidem caſu locum relinqui debuiſſe, multum fortunam in repentino hoſtium adventu potuiſſe iudicavit; multo etiam amplius, quod paene ab ipſo vallo portiſque caſtrorum barbaros avertiſſent. Quarum omnium rerum ma-

xime admirandum videbatur, quod Germani,
qui eo conſilio Rhenum transierant, ut Ambio-
rigis fines depopularentur, ad caſtra Romanorum
delati, optatiſſimum Ambiorigi beneficium ob-
tulerant. Caeſar, rurſus ad vexandos hoſtes pro- 43
fectus, magno coacto numero ex finitimis civi-
tatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici
atque omnia aedificia, quae quisque conſpexe-
rat, incendebantur: praeda ex omnibus locis
agebatur: frumenta non ſolum a tanta multitu-
dine iumentorum atque hominum conſumeban-
tur, ſed etiam anni tempore atque imbribus
procubuerant; ut, ſi qui etiam in praeſentia ſe
occultaſſent, tamen iis, deducto exercitu, re-
rum omnium inopia pereundum videretur. Ac
ſaepe in eum locum ventum eſt, tanto in om-
nes partes diviſo equitatu, ut modo viſum ab
ſe Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam
abiiſſe ex conſpectu contenderent, ut, ſpe con-
ſequendi illata, atque infinito labore ſuſcepto,
qui ſe ſummam a Caeſare gratiam inituros pu-
tarent, paene naturam ſtudio vincerent, ſem-
perque paullum ad ſummam felicitatem defuiſ-
ſe videretur, atque ille latebris ac ſilvis aut ſal-
tibus ſe eriperet, & noctu occultatus alias regio-
nes parteſque peteret, non maiore equitum prae-
ſidio, quam quatuor, quibus ſolis vitam ſuam
committere audebat. Tali modo vaſtatis regio- 44
nibus, exercitum Caeſar duarum cohortium
damno Durocortorum Remorum reducit, con-
cilioque in eum locum Galliae indicto, de con-

iuratione Senonum & Carnutum quaestionem habere instituit; & de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata, more maiorum supplicium sumsit. Nonnulli, iudicium veriti, profugerunt: quibus cum aqua atque igni interdixisset, II legiones ad fines Trevirorum, II in Lingonibus, VI reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. IULII CAESARIS COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER VII.

ARGUMENTUM.

Galli denuo rebellant duce Vercingetorige, 1-6. Caesar improviso Arvernos opprimit, oppida Senonum Carnutumque capit, Biturigum Avarico fatigatur, expugnat tamen, 7-28. Aeduorum turbas componit, 32-34; quae graviores resurgunt, dum ille Gergoviam oppugnat, 36-53. Soluta obsidione, in Aeduos profecto, Labienus, re in Parisiis feliciter gesta, se coniungit, 54-62. Deficiunt plures Aeduorum exemplo, & Caesarem in Sequanis aggressi, ab eodem vincuntur, 63-67. Vercingetorix Alesiam se confert, quam Caesar operosa obsidione, profligatis qui auxilio venerant, ad deditionem cogit. Legiones in hiberna distribuit, 68-90.

Quieta Gallia, Caesar, ut constituerat, in 1
Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de P. Clodii caede: de senatusque

consulto certior factus, ut omnes iuniores Ita-
liae coniurarent, dilectum tota Provincia habere
instituit. Eae res in Galliam Transalpinam cele-
riter perferuntur. Addunt ipsi & affingunt ru-
moribus Galli, quod res poscere videbatur, *re-
tineri urbano motu Caesarem. neque in tantis dis-
sensionibus ad exercitum venire posse.* Hac impulsi
occasione, qui iam ante se populi Romani im-
perio subiectos dolerent, liberius atque auda-
cius de bello consilia inire incipiunt. Indictis
inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac
remotis locis, queruntur de Acconis morte:
hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant:
miserantur communem Galliae fortunam: omni-
bus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui
belli initium faciant, & sui capitis periculo Gal-
liam in libertatem vindicent. Eius in primis ra-
tionem habendam dicunt, priusquam eorum
clandestina consilia efferantur, ut Caesar ab ex-
ercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque
legiones, absente imperatore, audeant ex hi-
bernis egredi; neque imperator sine praesidio ad
legiones pervenire possit; postremo in acie prae-
stare interfici, quam non veterem belli gloriam
libertatemque, quam a maioribus acceperint, re-
2 cuperare. His rebus agitatis, profitentur Carnu-
tes, *se nullum periculum communis salutis causa re-
cusare; principesque ex omnibus bellum facturos* pol-
3 licentur; *&, quoniam in praesentia de obsidibus cavere
inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiurando
ac fide sanciatur,* petunt, *collatis militaribus si-*

gnis, (quo more eorum gravissimae caerimoniae continentur,) *ne*, *facto initio belli*, *ab reliquis deserantur*. Tum, collaudatis Carnutibus, dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto, ab concilio disceditur. Ubi 3 ea dies venit, Carnutes, Cotuato & Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt, civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae iussu Caesaris praeerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perfertur: (nam, ubi maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt, & proximis tradunt; ut tum accidit:) nam, quae Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt; quod spatium est millium circiter CLX. Simili ratione ibi Vercin- 4
getorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens, (cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat, & ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus,) convocatis suis clientibus, facile eos incendit. Cognito eius consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia: non destitit tamen, atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta ma-

nu, quoscunque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat eiectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoquoversus legationes: obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit: omnium consensu ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet; armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit; in primis equitatui studet: summae diligentiae summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit; nam, maiore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat; leviore de causa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento, & magnitudine poenae perterreant alios.

5 His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Rutenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Eius adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum reliquerat, co-

pias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur, legatisque nostris renuntiant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernis coniungunt. His rebus in 6
Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille urbanas res virtute Cn. Pompeii commodiorem in statum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset: nam si legiones in Provinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intelligebat; si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat. Interim Lucterius Cadurcus, in Rute- 7
nos missus, eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus in Nitiobriges & Gabalos, ab utrisque obsides accipit, & magna coacta manu, in Provinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata, Caesar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo cum venisset, timen-

tes confirmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quae loca hostibus erant finitima, constituit: partem copiarum ex Provincia, supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire iubet.
8 His rebus comparatis, represso iam Lucterio & remoto, quod intrare intra praesidia periculosum putabat, in Helvios proficiscitur: etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediebat; tamen discussa nive VI in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum sudore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem unquam homini eo tempore anni semitae patuerant; equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur, & quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec fama ac nuntiis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumsistunt atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim cum videat, omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.
9 At Caesar, biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat, per causam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu disce-

dit; Brutum adolescentem iis copiis praeficit;
hunc monet, ut in omnes partes equites quam
latissime pervagentur: daturum se operam, ne
longius triduo ab castris absit. His constitutis re-
bus, suis inopinantibus, quam maximis potest
itineribus, Viennam pervenit. Ibi nactus recen-
tem equitatum, quem multis ante diebus eo
praemiserat, neque diurno neque nocturno iti-
nere intermisso, per fines Aeduorum in Lingo-
nes contendit, ubi II legiones hiemabant; ut,
si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur
consilii, celeritate praecurreret. Eo cum perve-
nisset, ad reliquas legiones mittit, priusque in
unum locum omnes cogit, quam de eius ad-
ventu Arvernis nuntiari posset. Hac re cognita,
Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum re-
ducit; atque inde profectus Gergoviam, Boio-
rum oppidum, quos ibi Helvetico proelio vi-
ctos Caesar collocaverat, Aeduisque attribuerat,
oppugnare instituit. Magnam haec res Caesari 10
difficultatem ad consilium capiendum afferebat:
si reliquam partem hiemis uno in loco legiones
contineret, ne, stipendiariis Aeduorum expu-
gnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum
amicis in eo praesidium videret positum esse;
sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re fru-
mentaria duris subvectionibus laboraret. Prae-
stare visum est tamen, omnes difficultates per-
peti, quam, tanta contumelia accepta, omnium
suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus
Aeduos de supportando commeatu, praemittit

ad Boios, qui de suo adventu doceant, hor-
tenturque, ut in fide maneant, atque hostium
impetum magno animo sustineant. Duabus Agen-
dici legionibus atque impedimentis totius exer-
11 citus relictis, ad Boios proficiscitur. Altero die
cum ad oppidum Senonum Vellaunodunum ve-
nisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo
expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare
instituit, idque biduo circumvallavit: tertio die
missis ex oppido legatis de deditione, arma pro-
ferri, iumenta produci, DC obsides dari iubet.
Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum re-
linquit: ipse, ut quam primum iter faceret Ge-
nabum Carnutum, proficiscitur, qui, tum pri-
mum adlato nuntio de oppugnatione Vellauno-
duni, cum longius eam rem ductum iri existi-
marent, praesidium Genabi tuendi causa, quod
eo mitterent, comparabant. Huc biduo perve-
nit: castris ante oppidum positis, diei tempore
exclusus, in posterum oppugnationem differt,
quaeque ad eam rem usui sint, militibus impe-
rat: &, quod oppidum Genabum pons fluminis
Ligeris continebat, veritus, ne noctu ex oppi-
do profugerent, duas legiones in armis excubare
iubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem
silentio ex oppido egressi, flumen transire coe-
perunt. Qua re per exploratores nuntiata, Cae-
sar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis
incensis, intromittit, atque oppido potitur,
perpaucis ex hostium numero desideratis, quin
cuncti vivi caperentur, quod pontis atque itine-

rum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines pervenit. Vercingeto- 12
rix, ubi de Caesaris adventu cognovit, oppugnatione desistit, atque obviam Caesari proficiscitur. Ille oppidum [Biturigum, positum in via,] Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido cum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suaeque vitae consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam obsidum transdita, cum reliqua administrarentur, centurionibus & paucis militibus intromissis, qui arma iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido, cum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniri consilii intellexissent, gladiis districtis portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt. Caesar ex castris equitatum educi 13
iubet, proeliumque equestre committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter CD submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, atque in fugam coniecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt: quibus profligatis, rur-

ſus oppidani perterriti comprehenſos eos, quorum opera plebem concitatam exiſtimabant, ad Caeſarem perduxerunt, ſeſeque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Caeſar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitiſſimumque in finibus Biturigum, atque agri fertiliſſima regione, profectus eſt; quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum ſe in poteſtatem redactu-
14 rum confidebat. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis, ſuos ad concilium convocat. Docet, *longe alia ratione eſſe bellum gerendum, atque antea ſit geſtum: omnibus modis huic rei ſtudendum, ut pabulatione & commeatu Romani prohibeantur. Id eſſe facile, quod equitatu ipſi abundent, & quod anni tempore ſubleventur: pabulum ſecari non poſſe; neceſſario diſperſos hoſtes ex aedificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri poſſe. Praeterea ſalutis cauſa rei familiaris commoda negligenda; vicos atque aedificia incendi oportere hoc ſpatio, a Boia quoquo verſus, quo pabulandi cauſa adire poſſe videantur. Harum ipſis rerum copiam ſuppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus ſubleventur: Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius a caſtris progreſſuros: neque intereſſe, ipſosne interficiant, impedimentisne exuant, quibus amiſſis bellum geri non poſſit. Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione & loci natura ab omni ſint periculo tuta; neu ſuis ſint ad detrectandam militiam receptacula, neu Romanis propoſita ad copiam commeatus prae-*

diamque tollendam. Haec si gravia aut acerba vi-
deantur, multo illa gravius aestimare debere, libe-
ros, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfi-
ci; quae sit necesse accidere victis. Omnium con- 15
sensu hac sententia probata, uno die amplius
XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit
in reliquis civitatibus. In omnibus partibus in-
cendia conspiciuntur: quae etsi magno cum do-
lore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii pro-
ponebant, [quod se, prope] explorata victo-
ria, celeriter amissa recuperaturos [confidebant.]
Deliberatur de Avarico in communi concilio,
incendi placeret, an defendi. Procumbunt om-
nibus Gallis ad pedes Bituriges, *ne pulcherrimam*
prope totius Galliae urbem, quae & praesidio & orna-
mento sit civitati, suis manibus succendere cogeren-
tur: facile se loci natura defensuros, dicunt, *quod,*
prope ex omnibus partibus flumine & palude circum-
data, unum habeat & perangustum aditum. Datur
petentibus venia, dissuadente primo Vercinge-
torige, post concedente, & precibus ipsorum,
& misericordia vulgi. Defensores oppido idonei
deliguntur. Vercingetorix minoribus Caesarem 16
itineribus subsequitur, & locum castris deligit,
paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe
millia passuum XVI. Ibi per certos exploratores
in singula diei tempora, quae ad Avaricum age-
rentur, cognoscebat, &, quid fieri vellet, im-
perabat: omnes nostras pabulationes frumenta-
tionesque observabat, dispersosque, cum lon-
gius necessario procederent, adoriebatur, ma-

gnoque incommodo afficiebat: etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.
17 Castris ad eam partem oppidi positis, Caesar, quae intermissa a flumine & palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua & infirma, celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, &, pecore e longinquioribus vicis adacto, extremam famen sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita, populi Romani maiestate & superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar, cum in opere singulas legiones appellaret, &, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, *ne id faceret*, petebant: *sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: praestare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent.* Haec eadem centurionibus tri-

bunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur. Cum iam muro turres ap- 18
propinquassent, ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem consumto pabulo castra movisse propius Avaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites proeliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco aperto atque edito instruxerunt. Qua re nuntiata, Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri
iussit. Collis erat leniter ab infimo acclivis: hunc 19
ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus eius paludis certis custodibus obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interiecto, & signum proelii exposcentes, edocet, *quanto detrimento*

22 conſtare intelligebant. Singulari militum noſtro-
rum virtuti conſilia cuiusque modi Gallorum oc-
currebant, ut eſt ſummae genus ſolertiae, at-
que ad omnia imitanda atque efficienda, quae
ab quoque tradantur, aptiſſimum. Nam & la-
queis falces avertebant, quas cum deſtinaverant,
tormentis introrſus reducebant; & aggerem cu-
niculis ſubtrahebant, eo ſcientius, quod apud
eos magnae ſunt ferrariae, atque omne genus
cuniculorum notum atque uſitatum eſt. Totum
autem murum ex omni parte turribus contabu-
laverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris
diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri
ignem inferebant, aut milites occupatos in ope-
re adoriebantur; & noſtrarum turrium altitudi-
nem, quantum has quotidianus agger expreſſe-
rat, commiſſis ſuarum turrium malis, adaequa-
bant; & apertos cuniculos praeuſta ac praeacuta
materia, & pice fervefacta, & maximi ponde-
ris ſaxis morabantur, moenibusque appropin-
23 quare prohibebant. Muris autem omnibus Gal-
licis haec fere forma eſt. Trabes directae, per-
petuae in longitudinem, paribus intervallis di-
ſtantes inter ſe binos pedes, in ſolo collocantur:
hae revinciuntur introrſus, & multo aggere ve-
ſtiuntur. Ea autem, quae diximus, intervalla
grandibus in fronte ſaxis effarciuntur. His col-
locatis & coagmentatis, alius inſuper ordo ad-
iicitur, ut idem illud intervallum ſervetur, ne-
que inter ſe contingant trabes, ſed paribus in-
termiſſae ſpatiis, ſingulae ſingulis ſaxis interie-

ctis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant; tum ad utilitatem & defensionem urbium summam habet opportunitatem; quod & ab incendio lapis, & ab ariete materia defendit, quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest. Iis tot rebus impedita oppugnatione, mili- 24
tes, cum toto tempore frigore & assiduis imbribus tardarentur, tamen continenti labore omnia haec superaverunt, & diebus XXV aggerem, latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, exstruxerunt. Cum is murum hostium paene contingeret, & Caesar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur; paullo ante tertiam vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem alii reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum

eſt, ut alii eruptionibus reſiſterent, alii turres
reducerent, aggeremque interſcinderent, omnis
vero ex caſtris multitudo ad reſtinguendum con-
25 curreret. Cum in omnibus locis, conſumta iam
reliqua parte noctis, pugnaretur, ſemperque hoſtibus ſpes victoriae redintegraretur, eo magis,
quod deuſtos pluteos turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animum advertebant; ſemperque ipſi recentes defeſſis ſuccederent, omnemque Galliae ſalutem in illo veſtigio temporis poſitam arbitrarentur; accidit, inſpectantibus nobis, quod, dignum memoria viſum, praetermittendum non exiſtimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus ſevi ac picis transditas glebas in ignem e regione turris proiiciebat, ſcorpione ab latere dextro transiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus iacentem transgreſſus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu ſcorpionis exanimato altero, ſucceſſit tertius, & tertio quartus; nec prius ille eſt a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam, reſtincto aggere, atque omni parte ſubmotis hoſtibus, finis
26 eſt pugnandi factus. Omnia experti Galli, quod
res nulla ſucceſſerat, poſtero die conſilium ceperunt, ex oppido profugere, hortante & iubente Vercingetorige. Id, ſilentio noctis conati, non magna iactura ſuorum ſeſe effecturos ſperabant; propterea quod neque longe ab oppido caſtra Vercingetorigis aberant, & palus perpetua, quae intercedebat, Romanos ad inſequendum

tardabat. Iamque hoc facere noctu apparabant, cum matresfamiliae repente in publicum procurrerunt, flentesque, proiectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se & communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturae & virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit; conclamare, & significare de fuga Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, consilio destiterunt. Postero die Caesar, promota turri, dire- 27
ctisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari iussit, & quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent: his, qui primi murum adscendissent, praemia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleverunt. Ho- 28
stes, re nova perterriti, muro turribusque deiecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi

viderunt, veriti, ne omnino ſpes fugae tolleretur, abiectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, cum anguſto portarum exitu ſe ipſi premerent, a militibus; pars, iam egreſſa portis, ab equitibus eſt interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae ſtuderet. Sic & Genabenſi caede, & labore operis incitati, non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium, vix DCCC, qui primo clamore audito ſe ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa iam nocte, ſilentio ex fuga excepit, (veritus, ne qua in caſtris ex eorum concurſu & miſericordia vulgi ſeditio oriretur,) ut, procul in via diſpoſitis familiaribus ſuis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad ſuos curaret, quae cuique civitati pars caſtrorum ab initio obvenerat.

29 Poſtero die concilio convocato, conſolatus cohortatusque eſt, *ne ſe admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie viciſſe Romanos, ſed artificio quodam & ſcientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipſi imperiti: errare, ſi qui in bello omnes ſecundos rerum proventus exſpectent: ſibi nunquam placuiſſe, Avaricum defendi, cuius rei teſtes ipſos haberet; ſed factum imprudentia Biturigum, & nimia obſequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen ſe celeriter maioribus commodis ſanaturum. Nam quae ab reliquis Gallis civitates diſſentirent,*

*has ſua diligentia adiuncturum. atque unum conſi-
lium totius Galliae effecturum. cuius conſenſu ne
orbis quidem terrarum poſſit obſiſtere: idque ſe prope
iam effectum habere. Interea aequum eſſe. ab iis
communis ſalutis cauſa impetrari. ut caſtra munire
inſtituerent. quo facilius repentinos hoſtium impetus
ſuſtinere poſſent.* Fuit haec oratio non ingrata 30
Gallis, maxime, quod ipſe animo non defece-
rat, tanto accepto incommodo, neque ſe in oc-
cultum abdiderat, & conſpectum multitudinis
fugerat: pluſque animo providere & praeſentire
exiſtimabatur, quod, re integra, primo incenden-
dum Avaricum, poſt deferendum cenſuerat. Ita-
que ut reliquorum imperatorum res adverſae
auctoritatem minuunt; ſic huius ex contrario di-
gnitas, incommodo accepto, in dies augebatur:
ſimul in ſpem veniebant eius affirmatione, de
reliquis adiungendis civitatibus; primumque eo
tempore Galli caſtra munire inſtituerunt, & ſic
ſunt animo conſternati, homines inſueti labo-
ris, ut omnia, quae imperarentur, ſibi patien-
da & perferenda exiſtimarent. Nec minus, quam 31
eſt pollicitus, Vercingetorix animo laborabat,
ut reliquas civitates adiungeret, atque earum
principes donis pollicitationibuſque alliciebat.
Huic rei idoneos homines deligebat, quorum
quiſque aut oratione ſubdola, aut amicitia fa-
cillime capi poſſet. Qui Avarico expugnato re-
fugerant, armandos veſtiendoſque curat. Simul
ut deminutae copiae redintegrarentur, imperat
certum numerum militum civitatibus, quem,

& quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri & ad se mitti iubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, & quos ex Aquitania con-
32 duxerat, ad eum pervenit. Caesar, Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti & reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam prope hieme confecta, cum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, & ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, *ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, cum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annuam obtinere consuessent, duo magistratum gerant, & se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem, florentem & illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summae potentiae & magnae cognationis; cuius frater Vedeliacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat: id ne acci-*

dat. positum in eius diligentia atque auctoritate. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta & tam coniuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quae minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret, huic rei praevertendum existimavit; & quod legibus Aeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, & quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Cum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum imperium deponere coëgit; Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere iussit. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque, omnibus omissis his rebus, huic bello servirent, eaque, quae meruissent, praemia ab se, devicta Gallia, exspectarent, equitatumque omnem, & peditum millia x sibi celeriter mit-

terent, quae in praesidiis rei frumentariae caussa disponeret, exercitum in duas partes divisit; IV legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; VI ipse in Arvernos ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis eius fluminis pontibus, ab altera Elaveris
35 parte iter facere coepit. Cum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Caesari difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum II legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis [quartis] quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi iussis, cum iam ex diei tempore coniecturam caperet, in castra perventum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, & loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus

anteceſſit. Caeſar ex eo loco quintis caſtris Gergoviam pervenit; equeſtrique proelio eo die levi facto, perſpecto urbis ſitu, quae, poſita in altiſſimo monte, omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione deſperavit; de obſeſſione non prius agendum conſtituit, quam rem frumentariam expediſſet. At Vercingetorix, caſtris prope oppidum in monte poſitis, mediocribus circum ſe intervallis ſeparatim ſingularum civitatium copias collocaverat; atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua deſpici poterat, horribilem ſpeciem praebebat: principesque earum civitatium, quos ſibi ad conſilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad ſe iubebat convenire, ſeu quid communicandum, ſeu quid adminiſtrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equeſtri proelio, interiectis ſagittariis, quid in quoque eſſet animi ac virtutis ſuorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis ſub ipſis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumciſus; (quem ſi tenerent noſtri, & aquae magna parte & pabulatione libera prohibituri hoſtes videbantur; ſed is locus praeſidio ab iis non nimis firmo tenebatur:) tamen ſilentio noctis Caeſar, ex caſtris egreſſus, prius quam ſubſidio ex oppido veniri poſſet, deiecto praeſidio potitus loco, duas ibi legiones collocavit, foſſamque duplicem duodenum pedum a maioribus caſtris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hoſtium incurſu etiam ſinguli commeare poſſent. Dum 37

haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litavicus, atque eius fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis praemium communicat, hortaturque eos, *ut se liberos & imperio natos meminerint: unam esse Aeduorum civitatem, quae certissimam Galliae victoriam distineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Caesaris beneficio affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum caussam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere: cur enim potius Aedui de suo iure & de legibus ad Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos, veniant?* Celeriter adolescentibus & oratione magistratus & praemio deductis, cum se vel principes eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur, quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis millibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, praeficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua, qua
38 ratione agi placeat, constituunt. Litavicus, accepto exercitu, cum millia passuum circiter XXX ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans, *Quo proficiscimur,* inquit, *milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit: principes civitatis, Eporedorix & Viridomarus,*

insimulati proditionis, ab Romanis indicta causa interfecti sunt. Haec ab iis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare. Producuntur ii, quos ille edocuerat, quae dici vellet; atque eadem, quae Litavicus pronuntiaverat, multitudini exponunt: *Omnes equites Aeduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media caede profugisse.* Conclamant Aedui, & Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. *Quasi vero,* inquit ille, *consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere, & cum Arvernis nosmet coniungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admisso, Romani iam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt, atque hos latrones interficiamus.* Ostendit cives Romanos, qui eius praesidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuntios tota civitate Aeduorum dimittit, eodem mendacio de caede equitum & principum permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur. Eporedorix 39
Aeduus, summo loco natus adolescens, & summae domi potentiae, & una Viridomarus, pari aetate & gratia, sed genere dispari, quem Caesar, sibi ab Divitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equi-

tum numero convenerant, nominatim ab eo
evocati. His erat inter se de principatu conten-
tio, & in illa magistratuum controversia alter pro
Convictolitane, alter pro Coto summis opibus
pugnaverant. Ex iis Eporedorix, cognito Lita-
vici consilio, media fere nocte rem ad Caesarem
defert; orat, *ne patiatur, civitatem pravis adole-
scentium consiliis ab amicitia populi Romani defi-
cere; quod futurum provideat, si se tot hominum
millia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem
neque propinqui negligere, neque civitas levi momen-*
40 *to aestimare posset.* Magna affectus sollicitudine
hoc nuntio Caesar, quod semper Aeduorum ci-
vitati praecipue indulserat, nulla interposita du-
bitatione legiones expeditas quatuor equitatum-
que omnem ex castris educit: nec fuit spatium
tali tempore ad contrahenda castra, quod res
posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum
cum legionibus II castris praesidio relinquit. Fra-
tres Litavici cum comprehendi iussisset, paullo
ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus mi-
lites, *ne necessario tempore itineris labore permo-
veantur;* cupidissimis omnibus, progressus millia
passuum XXV, agmen Aeduorum conspicatus,
immisso equitatu, iter eorum moratur atque im-
pedit, interdicitque omnibus, ne quemquam
interficiant. Eporedorigem & Viridomarum, quos
illi interfectos existimabant, inter equites ver-
sari, suosque appellare iubet. Iis cognitis, & Li-
tavici fraude perspecta, Aedui manus tendere,
& deditionem significare, & proiectis armis mor-

tem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, quibus nefas more Gallorum est, etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergoviam profugit. Caesar, nuntiis ad civitatem Ae- 41 duorum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere equites, a Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt; summis copiis castra oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset eisdem in vallo permanendum; multitudine sagittarum atque omnis generis telorum multos vulneratos: ad haec sustinenda magno usui fuisse tormenta; Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque vallo addere, & se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Caesar summo studio militum ante ortum solis in castra pervenit. Dum haec ad 42 Gergoviam geruntur, Aedui, primis nuntiis a Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia & temeritas, quae maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adiuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem impellit, ut, facinore ad-

misso, ad sanitatem pudeat reverti. M. Aristium tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis, maiorem multitudinem ad arma concitant.
43 Interim nuntio adlato, omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant: quaestionem de bonis direptis decernunt: Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Caesarem sui purgandi gratia mittunt. Haec faciunt recuperandorum suorum causa: sed contaminati facinore, & capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, & timore poenae exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intelligebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: *nihil se propter inscientiam levitatemque vulgi gravius de civitate iudicare, neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere.* Ipse, maiorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugae videretur.
44 Haec cogitanti accidere visa est facultas bene gerendae rei. Nam cum minora in castra operis

perſpiciendi cauſa veniſſet, animadvertit collem,
qui ab hoſtibus tenebatur, nudatum hominibus,
qui ſuperioribus diebus vix prae multitudine
cerni poterat. Admiratus quaerit ex perfugis
cauſam, quorum magnus ad eum quotidie nu-
merus confluebat. Conſtabat inter omnes, quod
iam ipſe Caeſar per exploratores cognoverat,
dorſum eſſe eius iugi prope aequum, ſed ſilve-
ſtre & anguſtum, qua eſſet aditus ad alteram
oppidi partem: huic loco vehementer illos ti-
mere, nec iam aliter ſentire, uno colle ab Ro-
manis occupato, ſi alterum amiſiſſent, quin pae-
ne circumvallati, atque omni exitu & pabula-
tione intercluſi viderentur: ad hunc munien-
dum locum omnes a Vercingetorige evocatos.
Hac re cognita, Caeſar mittit complures equi- 45
tum turmas eo de media nocte; iis imperat, ut
paullo tumultuoſius omnibus in locis pervaga-
rentur. Prima luce magnum numerum impedi-
mentorum ex caſtris mulorumque produci, e-
que iis ſtramenta detrahi, mulionesque cum caſ-
ſidibus, equitum ſpecie ac ſimulatione, collibus
circumvehi iubet. His paucos addit equites, qui
latius oſtentationis cauſa vagarentur. Longo cir-
cuitu easdem omnes iubet petere regiones. Haec
procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergo-
via deſpectus in caſtra; neque tanto ſpatio, cer-
ti quid eſſet, explorari poterat. Legionem unam
eodem iugo mittit, & paullum progreſſam infe-
riore conſtituit loco, ſilvisque occultat. Auge-
tur Gallis ſuſpicio, atque omnes illo ad muni-

tionem copiae transducuntur. Vacua caſtra hoſtium Caeſar conſpicatus, tectis inſignibus ſuorum, occultatisque ſignis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex maioribus caſtris in minora transducit; legatisque, quos ſingulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, oſtendit: in primis monet, ut contineant milites, ne ſtudio pugnandi aut ſpe praedae longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate poſſe vitari: occaſionis eſſe rem, non proelii. His rebus expoſitis, ſignum dat, & ab dextera parte alio adſcenſu eodem tempore Aeduos mittit.
46 Oppidi murus ab planitie atque initio adſcenſus, recta regione, ſi nullus anfractus intercederet, MCC paſſus aberat. Quidquid huic circuitus ad molliendum clivum acceſſerat, id ſpatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus ſaxis ſex pedum murum, qui noſtrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli, atque, inferiore omni ſpatio vacuo relicto, ſuperiorem partem collis usque ad murum oppidi denſiſſimis caſtris compleverant. Milites, dato ſigno, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgreſſi, trinis caſtris potiuntur. Ac tanta fuit in capiendis caſtris celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, ſubito in tabernaculo oppreſſus, ut meridie conquieverat, ſuperiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix ſe ex manibus
47 praedantium militum eriperet. Conſecutus id,

quod animo proposuerat, Caesar receptui cani
iussit; legionisque decimae, qua tum erat co-
mitatus, signa consistere. At reliquarum milites
legionum, non exaudito tubae sono, quod sa-
tis magna valles intercedebat, tamen ab tribu-
nis militum legatisque, ut erat a Caesare prae-
ceptum, retinebantur: sed elati spe celeris vi-
ctoriae, & hostium fuga, superiorumque tempo-
rum secundis proeliis, nihil adeo arduum sibi
existimabant, quod non virtute consequi pos-
sent; neque prius finem sequendi fecerunt,
quam muro oppidi portisque appropinquarent.
Tum vero ex omnibus urbis partibus orto cla-
more, qui longius aberant, repentino tumultu
perterriti, cum hostem intra portas esse existi-
marent, sese ex oppido eiecerunt. Matres fami-
liae de muro vestem argentumque iactabant, &
pectoris fine prominentes, passis manibus obte-
stabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sic-
ut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem at-
que infantibus abstinerent. Nonnullae, de mu-
ris per manus demissae, sese militibus transde-
bant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem
inter suos eo die dixisse constabat, excitari se
Avaricensibus praemiis, neque commissurum,
ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos
nactus manipulares, atque ab iis sublevatus,
murum adscendit. Eos ipse rursus singulos ex-
ceptans, in murum extulit. Interim ii, qui ad 48
alteram partem oppidi, ut supra demonstra-
vimus, munitionis causa convenerant, primo

exaudito clamore, inde etiam crebris nuntiis in-
citati, oppidum a Romanis teneri, praemissis
equitibus, magno concursu eo contenderunt.
Eorum ut quisque primus venerat, sub muro
consistebat, suorumque pugnantium numerum
augebat. Quorum cum magna multitudo con-
venisset, matres familiae, quae paullo ante Ro-
manis de muro manus tendebant, suos obte-
stari, & more Gallico passum capillum ostenta-
re, liberosque in conspectum proferre coepe-
runt. Erat Romanis nec loco, nec numero, aequa
contentio: simul & cursu & spatio pugnae de-
fatigati, non facile recentes atque integros su-
49 stinebant. Caesar, cum iniquo loco pugnari,
hostiumque augeri copias videret, praemetuens
suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus
castris praesidio reliquerat, mittit, ut cohortes
ex castris celeriter educeret, & sub infimo col-
le ab dextro latere hostium constitueret: ut, si
nostros depulsos loco vidisset, quo minus libe-
re hostes insequerentur, terreret. Ipse paullum
ex eo loco cum legione progressus, ubi consti-
50 terat, eventum pugnae exspectabat. Cum acer-
rime cominus pugnaretur, hostes loco & nume-
ro, nostri virtute confiderent; subito sunt Ae-
dui visi, ab latere nostris aperto, quos Caesar
ab dextra parte alio adscensu, manus distinen-
dae causa, miserat. Hi similitudine armorum
vehementer nostros perterruerunt: ac, tamet-
si dextris humeris exsertis animadvertebantur,
quod insigne pacatis esse consuerat, tamen id

ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus fa-
ctum existimabant. Eodem tempore L. Fabius
centurio, quique una murum adscenderant, cir-
cumventi atque interfecti de muro praecipitan-
tur. M. Petreius, eiusdem legionis centurio, cum
portas excidere conatus esset, a multitudine op-
pressus ac sibi desperans, multis iam vulneribus
acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti
erant, *Quoniam*, inquit, *me una vobiscum servare
non possum, vestrae quidem certe vitae prospiciam,
quos cupiditate gloriae adductus in periculum dedu-
xi. Vos, data facultate, vobis consulite.* Simul in
medios hostes irrupit, duobusque interfectis, re-
liquos a porta paullum submovit. Conantibus
auxiliari suis, *Frustra*, inquit, *meae vitae subve-
nire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt.
Proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad le-
gionem recipite.* Ita pugnans post paullum conci-
dit, ac suis saluti fuit. Nostri, cum undique 51
premerentur, XLVI centurionibus amissis, deie-
cti sunt loco: sed intolerantius Gallos insequen-
tes legio X tardavit, quae pro subsidio paullo
aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII le-
gionis cohortes exceperunt, quae, ex castris mi-
noribus eductae, cum T. Sextio legato cepe-
rant locum superiorem. Legiones, ubi primum
planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis
constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis
suos intra munitiones reduxit. Eo die milites
sunt paullo minus DCC desiderati. Postero die 52
Caesar, concione advocata, temeritatem cupi-

ditatemque militum reprehendit, *quod ſibi ipſi iudicaviſſent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque ſigno recipiendi dato conſtitiſſent, neque a tribunis militum legatisque retineri potuiſſent:* expoſito, *quid iniquitas loci poſſet, quid ipſe ad Avaricum ſenſiſſet, cum, ſine duce & ſine equitatu deprehenſis hoſtibus, exploratam victoriam dimiſiſſet, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non caſtrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuiſſet; tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus ſe, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum ſentire exiſtimarent: nec minus ſe in milite modeſtiam & continentiam, quam virtutem atque animi magnitu-*
53 *dinem deſiderare.* Hac habita concione, & ad extremum oratione confirmatis militibus, *ne ob hanc cauſam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attuliſſet, id virtuti hoſtium tribuerent;* eadem de profectione cogitans, quae ante ſenſerat, legiones ex caſtris eduxit, aciemque idoneo loco conſtituit. Cum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum deſcenderet, levi facto equeſtri proelio atque eo ſecundo, in caſtra exercitum reduxit. Cum hoc idem poſtero die feciſſet, ſatis ad Gallicam oſtentationem minuendam militumque animos confirmandos factum exiſtimans, in Aeduos caſtra movit. Ne tum quidem inſecutis hoſtibus, tertio die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum trans-

duxit. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Ae- 54
duis appellatus, diſcit, cum omni equitatu Li-
tavicum ad ſollicitandos Aeduos profectum :
opus eſſe & ipſos praecedere ad confirmandam
civitatem. Etſi multis iam rebus perfidiam Ae-
duorum perſpectam habebat, atque horum diſ-
ceſſu admaturari defectionem civitatis exiſtima-
bat; tamen retinendos eos non cenſuit, ne aut
inferre iniuriam videretur, aut dare timoris ali-
quam ſuſpicionem. Diſcedentibus his breviter
ſua in Aeduos merita exponit: *quos & quam hu-
miles accepiſſet, compulſos in oppida, multatos agris,
omnibus ereptis copiis, impoſito ſtipendio, obſidibus
ſumma cum contumelia extortis; & quam in fortu-
nam, quamque in amplitudinem deduxiſſet, ut non
ſolum in priſtinum ſtatum rediſſent, ſed omnium tem-
porum dignitatem & gratiam anteceſſiſſe viderentur.*
His datis mandatis, eos ab ſe dimiſit. Noviodu- 55
num erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris
opportuno loco poſitum: huc Caeſar omnes ob-
ſides Galliae, frumentum, pecuniam publicam,
ſuorum atque exercitus impedimentorum ma-
gnam partem contulerat: huc magnum nume-
rum equorum, huius belli cauſa in Italia atque
Hiſpania coëmtum, miſerat. Eo cum Eporedo-
rix Viridomarusque veniſſent, & de ſtatu civi-
tatis cognoviſſent, Litavicum Bibracte ab Aeduis
receptum, quod eſt oppidum apud eos maxi-
mae auctoritatis, Convictolitanem magiſtratum
magnamque partem ſenatus ad eum conveniſſe,
legatos ad Vercingetorigem de pace & amicitia

concilianda publice miſſos; non praetermitten-
dum tantum commodum exiſtimaverunt. Ita-
que, interfectis Novioduni cuſtodibus, quique
eo negotiandi aut itineris cauſa convenerant,
pecuniam atque equos inter ſe partiti ſunt; ob-
ſides civitatum Bibracte ad magiſtratum dedu-
cendos curaverunt; oppidum, quod ab ſe teneri
non poſſe iudicabant, ne cui eſſet uſui Roma-
nis, incenderunt; frumenti quod ſubito potue-
runt, navibus avexerunt, reliquum flumine at-
que incendio corruperunt; ipſi ex finitimis re-
gionibus copias cogere, praeſidia cuſtodiasque
ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omni-
bus locis, iniiciendi timoris cauſa, oſtentare
coeperunt, ſi ab re frumentaria Romanos exclu-
dere [aut adductos inopia ex Provincia exclude-
re] poſſent. Quam ad ſpem multum eos adiu-
vabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omni-
56 no vado non poſſe transiri videretur. Quibus re-
bus cognitis, Caeſar maturandum ſibi cenſuit,
ſi eſſet in perficiendis pontibus periclitandum,
ut prius, quam eſſent maiores eo coactae co-
piae, dimicaret. Nam ut commutato conſilio iter
in Provinciam converteret, (ut nemo non tum
quidem neceſſario faciundum exiſtimabat,) cum
infamia atque indignitas rei, & oppoſitus mons
Cevenna, viarumque difficultas impediebat, tum
maxime, quod abiuncto Labieno, atque iis le-
gionibus, quas una miſerat, vehementer time-
bat. Itaque, admodum magnis diurnis atque
nocturnis itineribus confectis, contra omnium

opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit: frumentumque in agris & copiam pecoris nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit. Dum haec 57
apud Caesarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis praesidio, cum IV legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. Cuius adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui prope confectus aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is cum animum advertisset, perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit, nostrosque transitu prohibere instituit. Labienus primo vineas age- 58
re, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum, in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus cir-

citer L, celeriterque coniunctis, atque eo militibus impositis, & rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, & secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi, pontesque eius oppidi rescindi iubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanae, e regione Lutetiae, contra Labieni castra
59 considunt. Iam Caesar a Gergovia discessisse audiebatur: iam de Aeduorum defectione & secundo Galliae motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere & Ligeri Caesarem, inopia frumenti coactum, in provinciam contendisse confirmabant. Bellovaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intelligebat: neque iam, ut aliquid adquireret, proelioque hostes lacesseret; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant; alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones, a praesidio atque impedimentis interclusas, maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus

obiectis, ab animi virtute auxilium petendum
videbat. Itaque, ſub veſperum conſilio convo- 60
cato, cohortatus, ut ea, quae imperaſſet, dili-
genter induſtrieque adminiſtrarent, naves, quas
a Meloduno deduxerat, ſingulas equitibus Ro-
manis attribuit, & prima confecta vigilia, IV
millia paſſuum ſecundo flumine progredi ſilentio,
ibique ſe exſpectari iubet. Quinque cohortes,
quas minime firmas ad dimicandum eſſe exiſtima-
bat, caſtris praeſidio relinquit: V eiusdem legionis
reliquas de media nocte cum omnibus impedi-
mentis adverſo flumine magno tumultu profi-
ciſci imperat. Conquirit etiam lintres. Has, ma-
gno ſonitu remorum incitatas, in eandem par-
tem mittit. Ipſe poſt paullo, ſilentio egreſſus,
cum tribus legionibus eum locum petit, quo
naves adpelli iuſſerat. Eo cum eſſet ventum, ex- 61
ploratores hoſtium, ut omni fluminis parte erant
diſpoſiti, inopinantes, quod magna ſubito erat
coorta tempeſtas, ab noſtris opprimuntur: exer-
citus equitatusque, equitibus Romanis admini-
ſtrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter
transmittitur. Uno fere tempore ſub lucem ho-
ſtibus nuntiatur, in caſtris Romanorum praeter
conſuetudinem tumultuari, & magnum ire ag-
men adverſo flumine, ſonitumque remorum in
eadem parte exaudiri, & paullo infra milites na-
vibus transportari. Quibus rebus auditis, quod
exiſtimabant, tribus locis transire legiones, at-
que omnes, perturbatos defectione Aeduorum,
fugam parare; ſuas quoque copias in tres partes

distribuerunt. Nam, & praesidio e regione castrorum relicto, & parva manu Metiosedum versus missa, quae tantum progrederetur, quantum naves processissent, reliquas copias contra La-
62 bienum duxerunt. Prima luce & nostri omnes erant transportati, & hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, *ut suae pristinae virtutis, & tot secundissimorum proeliorum memoriam retinerent, atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepenumero hostes superassent, praesentem adesse existimarent*, dat signum proelii. Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam coniiciuntur; ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, cum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis esset nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relicti, cum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvae montesque

texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant. Inde cum omnibus copiis ad Caesarem pervenit.
Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur. 63
Legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii transdatur: & re in controversiam deducta, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri abfuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberant longius, & ab Germanis premebantur: quae fuit causa, quare toto abessent bello, & neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se deiectos principatu; queruntur fortunae commutationem, & Caesaris indulgentiam in se requirunt; neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti, summae spei adolescentes, Eporedorix &
Viridomarus, Vercingetorigi parent. Ille impe- 64
rat reliquis civitatibus obsides: denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV millia

numero, celeriter convenire iubet; *peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum* dicit: *neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: aequo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, aedificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant.* His constitutis rebus, Aeduis Segusianisque, qui sunt finitimi Provinciae, x millia peditum imperat: huc addit equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provin-
65 ciae pollicetur. Ad hos omnes casus provisa erant, praesidia cohortium duarum & viginti, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii, sua sponte cum finitimis proelio congressi, pelluntur, & C. Valerio Donotauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, cre-
4 bris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura & diligentia suos fines tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat,

&, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat, equitesque ab his arcessit & levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed & equitibus Romanis atque evocatis, equos sumit, Germanisque distribuit. Interea, dum haec geruntur, hostium 66
copiae ex Arvernis, equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter millia passuum X ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit; convocatisque ad concilium praefectis equitum, *venisse tempus victoriae* demonstrat: *fugere in Provinciam Romanos, Galliaque excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici: maioribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. Proinde agmine impeditos adoriantur. Si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse; si, (id quod magis futurum confidat,) relictis impedimentis, suae saluti consulant, & usu rerum necessariarum & dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo maiore faciant animo, copias se omnes*

pro caſtris habiturum, & terrori hoſtibus futurum. Conclamant equites, *ſanctiſſimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui*
67 *non bis per agmen hoſtium perequitarit.* Probata re, atque omnibus ad iusiurandum adactis, poſtero die in tres partes distributo equitatu, duae ſe acies ab duobus lateribus oſtendunt: una a primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata, Caeſar ſuum quoque equitatum, tripartito diviſum, ire contra hoſtem iubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus: conſiſtit agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte noſtri laborare aut gravius premi videbantur, eo ſigna inferri Caeſar aciemque converti iubebat: quae res & hoſtes ad inſequendum tardabat, & noſtros ſpe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, ſummum iugum nacti, hoſtes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedeſtribus copiis conſederat, perſequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animadverſa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, ſe fugae mandant. Omnibus locis fit caedes: tres nobiliſſimi Aedui capti ad Caeſarem perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controverſiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; & Cavarillus, qui poſt defectionem Litavici pedeſtribus copiis praefuerat; & Eporedorix, quo duce ante adventum Caeſaris Aedui cum Sequa-
68 nis bello contenderant. Fugato omni equitatu,

Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque impedimenta ex castris educi, & se subsequi iussit. Caesar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, secutus, quantum diei tempus est passum, circiter tribus millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.
Ipsum erat oppidum in 69
colle summo, admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari non posse videretur. Cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina subluebant. Ante id oppidum planities circiter millia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interiecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant, fossamque & maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI millium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita, ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdiu stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret: haec eadem noctu excubitoribus ac firmis

70 praesidiis tenebantur. Opere instituto, fit eque-
stre proelium in ea planitie, quam intermissam
collibus III millia passuum in longitudinem pa-
tere, supra demonstravimus. Summa vi ab utris-
que contenditur. Laborantibus nostris Caesar
Germanos submittit, legionesque pro castris con-
stituit, ne qua subito irruptio ab hostium pedi-
tatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris ani-
mus augetur: hostes, in fugam coniecti, se ipsi
multitudine impediunt, atque angustioribus por-
tis relictis coartantur. Tum Germani acrius us-
que ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes.
Nonnulli, relictis equis, fossam transire & ma-
ceriam transcendere conantur. Paullum legiones
Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri
iubet. Non minus, qui intra munitiones erant,
Galli perturbantur: veniri ad se confestim exi-
stimantes, ad arma conclamant: nonnulli per-
territi in oppidum irrumpunt. Vercingetorix iu-
bet portas claudi, ne castra nudentur. Multis in-
terfectis, compluribus equis captis, Germani se-
71 se recipiunt. Vercingetorix, priusquam munitio-
nes ab Romanis perficiantur, consilium capit,
omnem ab se equitatum noctu dimittere. Dis-
cedentibus mandat, *ut suam quisque eorum civi-
tatem adeat, omnesque, qui per aetatem arma fer-
re possint, ad bellum cogant: sua in illos merita* pro-
ponit; obtestaturque, *ut suae salutis rationem ha-
beant, neu se, de communi libertate optime meri-
tum, in cruciatum hostibus dedant: quod si indili-
gentiores fuerint, millia hominum delecta* LXXX

una ſecum interitura demonſtrat: *ratione inita, fru-
mentum ſe exigue dierum XXX habere, ſed paullo
etiam longius tolerare poſſe parcendo.* His datis
mandatis, qua erat noſtrum opus intermiſſum,
ſecunda vigilia ſilentio equitatum dimittit: fru-
mentum omne ad ſe ferri iubet; capitis poe-
nam iis, qui non paruerint, conſtituit: pecus,
cuius magna erat ab Mandubiis compulſa copia,
viritim distribuit; frumentum parce & paulla-
tim metiri inſtituit; copias omnes, quas pro op-
pido collocaverat, in oppidum recipit. His ra-
tionibus auxilia Galliae exſpectare, & bellum
adminiſtrare parat. Quibus rebus ex perfugis & 72
captivis cognitis, Caeſar haec genera munitionis
inſtituit. Foſſam pedum XX directis lateribus du-
xit, ut eius ſolum tantundem pateret, quantum
ſumma labra diſtabant. Reliquas omnes muni-
tiones ab ea foſſa pedes CD reduxit: id hoc con-
ſilio, (quoniam tantum eſſet neceſſario ſpatium
complexus, nec facile totum opus militum coro-
na cingeretur,) ne de improviſo aut noctu ad
munitiones hoſtium multitudo advolaret; aut
interdiu tela in noſtros, operi deſtinatos, conii-
cere poſſent. Hoc intermiſſo ſpatio, duas foſſas,
XV pedes latas, eadem altitudine perduxit: qua-
rum interiorem, campeſtribus ac demiſſis locis,
aqua ex flumine derivata complevit. Poſt eas
aggerem ac vallum XII pedum exſtruxit. Huic
loricam pinnasque adiecit, grandibus cervis emi-
nentibus ad commiſſuras pluteorum atque ag-
geris, qui adſcenſum hoſtium tardarent: & tur-

res toto opere circumdedit, quae pedes LXXX
73 inter ſe diſtarent. Erat eodem tempore & materiari, & frumentari, & tantas munitiones fieri neceſſe, deminutis noſtris copiis, quae longius ab caſtris progrediebantur: ac nonnunquam opera noſtra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis ſumma vi facere conabantur. Quare ad haec rurſus opera addendum Caeſar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi poſſent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abſciſis, atque horum delibratis atque praeacutis cacuminibus, perpetuae foſſae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi ſtipites demiſſi, & ab infimo revincti, ne revelli poſſent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines, coniuncti inter ſe atque implicati; quo qui intraverant, ſe ipſi acutiſſimis vallis induebant. Hos *cippos* appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem diſpoſitos, ſcrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim anguſtiore ad infimum faſtigio. Huc teretes ſtipites, feminis craſſitudine, ab ſummo praeacuti & praeuſti, demittebantur ita, ut non amplius digitis IV ex terra eminerent: ſimul, confirmandi & ſtabiliendi cauſa, ſinguli ab infimo ſolo pedes terra exculcabantur: reliqua pars ſcrobis ad occultandas inſidias viminibus ac virgultis integebatur. Huius generis octoni ordines ducti, ternos inter ſe pedes diſtabant. Id ex ſimilitudine floris *lilium* appellabant. Ante haec taleae, pedem longae, ferreis hamis

infixis, totae in terram infodiebantur, mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos *stimulos* nominabant. His rebus 74
perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura, XIV millia passuum complexus, pares eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat eius discessu, munitionum praesidia circumfundi possent: neu cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet. Dum haec 75
ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis, atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis, millia XXXV; parem numerum Arvernis, adiunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consuerunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus, duodena millia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pictonibus, & Turonis, & Parisiis, & Helviis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis, Morinis, Nitiobrigibus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Bellocassis, Lexoviis,

Aulercis Eburonibus terna; Rauracis & Boiis
XXX; univerſis civitatibus, quae Oceanum at-
tingunt, quaeque eorum conſuetudine Armori-
cae appellantur, (quo ſunt in numero Curio-
ſolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Oſismii,
Lemovices, Veneti, Unelli,) ſex. Ex his Bel-
lovaci ſuum numerum non contulerunt, quod
ſe ſuo nomine atque arbitrio cum Romanis bel-
lum geſturos dicerent, neque cuiusquam im-
perio obtemperaturos: rogati tamen a Commio,
76 pro eius hoſpitio II millia miſerunt. Huius ope-
ra Commii, ita ut antea demonſtravimus, fideli
atque utili ſuperioribus annis erat uſus in Bri-
tannia Caeſar: quibus ille pro meritis civitatem
eius immunem eſſe iuſſerat, iura legesque red-
diderat, atque ipſi Morinos attribuerat. Tanta
tamen univerſae Galliae conſenſio fuit libertatis
vindicandae, & priſtinae belli laudis recuperan-
dae, ut neque beneficiis, neque amicitiae me-
moria moverentur; omnesque & animo & opi-
bus in id bellum incumberent, coactis equitum
VIII millibus, & peditum circirer CCXL. Haec in
Aeduorum finibus recenſebantur, numerusque
inibatur: praefecti conſtituebantur: Commio
Atrebati, Viridomaro & Eporedorige Aeduis,
Vergaſillauno Arverno, conſobrino Vercingeto-
rigis, ſumma imperii transditur. His delecti ex
civitatibus attribuuntur, quorum conſilio bel-
lum adminiſtraretur. Omnes alacres & fiduciae
pleni ad Aleſiam proficiſcuntur: neque erat om-
nium quisquam, qui adſpectum modo tantae

multitudinis sustineri posse arbitraretur; praesertim ancipiti proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur. At ii, qui Alesiae obside- 77 bantur, praeterita die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant, non praetereunda videtur oratio Critognati, propter eius singularem ac nefariam crudelitatem. Hic, summo in Arvernis ortus loco, & magnae habitus auctoritatis, *Nihil*, inquit, *de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, (nam apud me tantum dignitas potest,) si nullam, praeterquam vitae nostrae, iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si paene in ipsis cadaveribus proelio de-*

certare cogentur? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerint; nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere & perpetuae servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nuntiis confirmari non potestis, omni aditu praesepto; iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cuius rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri maiores, nequaquam pari bello Cimbronum Teutonumque, fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus transdiderunt. Cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui, & posteris prodi, pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaque illata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi inviaia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere, atque his aeternam iniungere servitutem? neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, iure & legi-

bus commutatis, securibus subiecta, perpetua premitur servitute. Sententiis dictis constituunt, ut, 78
qui valetudine aut aetate inutiles sint bello, oppido excedant; atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, cum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo iuvarent. At Caesar, dispositis in vallo custodibus, recipi prohibebat. Interea Commius 79
& reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt, & colle exteriore occupato, non longius D passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III millia passuum patere demonstravimus, complent, pedestresque copias paullum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt, & proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent, seque ad eruptionem atque omnes casus comparant. Caesar, omni exercitu ad 80
utramque partem munitionum disposito, ut, si

usus veniat, suum quisque locum teneat & no-
verit, equitatum ex castris educi, & proelium
committi iubet. Erat ex omnibus castris, quae
summum undique iugum tenebant, despectus;
atque omnium militum intenti animi pugnae
proventum exspectabant. Galli inter equites ra-
ros sagittarios expeditosque levis armaturae in-
teriecerant, qui suis cedentibus auxilio succur-
rerent, & nostrorum equitum impetus sustine-
rent. Ab his complures de improviso vulnerati,
proelio excedebant. Cum suos pugna superiores
esse Galli confiderent, & nostros premi multi-
tudine viderent: ex omnibus partibus & ii, qui
munitionibus continebantur, & ii, qui ad au-
xilium convenerant, clamore & ululatu suorum
animos confirmabant. Quod in conspectu om-
nium res gerebatur, neque recte ac turpiter
factum celari poterat; utrosque & laudis cupidi-
tas, & timor ignominiae ad virtutem excitabant.
Cum a meridie prope ad solis occasum dubia
victoria pugnaretur, Germani una in parte con-
fertis turmis in hostes impetum fecerunt, eos-
que propulerunt: quibus in fugam coniectis,
sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex
reliquis partibus nostri, cedentes usque ad ca-
stra insecuti, sui colligendi facultatem non de-
derunt. At ii, qui ab Alesia processerant, moe-
sti, prope victoria desperata, se in oppidum
81 receperunt. Uno die intermisso, Galli, atque
hoc spatio, magno cratium, scalarum, harpa-
gonum numero effecto, media nocte silentio ex

caſtris egreſſi, ad campeſtres munitiones accedunt. Subito clamore ſublato, qua ſignificatione, qui in oppido obſidebantur, de ſuo adventu cognoſcere poſſent, crates proiicere, fundis, ſagittis, lapidibus noſtros de vallo deturbare, reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, adminiſtrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba ſignum ſuis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Noſtri, ut ſuperioribus diebus ſuus cuique erat locus definitus, ad munitiones accedunt: fundis, librilibus, ſudibusque quas in opere diſpoſuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Proſpectu tenebris ademto, multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela coniiciuntur. At M. Antonius & C. Trebonius, legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte noſtros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus caſtellis deductos ſubmittebant. Dum longius ab muni- 82
tione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: poſteaquam propius ſucceſſerunt, aut ſe ipſi ſtimulis inopinantes induebant, aut in ſcorbes delapſi transfodiebantur, aut ex vallo & turribus transiecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto ex ſuperioribus caſtris eruptione circumvenirentur, ſe ad ſuos receperunt. At interiores, dum ea, quae a Vercingetorige ad eruptionem parata erant, proferunt, priores foſſas explent; diutius in iis rebus adminiſtran-

dis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita, re
83 infecta, in oppidum reverterunt. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septemtrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque paene iniquo loco, & leniter declivi, castra fecerant. Haec C. Antistius Reginus, & C. Caninius Rebilus, legati, cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant; quid, quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, cum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex quatuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Cum iam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, & reliquae copiae sese pro castris ostendere coe-
84 perunt. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos, falces, reliquaque, quae eru-

ptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter, atque omnia tentantur. Qua minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque, quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant. Caesar 85
idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendi conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem omnium laborum exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela coniiciunt; alii, testudine facta, subeunt; defatigatis invicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem coniectus, & adscensum dat Gallis, & ea, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec iam arma nostris, nec vires suppetunt. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum 86
cohortibus VI subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet; id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori

ſuccumbant; omnium ſuperiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet conſiſtere. Interiores, deſperatis campeſtribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adſcenſu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere & cratibus foſſas explent, aditus expediunt: falcibus
87 vallum ac loricam reſcindunt. Caeſar mittit primo Brutum adoleſcentem cum cohortibus VI, poſt cum aliis VII C. Fabium legatum: poſtremo ipſe, cum vehementius pugnaretur, integros ſubſidio adducit. Reſtituto proelio ac repulſis hoſtibus, eo, quo Labienum miſerat, contendit; cohortes IV ex proximo caſtello deducit; equitum ſe partem ſequi, partem circumire exteriores munitiones, & ab tergo hoſtes adoriri iubet. Labienus, poſtquam neque aggeres, neque foſſae vim hoſtium ſuſtinere poterant, coactis undequadraginta cohortibus, quas ex proximis praeſidiis deductas fors obtulit, Caeſarem per nuntios facit certiorem, quid faciundum exi-
88 ſtimet. Accelerat Caeſar, ut proelio interſit. Eius adventu ex colore veſtitus cognito, (quo inſigni in proeliis uti conſueverat,) turmisque equitum & cohortibus viſis, quas ſe ſequi iuſſerat, ut de locis ſuperioribus haec declivia & devexa cernebantur, hoſtes proelium committunt. Utrimque clamore ſublato, excipit rurſus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Noſtri, omiſſis pilis, gladiis rem gerunt. Repente poſt ter-

gum equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Sedulius, dux & princeps Lemovicum, occiditur: Vergasillaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem & fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites fuissent defessi, omnes hostium copiae deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur: reliqui ex fuga in civitates discedunt.

Postero die Vercingetorix, concilio convocato, 89
id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis caussa, demonstrat; *&, quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum transdere velint.* Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Iubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma proiiciuntur. Reservatis Aeduis atque Arvernis, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula praedae nomine distribuit.

His rebus confectis, in 90
Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi, quae imperaret, se factu-

ros pollicentur. Imperat magnum numerum obſidum. Legiones in hiberna mittit: captivorum circiter XX millia Aeduis Arvernisque reddit: T. Labienum cum II legionibus & equitatu in Sequanos proficiſci iubet: huic M. Sempronium Rutilum attribuit: C. Fabium & L. Minucium Baſilum cum II legionibus in Remis collocat, ne quam a finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antiſtium Reginum in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum ſingulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem & P. Sulpicium Cabilloni & Matiscone in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae cauſa, collocat. Ipſe Bibracte hiemare conſtituit. His rebus literis Caeſaris cognitis, Romae dierum XX ſupplicatio indicitur.

INCERTI AUCTORIS LIBER

DE

BELLO GALLICO

QUEM VULGO NUMERANT OCTAVUM

COMMENTARIORUM CAESARIS.

COMMENTARIORUM DE BELLO GALLICO

LIBER VIII.

Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus eius scriptis, contextui, novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos; quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus

deesset: adeoque probantur omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare cum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quae bella quamquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

ARGUMENTUM.

Galli bella renovant. Caesar, vastatis Biturigum atque Carnutum agris, 1-6, Bellovacos & socios proeliis vincit, 7-23. Novum a Pictonibus, Carnutis & Armoricis motum bellum, a C. Fabio conficitur, 24-29. Caninius Lucterii Cadurci, & Drappetis Senonis copias profligat, atque hunc capit, 30-36. Caesar, Caninio accedens, Uxellodunum expugnat, 40-43. Commio Atrebati, equestri pugna victo, datur venia, 44-48. Sequenti anno, pacatae Galliae res singulas Caesar disponit: contra quem inimici in urbe conspirant, 49-55.

OMNI Gallia devicta, Caesar cum superio- 1
re aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nuntiabantur, coniurationesque facere. Cuius rei verisimilis caussa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare in libertatem. Quae 2
ne opinio Gallorum confirmaretur, Caesar M. Antonium quaestorem suis praefecit hibernis: ipse cum equitatus praesidio pridie Kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem

XIII, quam non longe a finibus Aeduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui cum latos fines & complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent con-
3 iurationesque facerent. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis aedificiorum intelligi consuevit, Caesaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate & fideles amicos retinebat, & dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, cum sibi viderent clementia Caesaris reditum patere in eius amicitiam, finitimasque civitates sine ulla poena dedisse ob-

fides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt. Caesar militibus pro tanto labore ac pa- 4
tientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus II millia nummûm praedae nomine condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi cum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, cum non amplius X & VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV & VI ex hibernis ab Arare educit; quas ibi collocatas, explicandae rei frumentariae causa, superiore commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur. Cum fama exercitus ad hostes es- 5
set perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quae tolerandae hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant, (nuper enim devicti complura oppida dimiserant,) dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates cum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit, atque in tecta partim Gallorum, partim quae, coniectis celeriter stramentis tentoriorum integendorum gratia, erant inaedificata, milites contegit: equites tamen & auxiliarios pedites in omnes partes mittit, quascunque petisse dice-

bantur hostes. Nec frustra: nam plerumque magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

6 Caesar tempore anni difficillimo cum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse conflari: C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit; ipse, cum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque praestabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco & Commio Atrebate, exercitus comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere: legionem ex hibernis evocat rursus XI, literas autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellique ratio postulabat, perpetuo suo labore, invicem legionibus ex-

peditionum onus iniungebat. His copiis coactis, 7
ad Bellovacos proficiſcitur, caſtrisque in eorum
finibus poſitis, equitum turmas dimittit in om-
nes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus
hoſtium conſilia cognoſceret. Equites, officio
functi, renuntiant, paucos in aedificiis eſſe in-
ventos, atque hos, non qui agrorum incolen-
dorum cauſa remanſiſſent, (namque eſſe undi-
que diligenter demigratum,) ſed qui ſpeculan-
di gratia eſſent remiſſi. A quibus cum quaere-
ret Caeſar, quo loco multitudo eſſet Bellova-
corum, quodve eſſet conſilium eorum, inve-
niebat, Bellovacos omnes, qui arma ferre poſ-
ſent, in unum locum conveniſſe; itemque Am-
bianos, Aulercos, Caletos, Velliocaſſes; Atreba-
tes locum caſtris excelſum, in ſilva, impedita
circumdatum palude, delegiſſe; omnia impedi-
menta in ulteriores ſilvas contuliſſe; complures
eſſe principes belli auctores, ſed multitudinem
maxime Correo obtemperare, quod ei ſummo
eſſe odio nomen populi Romani intellexiſſent;
paucis ante diebus ex his caſtris Atrebatem Com-
mium diſceſſiſſe, ad auxilia Germanorum addu-
cenda, quorum & vicinitas propinqua, & mul-
titudo eſſet infinita: conſtituiſſe autem Bellova-
cos, omnium principum conſenſu, ſumma ple-
bis cupiditate, ſi (ut dicebatur) Caeſar cum tri-
bus legionibus veniret, offerre ſe ad dimican-
dum, ne miſeriore ac duriore poſtea conditio-
ne cum toto exercitu decertare cogerentur: ſi
maiores copias ageret, in eo loco permanere,

quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus cum exigua tum disiecta esset, & frumentatione, & reliquo commeatu ex
8 insidiis prohibere Romanos. Quae Caesar consentientibus pluribus cum cognovisset, atque ea, quae proponerentur, consilia plena prudentiae, longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostes, contemta suorum paucitate, prodirent in aciem. Singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII & IX habebat; summae spei delectaeque iuventutis XI, quae, octavo iam stipendio functa, tamen collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque, consilio advocato, rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII, IX ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eo-
9 rum, exercitum adducit. Cum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive certaminis pe-

riculo, sive subito adventu, seu exspectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pedum XII muniri, coronisque loriculam pro ratione eius altitudinis inaedificari; fossam duplicem pedum quinum denum lateribus directis deprimi; turres crebras excitari in altitudinem III tabulatorum, pontibus transiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur, ut hostis a duplici fossa duplici propugnatorum ordine defenderetur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permitteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur.
Portis fores altioresque turres imposuit. Huius 10
munitionis duplex erat consilium. Namque & operum magnitudinem & timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum: &, cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interiecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequebantur; aut vicissim hostes, eandem trans-

gressi, nostros longius submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, (id quod accidere erat necesse, cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur,) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum iumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui tametsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barba-
11 ri inflabantur. Caesar, cum animum adverteret, hostem complures dies castris, palude & loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a maiore exercitu, posse: literas ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret, atque ita cum III legionibus magnis itineribus ad se veniret: ipse equites invicem Remorum ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas ho-
12 stium incursiones sustinerent. Quod cum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturnitate,) Bellovaci, delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque

equites postero die mittunt, qui primum elice-
rent nostros insidiis, deinde circumventos ag-
grederentur. Cuius mali sors incidit Remis, qui-
bus ille dies fungendi muneris obvenerat. Nam-
que ii, cum repente hostium equites animad-
vertissent, ac numero superiores paucitatem con-
temsissent, cupidius insecuti, a peditibus undi-
que sunt circumdati. Quo facto perturbati, ce-
lerius, quam consuetudo fert equestris proelii,
se receperunt, amisso Vertisco, principe civita-
tis, praefecto equitum: qui cum vix equo pro-
pter aetatem posset uti, tamen, consuetudine
Gallorum, neque aetatis excusatione in susci-
pienda praefectura usus erat, neque dimicari si-
ne se voluerat. Inflantur atque incitantur ho-
stium animi secundo proelio, principe & prae-
fecto Remorum interfecto, nostrique detrimen-
to admonentur, diligentius exploratis locis sta-
tiones disponere, ac moderatius cedentem in-
sequi hostem. Non intermittuntur interim quo- 13
tidiana proelia in conspectu utrorumque castro-
rum, quae ad vada transitusque fiebant palu-
dis. Qua contentione Germani, (quos propter-
ea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus
interpositi proeliarentur,) cum constantius uni-
versi paludem transissent, paucisque resistenti-
bus interfectis pertinacius reliquam multitudi-
nem essent insecuti: perterriti non solum ii,
qui aut cominus opprimebantur, aut eminus
vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidia-
ri consueverant, turpiter fugerunt; nec prius

finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli, pavore coacti, longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix iudicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores, an adversis

14 mediocribus timidiores essent. Compluribus diebus iisdem in castris consumtis, cum propius accessisse legiones & C. Trebonium legatum cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum & confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit,) oppressi luce, copias armatorum pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Caesar neque resistentes aggrediundos, neque cedentes tanto collis adscensu lacessendos iudicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent. Ita, cum paludem impeditam a castris castra dividere, (quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset,) atque id iugum, quod trans paludem paene ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animadverteret; pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in sum-

mam planitiem iugi pervenit, quae declivi fa-
ſtigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi le-
gionibus inſtructis, ad ultimum iugum perve-
nit, aciemque eo loco conſtituit, unde tormen-
to miſſa tela in hoſtium cuneos coniici poſſent.
Barbari, confiſi loci natura, cum dimicare non 15
recuſarent, ſi forte Romani ſubire collem cona-
rentur, paullatimque copias distributas dimitte-
re non auderent, ne diſperſi pertubarentur, in
acie permanſerunt. Quorum pertinacia cognita,
Caeſar, viginti cohortibus inſtructis, caſtrisque
eo loco metatis, muniri iubet caſtra. Abſolutis
operibus, legiones pro vallo inſtructas collocat:
equites frenatis equis in ſtationibus disponit.
Bellovaci, cum Romanos ad inſequendum para-
tos viderent, neque pernoctare, aut diutius
permanere ſine cibariis eodem loco poſſent, ta-
le conſilium ſui recipiendi inierunt. Faſces, uti
conſederant, [namque in acie ſedere Gallos con-
ſueſſe, ſuperioribus commentariis declaratum eſt,]
ſtramentorum ac virgultorum, quorum ſumma
erat in caſtris copia, per manus inter ſe trans-
ditos, ante aciem collocaverunt, extremoque
tempore diei, ſigno pronuntiato, uno tempore
incenderunt. Ita continens flamma copias omnes
repente a conſpectu texit Romanorum. Quod
ubi accidit, barbari vehementiſſimo curſu fuge-
runt. Caeſar, etſi diſceſſum hoſtium animadver- 16
tere non poterat, incendiis oppoſitis; tamen id
conſilium cum fugae cauſa initum ſuſpicaretur,
legiones promovet, turmas mittit ad inſequen-

dum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites cum intrare fumum & flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita fuga, timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento millia non amplius x progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde, cum saepe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus
17 inferebant. Quod cum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum ducem, fortissimorum millia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, quem praesidio semper pabulatoribus mittere consuerat, praemittit. Huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.
18 Hostes in insidiis dispositi, cum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium con-

silio, ad proeliandum animo atque armis parati, cum, subsequentibus legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primum cum paucis se ostendit, atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter impetum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt: quod plerumque equestribus proeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur. Cum dispositis tur- 19
mis invicem rari proeliarentur, neque ab lateribus circumveniri suos paterentur; erumpunt ceteri, Correo proeliante, ex silvis. Fit magna contentione diversum proelium. Quod cum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quae nostros cogit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legiones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore & nostris & hostibus nuntii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita, praesidio cohortium confisi nostri, acerrime proeliantur, ne, si

tardius rem gessissent, victoriae gloriam com-
municasse cum legionibus viderentur. Hostes
concidunt animis, atque itineribus diversis fu-
gam quaerunt. Nequidquam: nam quibus dif-
ficultatibus locorum Romanos claudere volue-
rant, iis ipsi tenebantur: victi tamen perculsi-
que, maiore parte amissa, quo fors tulerat,
consternati profugiunt, partim silvis petitis, par-
tim flumine; qui tamen in fuga a nostris acri-
ter insequentibus conficiuntur: cum interim
nulla calamitate victus Correus excedere proe-
lio silvasque petere, aut, invitantibus nostris ad
deditionem, potuit adduci, quin, fortissime
proeliando compluresque vulnerando, cogeret
20 elatos iracundia victores in se tela coniicere. Ta-
li modo re gesta, recentibus proelii vestigiis in-
gressus Caesar, cum victos tanta calamitate exi-
stimaret hostes, nuntio accepto, locum castro-
rum relicturos, quae non longius ab ea caede
abesse plus minus octo millibus passuum dice-
bantur, tametsi flumine impeditum transitum
videbat, tamen, exercitu transducto, progredi-
tur. At Bellovaci reliquaeque civitates, repente
ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis,
qui silvarum beneficio casum evitaverant, om-
nibus adversis, cognita calamitate, interfecto
Correo, amisso equitatu & fortissimis peditibus,
cum adventare Romanos existimarent, concilio
repente cantu tubarum convocato, conclamant,
21 legati obsidesque ad Caesarem mittantur. Hoc
omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad

eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e veſtigio mittunt ad Caeſarem legatos, petuntque, *ut ea poena ſit contentus hoſtium, quam ſi ſine dimicatione inferre integris poſſet, pro ſua clementia atque humanitate nunquam profecto eſſet illaturus. Adfectas opes equeſtri proelio Bellovacorum eſſe; delectorum peditum multa millia interiſſe; vix refugiſſe nuntios caedis. Tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo proelio commodum eſſe conſecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, eſſet interfectus: nunquam enim ſenatum tantum in civitate, illo vivo, quantum imperitam plebem, potuiſſe.* Haec orantibus legatis, commemorat 22
Caeſar, *eodem tempore ſuperiore anno Bellovacos ceterasque Galliae civitates ſuſcepiſſe bellum: pertinaciſſime hos ex omnibus in ſententia permanſiſſe, neque ad ſanitatem reliquorum deditione eſſe perductos: ſcire atque intelligere ſe, cauſam peccati facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, reſiſtente ſenatu, omnibus bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare & gerere poſſet: ſed tamen ſe contentum fore ea poena, quam ſibi ipſi contraxiſſent.*
Nocte inſequenti legati reſponſa ad ſuos referunt, obſides conficiunt. Concurrunt reliquarum 23
civitatium legati, quae Bellovacorum ſpeculabantur eventum. Obſides dant, imperata faciunt; excepto Commio, quem timor prohibebat, cuiusquam fidei ſuam committere ſalutem. Nam ſuperiore anno T. Labienus, Caeſare in Gallia

citeriore ius dicente; cum Commium comperiſſet ſollicitare civitates, & coniurationem contra Caeſarem facere; infidelitatem eius ſine ulla perfidia iudicavit comprimi poſſe. Quem quia non arbitrabatur vocatum in caſtra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Voluſenum Quadratum miſit, qui eum per ſimulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos ei tradit centuriones. Cum in colloquium ventum eſſet, &, ut convenerat, manum Commii Voluſenus arripuiſſet; & centurio, velut inſueta re permotus, vellet Commium interficere: celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit; graviter tamen primo ictu gladio caput percuſſit. Cum utrimque gladii diſtricti eſſent; non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque conſilium: noſtrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, inſidiis cognitis, plura, quam videbant, extimeſcebant. Quo facto ſtatuiſſe Commius dicebatur, nunquam in conſpectum

24 cuiusquam Romani venire. Bellicoſiſſimis gentibus devictis, Caeſar, cum videret, nullam iam eſſe civitatem, quae bellum pararet, quo ſibi reſiſteret; ſed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praeſens imperium evitandum: plures in partes exercitum dimittere conſtituit. M. Antonium quaeſtorem cum legione XI ſibi coniungit: C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diverſiſſimam Galliae

partem; quod ibi quaſdam civitates in armis
eſſe audiebat, neque C. Caninium Rebilum le-
gatum, qui in illis regionibus praeerat, ſatis
firmas II legiones habere exiſtimabat. T. Labie-
num ad ſe evocat; legionemque XII, quae cum
eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mit-
tit, ad colonias civium Romanorum tuendas;
ne quod ſimile incommodum accideret decur-
ſione barbarorum, ac ſuperiore aeſtate Tergeſti-
nis accidiſſet, qui repentino latrocinio atque
impetu eorum erant oppreſſi. Ipſe ad vaſtandos
depopulandosque fines Ambiorigis proficiſcitur:
quem perterritum ac fugientem cum redigi
poſſe in ſuam poteſtatem deſperaſſet, proximum
ſuae dignitatis eſſe ducebat, adeo fines eius va-
ſtare civibus, aedificiis, pecore, ut odio ſuo-
rum Ambiorix, ſi quos fortuna feciſſet reliquos,
nullum reditum propter tantas calamitates ha-
beret in civitatem. Cum in omnes partes fi- 25
nium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimi-
ſiſſet, atque omnia caedibus, incendiis, rapinis
vaſtaſſet, magno numero hominum interfecto
aut capto: Labienum cum duabus legionibus
in Treviros mittit, quorum civitas, propter
Germaniae vicinitatem, quotidianis exercitata
bellis, cultu & feritate non multum a Germa-
nis differebat, neque imperata unquam, niſi
exercitu coacta, faciebat. Interim C. Caninius 26
legatus, cum magnam multitudinem conveniſ-
ſe hoſtium in fines Pictonum literis nuntiisque
Duratii cognoſceret, (qui perpetuo in amicitia

Romanorum permanserat, cum pars quaedam civitatis eius defecisset,) ad oppidum Lemonum contendit. Quo cum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, cum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consumsisset, &, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum
27 redit. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, literisque C. Caninii fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset & Romanum externum sustinere hostem, & respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit; nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petitu-

ros. Itaque cum copiis ad eumdem pontem
contendit, equitatumque tantum procedere an-
te agmen imperat legionum, quantum cum
processisset, sine defatigatione equorum in ea-
dem se reciperet castra. Consequuntur equites
nostri, ut erat praeceptum, invaduntque Dum-
naci agmen: & fugientes perterritosque sub sar-
cinis in itinere aggressi, magna praeda, multis
interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se re-
cipiunt in castra. Insequenti nocte Fabius equi- 28
tes praemittit, sic paratos, ut confligerent, at-
que omne agmen morarentur, dum conseque-
retur ipse. Cuius praeceptis ut res gereretur,
Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis
& animi & prudentiae vir, suos hortatur; agmen-
que hostium consecutus, turmas partim idoneis
locis disponit, partim equitum proelium com-
mittit. Consistit audacius equitatus hostium,
succedentibus sibi peditibus; qui, toto agmine
subsistentes, equitibus suis contra nostros fe-
runt auxilium. Fit proelium acri certamine:
namque nostri, contemtis pridie superatis ho-
stibus, cum subsequi legiones meminissent, &
pudore cedendi, & cupiditate per se conficien-
di proelii, fortissime contra pedites proeliaban-
tur; hostesque, nihil amplius copiarum acces-
surum credentes, ut pridie cognoverant, delen-
di equitatus nostri nacti occasionem videban-
tur. Cum aliquamdiu summa contentione di- 29
micaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis
esset equitibus invicem praesidio. Tum repen-

te confertae legiones in conſpectum hoſtium ve-
niunt. Quibus viſis perculſae barbarorum tur-
mae, ac perterritae acies hoſtium, perturbato im-
pedimentorum agmine, magno clamore diſcur-
ſuque paſſim fugae ſe mandant. At noſtri equi-
tes, qui paullo ante cum reſiſtentibus fortiſſime
conflixerant, laetitia victoriae elati, magno un-
dique clamore ſublato, cedentibus circumfuſi,
quantum equorum vires ad perſequendum dex-
traeque ad caedendum valent, tantum eo proe-
lio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut
armatorum, aut eorum, qui timore arma pro-
iecerant, interfectis, omnis multitudo capitur
30 impedimentorum. Qua ex fuga, cum conſta-
ret; Drappetem Senonem, (qui, ut primum
defecerat Gallia, collectis undique perditis ho-
minibus, ſervis ad libertatem vocatis, exſulibus
omnium civitatium adſcitis, receptis latronibus,
impedimenta & commeatus Romanorum inter-
ceperat,) non amplius hominum II millibus ex
fuga collectis, Provinciam petere, unaque con-
ſilium cum eo Lucterium Cadurcum cepiſſe,
(quem ſuperiore commentario, prima defectio-
ne Galliae, facere in Provinciam impetum vo-
luiſſe, cognitum eſt;) Caninius legatus cum le-
gionibus II ad eos perſequendos contendit, ne
detrimento aut timore Provinciae magna in-
famia, perditorum hominum latrociniis, cape-
31 retur. C. Fabius cum reliquo exercitu in Car-
nutes ceteraſque proficiſcitur civitates, quarum
eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias

esse accisas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui saepe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteraeque civitates, positae in ultimis Galliae finibus, Oceano coniunctae, quae Armoricae appellantur, auctoritate adductae Carnutum, adventu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dumnacus, suis finibus expulsus, errans latitansque solus extremas Galliae regiones petere coactus
est. At Drappes, unaque Lucterius, cum legiones 32
Caniniumque adesse cognoscerent; nec se sine certa pernicie, persequente exercitu, putarent Provinciae fines intrare posse; nec iam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent; consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, cum Lucterius apud suos cives, quondam integris rebus, multum potuisset, semperque auctor novorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, natura loci egregie munitum, occupat suis & Drappetis copiis, oppidanosque sibi coniungit. Quo 33
cum confestim C. Caninius venisset, animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna au-

tem impedimenta oppidanorum videret, quae ſi clandeſtina fuga ſubtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, ſed ne legiones quidem poſſent: tripartito cohortibus diviſis, trina excelſiſſimo loco caſtra fecit, a quibus paullatim, quantum copiae patiebantur, vallum in
34 oppidi circuitum ducere inſtituit. Quod cum animum adverterent oppidani, miſerrimaque Aleſiae memoria ſolliciti ſimilem caſum obſeſſionis vererentur; maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem eſſe habendam: conſtituunt omnium conſenſu, parte ibi relicta copiarum, ipſi cum expeditis ad importandum frumentum proficiſci. Eo conſilio probato, proxima nocte, duobus millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes & Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria ſublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus ſumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnunquam autem expeditionibus nocturnis caſtella noſtrorum adoriuntur. Quam ob cauſam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare cunctatur, ne aut opus effectum tueri non poſſit, aut plurimis locis infirma disponat
35 praeſidia. Magna copia frumenti comparata, conſidunt Drappes & Lucterius non longius ab oppido X millibus paſſuum, unde paullatim frumentum in oppidum ſupportarent. Ipſi inter ſe provincias partiuntur: Drappes caſtris praeſidio

cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis, hora noctis circiter x, silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae agerentur, renuntiassent; Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia: quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra. Re bene ge- 36
sta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, cum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse; magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. Sed in experiundo cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Cum propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa: at Germanos equitesque

imprudentibus omnibus de improviso advolasse, & proelium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur: confestim omnes cohortes undique impetum faciunt; omnibusque aut interfectis, aut captis, magna praeda potiuntur. Capitur
37 ipse eo proelio Drappes. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo paene militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur; externoque hoste deleto, cuius timore antea dividere praesidia, & munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.
38 Caesar interim M. Antonium quaestorem cum cohortibus XV in Bellovacis reliquit, ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. Cum in Carnutes venisset, quorum [consilio] in civitate superiore commentario Caesar exposuit initium belli esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris ipsius & concitatorem belli, Gutruatum, ad supplicium deposcit. Qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura

quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu, qui ei omnia pericula & detrimenta belli, a Gutruato accepta, referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur. Ibi crebris literis Caninii fit cer- 39
tior, quae de Drappete & Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse afficiendam iudicabat; ne universa Gallia, non vires sibi defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem: cum omnibus Gallis notum sciret, reliquam esse unam aestatem suae provinciae; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus II reliquit, qui iustis itineribus se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit. Cum 40
contra exspectationem omnium Caesar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animum adverteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae totum paene montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc averti loci natura prohibebat;

ſic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem, depreſſis foſſis, derivari poſſet. Erat autem oppidanis difficilis & praeruptus eo deſcenſus, ut, prohibentibus noſtris, ſine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque arduo ſe recipere poſſent adſcenſu. Qua difficultate eorum cognita, Caeſar, ſagittariis funditoribusque diſpoſitis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos deſcenſus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos, quorum omnis poſtea multitudo aquatum unum in
41 locum conveniebat. Sub ipſum enim oppidi murum magnus fons aquae prorumpebat, ab ea parte, quae fere pedum CCC intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi poſſe oppidanos cum optarent reliqui, Caeſar unus videret; [non ſine magno periculo] e regione eius vineas agere adverſus montem, & aggeres inſtruere coepit, magno cum labore & continua dimicatione. Oppidani enim, loco ſuperiore decurrentes, eminus ſine periculo proeliabantur, multosque pertinaciter ſuccedentes vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites noſtri vineas proferre, [& labore] atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis; quod genus operis ſine ullo periculo & ſine ſuſpicione hoſtium facere licebat. Exſtruitur agger in altitudinem pedum IX, collocatur in eo turris X tabulatorum, non quidem quae moenibus aequaretur, (id enim nullis operibus effici pote-

rat,) ſed quae ſuperaret fontis faſtigium. Ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis aditus, nec ſine periculo poſſent adaquari oppidani; non tantum pecora atque iumenta, ſed etiam magna hominum multitudo ſiti conſumebatur.
42 Quo malo perterriti oppidani cupas ſevo, pice, ſcindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime proeliantur, ut ab incendio reſtinguendo dimicatione & periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipſis operibus flamma exſtitit. Quaecunque enim per locum praecipitem miſſa erant, ea, vineis & aggere ſuppreſſa, comprehendebant id ipſum, quod morabatur. Milites contra noſtri, quamquam periculoſo genere proelii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratiſſimo ſustinebant animo: res enim gerebatur & excelſo loco, & in conſpectu exercitus noſtri; magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime inſignis, quo notior teſtatiorque virtus eius eſſet, telis hoſtium flammaeque ſe offerebant.
43 Caeſar cum complures ſuos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adſcendere, &, ſimulatione moenium occupandorum, clamorem undique iubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, eſſent ignari, ſuſpenſi revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita noſtri, ſine proelio facto, celeriter opera flamma comprehenſa partim reſtinguunt, partim interſcindunt. Cum

pertinaciter resisterent oppidani, &, iam magna
parte suorum siti amissa, in sententia permane-
rent; ad postremum cuniculis venae fontis in-
tercisae sunt atque aversae. Quo facto exhaustus
repente perennis exaruit fons, tantamque attu-
lit oppidanis salutis desperationem, ut id non
hominum consilio, sed Deorum voluntate fa-
ctum putarent. Itaque, necessitate coacti, se
44 transdiderunt. Caesar, cum suam lenitatem co-
gnitam omnibus sciret, neque vereretur, ne
quid crudelitate naturae videretur asperius fe-
cisse, neque exitum consiliorum suorum anim-
adverteret, si tali ratione diversis in locis plures
rebellare consilia inissent; exemplo supplicii de-
terrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus,
qui arma tulerant, manus praecidit; vitam con-
cessit, quo testatior esset poena improborum.
Drappes, quem captum esse a Caninio docui,
sive indignatione & dolore vinculorum, sive ti-
more gravioris supplicii, paucis diebus sese cibo
abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Lu-
cterius, quem profugisse ex proelio scripsi, cum
in potestatem venisset Epasnacti Arverni, (cre-
bro enim mutandis locis, multorum fidei se
committebat, quod nusquam diutius sine peri-
culo commoraturus videbatur, cum sibi con-
scius esset, quam inimicum deberet Caesarem
habere,) hunc Epasnactus Arvernus, amicissi-
mus populi Romani, sine dubitatione ulla vin-
45 ctum ad Caesarem deduxit. Labienus interim in
Treviris equestre proelium secundum facit; com-

pluribusque Treviris interfectis, & Germanis,
qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant,
principes eorum vivos in suam redegit potesta-
tem; atque in iis Surum Aeduum, qui & vir-
tutis & generis summam nobilitatem habebat,
solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat
in armis. Ea re cognita, Caesar, cum in omni- 46
bus partibus Galliae bene res gestas videret, iu-
dicaretque, superioribus aestivis Galliam devi-
ctam & subactam esse; Aquitaniam nunquam
ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex par-
te devicisset; cum II legionibus in eam partem
est profectus, ut ibi extremum tempus consu-
meret aestivorum. Quam rem, sicut cetera, ce-
leriter feliciterque confecit. Namque omnes
Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt,
obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis,
ipse cum equitum praesidio Narbonem profe-
ctus est: exercitum per legatos in hiberna dedu-
xit: IV legiones in Belgio collocavit cum M.
Antonio, & C. Trebonio, & P. Vatinio, & Q.
Tullio, legatis: duas in Aeduos misit, quorum
in omni Gallia summam esse auctoritatem scie-
bat: duas in Turones ad fines Carnutum po-
suit, quae omnem regionem coniunctam Ocea-
no continerent: duas reliquas in Lemovicum fi-
nes, non longe ab Arvernis, ne qua pars Gal-
liae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in
Provincia moratus, cum celeriter omnes conven-
tus percucurrisset, publicas controversias cogno-
visset, bene meritis praemia tribuisset, (cogno-

ſcendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempublicam fuiſſet totius Galliae defectione, quam ſustinuerat fidelitate atque auxiliis Provinciae,) his rebus confectis, ad legiones in Belgium ſe recipit, hibernat-
47 que Nemetocennae. Ibi cognoſcit, Commium Arebatem proelio cum equitatu ſuo contendiſſe. Nam cum Antonius in hiberna veniſſet, civitasque Atrebatum in officio maneret; Commius, qui poſt illam vulnerationem, quam ſupra commemoravi, ſemper ad omnes motus paratus ſuis civibus eſſe conſueſſet, ne conſilia belli quaerentibus auctor armorum duxque deeſſet, parente Romanis civitate, cum ſuis equitibus ſe ſuosque latrociniis alebat, infeſtisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.
48 Erat attributus Antonio praefectus equitum, C. Voluſenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad perſequendum equitatum hoſtium mittit. Voluſenus autem ad eam virtutem, quae ſingularis in eo erat, magnum odium Commii adiungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque diſpoſitis inſidiis, ſaepius eius equites aggreſſus, ſecunda proelia faciebat. Noviſſime, cum vehementius contenderetur, ac Voluſenus ipſius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis inſecutus eſſet, ille autem fuga vehementi Voluſenum longius produxiſſet; repente omnium ſuorum invocat fidem atque auxilium, ne ſua

vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in praefectum. Faciunt idem omnes eius equites, paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum iungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur eius magnis viribus transiicit. Praefecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, & conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi, vulnerantur, & partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux equi velocitate evitavit; graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum adituras videretur, refertur in castra. Commius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque & ibi futurum, ubi praescripserit, & ea facturum, quae imperaverit, obsidibus datis firmat. Unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. Quam postulationem Antonius cum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

* * *

Scio, Caesarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum; propterea quod insequens annus, L. Paullo C. Marcello Coss. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne

quis tamen ignoraret, quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda coniungendaque huic commentario statui.

* * *

49 Caesar, in Belgio cum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi; ne, cum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pa-
50 ce continuit. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia & colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paullo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem & potentiam paucorum, qui, M. Antonii repulsa, Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat: tamen non minus iustam sibi causam municipia & colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod

frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent; simulque se & honorem suum in sequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum & C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem & dignitatem Caesaris exspoliarent; ereptum Sergio Galbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus & familiaritate & necessitudine legationis esset. Exceptus est Caesaris ad- 51
ventus ab omnibus municipiis & coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat: hostiae omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores. Cum omnes regiones Galliae Togatae 52
Caesar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum, propter salubritatem, existimabat. Ibi

quamquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur: tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci: iudicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, cum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Caesaris laederet, & , quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret; fore eo facto liberam & sui iuris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere coepit: (quod ne fieret, consules amicique Pompeii iusserunt;) atque ita rem moderando
53 discesserunt. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conveniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, cum impugnaret Caesaris dignitatem, contra legem Pompeii & Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis; sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod

ipsi constituissent. Fit deinde S. C. ut ad bellum 54
Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a
C. Caesare mitterentur: neque obscure hae duae
legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pom-
peius legionem primam, quam ad Caesarem mi-
serat, confectam ex dilectu provinciae Caesaris,
eam tanquam ex suo numero dedit. Caesar ta-
men, cum de voluntate adversariorum suorum
se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pom-
peio legionem remisit, & suo nomine XV., quam
in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. iubet trans-
di. In eius locum XIII legionem in Italiam mit-
tit, quae praesidia tueatur, ex quibus praesi-
diis XV deducebatur. Ipse exercitui distribuit
hiberna: C. Trebonium cum legionibus IV in
Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Ae-
duos deducit. Sic enim existimabat, tutissimam
fore Galliam, si Belgae, quorum maxima vir-
tus, & Aedui, quorum auctoritas summa esset,
exercitibus continerentur. Ipse in Italiam pro-
fectus est. Quo cum venisset, cognoscit per C. 55
Marcellum consulem, legiones duas, ab se remis-
sas, quae ex S. C. deberent ad Parthicum bel-
lum duci, Cn. Pompeio transditas, atque in Ita-
lia retentas esse. Hoc facto, quamquam nulli
erat dubium, quidnam contra Caesarem para-
retur, tamen Caesar omnia patienda esse statuit,
quoad sibi spes aliqua relinqueretur, iure potius
disceptandi, quam belli gerundi. Contendit ***

cinino cirinmdul. I; 38.
aeftnaria II, 28.
gaisa. III, 24.
Longuria. III, 14.
malacia III, 15.
gratibus IV, 17.
fuces V, 18.
tragula V, 48.
anulum

